

૩૯૬૫

આરોટકૃત.

હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્યત્વેસર

લેવાલ.

નવમી આવૃત્તિ.

નડીઆદ—સત્યસાગર પ્રેસ.

૦—૫—૬

હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્યતેસર હેવાલ.

ડૉ. હંટર, લેથબ્રોજ, મોરિસ, એલફ્રીન્સ્ટન
વગેરે—કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોના
આધાર પરથી.

ગુજરાતી ઉચ્ચ તથા ઇંગ્રેજ હલકાં ધોરણ
શીખનાર વિદ્યાર્થીઓની સુગમતા સારું.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

મો. જી. બારેટ.

મલુખા—ખેડા.

આવૃત્તિ નવમી.

સરકારમાં નોંધાવી રજીસ્ટર કરાવી છે.

નડીયાદ “સત્યસાગર” પ્રેસ.

સન ૧૮૮૯—અગાઉ.

કિંમત ૦-૫-૬

હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્તેસર

હેવાલ.

પ્રકરણ ૧ છું.

ભૂગોળ વિષય.

હુકીકત—હિંદુસ્તાન એ ત્રિકોણાકાર છે. તે મધ્ય એશિયા-થી દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર સુધી વધેલો છે. ઉત્તરે હિમાલય પર્વત; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા સુન્દેશાન ને હાલા પર્વત; પૂર્વે હિંદી મહાસાગર ને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે. ખીન્ન મુલકથી આવવાને વાયવ્ય તથા ઇશાન તરફ બે રસ્તા છે. વાયવ્ય તરફ અફઘાનીસ્તાન ને બલુચિસ્તાન છે, તથા ઇશાન તરફ બ્રહ્મદેશ છે. રામધાની કલકત્તા છે. હિંદની ૧૯૦૦ મેલ પહોળાઇ તથા લગભગ તેટલી લંબાઈ છે. તેમાં ૨૫૫ કરોડ માણસની વસ્તી ને ૧૫ લાખ ચોરસ માઈલનું ક્ષેત્રફળ છે.

હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી યરાગર નિરીક્ષા કરીને જોઇએ તો હિંદના ત્રણ મોટા પ્રદેશ પડેલા જણાય છે. (૧) હિમાલયનો પ્રદેશ (૨) નદીનો પ્રદેશ અને (૩) દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) **હિમાલયનો પ્રદેશ**—આ યરસ્તાનમાં હિમાલય પર્વત તથા શિવાલિક પહાડ, એ બે શાખાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં એક ખીન્નને સમાંતર રહેલી છે. એનું મોટું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે. એ હારની પશ્ચિમ તરફ મોટી ખીણો છે, તેમાંથી સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નદીઓ નીકળે છે. હિમાલયની ઉત્તરે ટિબેટ દેશ છે. તે દુનીઆમાં સૌથી ઉંચો પ્રદેશ છે. તેની ઉંચાઇ ૧૬ હજાર ફીટ છે. ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો રસ્તો

ધણો વિકટ છે. કેટલાક પહાડી હિંમતવાન વેપારી ઘેટાંનાં ચામડાં પહેરી ખચ્ચર, ટટુ વગેની મદદથી હિમાલય ઝોળંગી હિંદમાં આવેછે.

અ શાખાઓ—હિંદની ઉત્તરે એવડા કોટ રૂપે એ હાર રહેલી છે. તેની બંને બાજુમાંથી દક્ષિણ ભણી મોટી શાખાઓ નીકળે છે. ઇશાનભણી આવેલા પટકોઈ અને નાગના પહાડ છે એ શાખાના મૂળમાં અલ્પપુત્રા નદીનો માર્ગ છે. વાયવ્ય તરફ આવેલી શાખાઓ દક્ષિણે સમુદ્ર સુધી આવેલી છે. તેનાં સંકેત પહાડ, સુલેમાન, હાલા વગેરે જુદાં જુદાં નામ છે. એ શાખાના મૂળમાં બાઈબર નામે મોટો રસ્તો છે. તેમાંથી કાચુલ નદી વહીને સિંધુને મળે છે. હિંદની અને અફઘાનીસ્તાનની વચ્ચે એ શાખામાંથી આવવા જવાને ચાર રસ્તા છે. ઉત્તરે ખૈયરઘાટ ને ત્યાંથી અનુક્રમે ઉત્તરતાં કુરમઘાટ, ગ્યાલેરીઘાટ, અને જોલનઘાટ આવે છે.

બ જળાશય—કોટરૂપી હિમાલય પર્વત, શત્રુનો અટકાવ કરે છે એટલુંજ નહીં પણ હિંદના ભોકોને અન્ન, પાણી તથા ધન મેળવવાનું મોટું સાધન છે; કેમકે દક્ષિણના ઉષ્ણકટીબંધના સમુદ્રોમાં ઉનાળામાં જે પુષ્કળ વરાળ એકઠી થાય છે તે મોસમના પવનથી ઉત્તર તરફ આવે છે. ને તે હિમાલયને અથડાઈ ઠડી પડી, તેના દક્ષિણ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ આપે છે. ઇશાન તરફના દાળમાં આવેલા આસામમાંના ચીરાપુંજ નામે ડુંગરમાં ચોગાસાનો પવન વેહેલો અથડાવાથી ત્યાં આખી દુનિઆના બધા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. ત્યાં દર વરસે લગભગ ૫૨૩ ઈંચ વરસાદ વરસેછે. સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં ૮૦૫ ઈંચ એટલે (૬૭ ફુટ) ત્રણ માળની હવેલી ડુગી જન્ય એટલું બધું પાણી પડ્યું હતું. હિમાલયના પ્રદેશમાં વાંસ, કોયલા, દેવદાર, જવ, બાજરી અને આદિ એ મુખ્ય પેદાશ છે.

નીકળનારી નદીઓ—૧ હિમાલયની ઉત્તર તરફની ખીણ-માંથી ધણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાં સિંધુ, પ્રશ્નપુત્રા, ગંગા અને સતલજ એ મુખ્ય છે. બધી નદીઓનાં મૂળ પાસે પાસે છે. સિંધુ અને સતલજ નદીઓ પ્રથમ પશ્ચિમ બાજી વહીને આગળ જતાં હિમાલયના દક્ષિણ તરફના ઢાળને રસ્તે નીચે ઉતરે છે. તેમની લંબાઈ લગભગ ૧૬૦૦ મૈલ છે.

(૨) નદીઓનો પ્રદેશ—હિમાલયની દક્ષિણમાં જે મોટાં મેદાન આવેલાં છે તેમાં વહેનારી નદીઓના પ્રદેશને **નદીઓનો પ્રદેશ** કહે છે. તેનો વિસ્તાર પૂર્વે જંગાળી અખાતથી પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર સુધી છે. એ પ્રદેશમાં ધનવાન, હિંમતવાન ને ધાડી વસ્તીવાળા પ્રાંત આવેલા છે. તેની આજુ બાજુ નીચેના જંગાળા, આસામ, અયોધ્યા, વાયવ્ય પ્રાંત, પંજાબ, સિંધ, રજપૂતસ્તાન વગેરે મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે; ને તે બધામાં લગભગ ૧૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

પ્રશ્નપુત્રાને ઝાઝી નદીઓ મળતી નથી, તેમ તેને કાંઠે ઝાઝી વસ્તી પણ નથી. ગંગા નદીને, જમના, ધોધરા, ગોમતી વગેરે ધણી નદીઓ મળે છે. ગંગા જમનાનાં મૂળને, ગંગા નદીને, ગંગા જમનાના સંગમ ઉપરના અલ્હાબાદ શહેરને, તથા તે નદી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં આગળની જગાને હિંદુ લોકો પવિત્ર ગણે છે.

નદીઓથી થતાં કામ—(૧) ઉલ્ટા એટલે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ બને છે. (૨) ખાડીઓ બને છે. (૩) ખેતરોને પાણી પાય છે. ને માલ લઇ જાય છે, (૪) રેલ વગેરેથી નુકશાન કરે છે. (૫) સારો પાક થાય છે—જંગાળાની નદીઓના રસાળ પ્રદેશમાં વરસમાં બે ત્રણ પાક ઉતરે છે. ઉલ્ટાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. જંગાળામાં જુદી જુદી પચાસ જાતની ડાંગર થાય છે. આસામમાં ચાહ

અને કાશીની આબુ આબુ અદ્વીણ થાય છે. તે શિવાય શેતુર, શણ, રંગના પદાર્થ, નાળિયેરી, તૃણવૃક્ષ, ધજા, જીવાર, બાજરી, વગેરે થાય છે.

(૩) દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશ—એને અસલ દક્ષિણ દેશ કહેતા. એ દ્વીપકલ્પ છે. એમાં મધ્યપ્રાંત, વરાડ, મદ્રાસ છલાકો, મહિસુર, નીલમનું રાજ્ય વગેરે કેટલાંક રાજ્ય આવેલાં છે. ગંગા નદીના પ્રદેશની દક્ષિણથી એની હદ શરૂ થાય છે. ઉત્તર બાબુને પશ્ચિમ છેડે ઊંચો આબુ પર્વત આવેલો છે. તેના ઉપર શ્રાવક લોકોનાં શોભાયમાન દેરાં છે. એ પ્રદેશની પૂર્વ બાબુએ વિંધ્યાચળ, સાતપુડા અને કૈમુરના ડુંગર ઠેક રાજમહાલના ડુંગર સુધી આવેલા છે. એની પૂર્વે પારસનાથનો ડુંગર જૈન તીર્થ છે.

દેખાવ—એ ત્રીકોણાકાર ઊંચા પ્રદેશમાં પર્વતની હાર, મોટાં વન, શિખર, ખેડાણ પ્રદેશ વગેરે આવેલા છે. એ પ્રદેશની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશાએ મોટા બે ધાટ આવેલા છે. પૂર્વ તરફનાને પૂર્વ-ધાટ ને પશ્ચિમ તરફનાને પશ્ચિમધાટ (સંહ્યાદ્રી) કહે છે. પૂર્વધાટ તૂટક છે, ને પશ્ચિમધાટ દરિયા વચ્ચે સીધી આડ રૂપે છે. તેની ને દરિયા વચ્ચેની સાંકડી પટીને કોકણપટી કહે છે. એ બંને ધાટ દક્ષિણમાં નીલગીરી પાસે જોડાઈ જાય છે. એ હરમાં ઉંચામાં ઉંચું શિખર મહિસુરની દક્ષિણમાં દોદાખેદા કરીને છે.

નદીઓ—એ ત્રીકોણાકાર પ્રદેશમાં નદીઓ જીહી જીહી દિશાએ વહે છે. ઉત્તર તરફ વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગાને મળે છે. તેની દક્ષિણે નર્મદા તથા તાપી વહે છે. તે પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળે છે. પછી પશ્ચિમધાટ આવે છે તેમાંની ગોદાવરી, વગેરે કબ્બા, કાવેરી, નદીઓ, પૂર્વે ખંભાતના કપસાગરને મળે છે.

જંગલની પેદાશ—આ પ્રદેશમાં જંગલ ધણું છે. તેમાં સાલ,

અનુગ્રમ, સીસમ, સાગ વગેરે ઈમારતી લાકડું થાય છે, ને ધાટપર ઘણી જાતની વનસ્પતિ ઉગેછે. સપાટ પ્રદેશમાં જાનરી, કપાસ, ઘઉં વગેરે થાયછે. ને રૂ, તથા ઘઉં પરદેશ ચડેછે. એ પ્રદેશમાં કોયલા, લોહાની કાંકરી, સોનું વગેરે ખનીજ પણ નીકળે છે.

બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ—એમાં ઈરાવતી નદીના કાંઠાનો પ્રદેશછે, એની પૂર્વે ઈરાવતી, પશ્ચિમે બંગાળી આખાત ને મધ્યે હુંગરાની દાર છે તેને ચોમા કહેછે. તે મુલક ઈંગ્રેજોને તાબે છે. સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ જે હાલ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય સાથે જોડી દાખોછે, તેમાંથી ઈરાવતીની વાટે પુષ્કળ સાગ આવેછે. ઈરાવતીની સપાટ ખીણમાં ડાંગર તથા તમાકુ ઘણી થાયછે. તમાકુનાં પાંદડાંની ખીડીઓ બ્રહ્મી સ્ત્રી પુરૂષો પીએછે. આરાકાન, પેચુ અને ઈરાવતીની ખીણમાં ખનીજ તેલ નીકળેછે. દક્ષિણે આવેલી તીનાસરીમની સાંકડી પટ્ટીમાં કાંચ તથા લોહાની કાંકરી નીકળેછે બ્રહ્મદેશની મુખ્ય નિકાસ ઈમારતી લાકડું ને આપ્યા છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

લોક.

હિંદમાં બે પ્રકારનો મુલક છે. (૧) બ્રિટિશ રાજ્યની હકુમતનો ને (૨) દેશી રાજ્યનો આખા હિંદમાં સને ૧૮૮૧ ની ગણતરી પ્રમાણે ૨૫૫ કરોડ માણસની વસ્તી ગણાઇ હતી. તેમાં ૫૫ કરોડ દેશી રાજ્યમાં ને ૨૦ કરોડ બ્રિટિશ રાજ્યમાં છે. હિંદના ૬ ભાગમાં દેશી રાજ્યો ને ૩ ભાગમાં બ્રિટિશ અમલ છે.

દેશી રાજ્યો—વાઇસરોયના નીમેલા રેસિડેન્ટ કે પોલિટિકલ અધિકારીની મદદ અને સલાહથી દેશી રાજા રાજ્ય ચલાવેછે. એ-

વા રાજ્યના બાર જગ્યા કરેલા છે. તેમાંથી ૧ રજપૂતસ્થાન, ૨ નિ-
જમનું રાજ્ય, ૩ મધ્ય હિંદનું રાજ્ય, ૪ વડોદરાનું ને ૫ મહિસુર
એ વાઈસરોયની હકુમતમાં છે; ને બાકીનાં ગણીપુરનું રાજ્ય તથા
મુંબાઈ, મદ્રાસ, વાવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા ને પંજાબને લગતાં દેશી
રાજ્યો સ્થાનિક અધિકારીને તાળે છે.

બાર બ્રિટિશ પ્રાંતો.—બ્રિટિશ હકુમતના બાર પ્રાંત કરેલા
છે ને એ દરેકને માથે ગવર્નર કે મુખ્ય અધિકારી છે. મુંબાઈ ને
મદ્રાસમાં ગવર્નર ને બંગાળા, પંજાબ અને વાવ્ય પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનેન્ટ
ગવર્નરનો અમલ છે. તે શિવાય અયોધ્યા, મધ્ય પ્રાંત, બ્રિટિશ ષ-
હદેશ, આસામ, વરાહ, અજમેર ને કુર્ગ એ કમિશનરોને તાળે છે.

વાઈસરોય તથા મુંબાઈ ને મદ્રાસના ગવર્નરોની નીમણૂક મ-
હારાણી કરેછે. તે શિવાયના બધા અધિકારીની નીમણૂક વાઈસરોય
કરે છે પણ બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક માટે રટેટ સે-
ક્રેટરીની મંજૂરી માગવી પડે છે.

નંબર. નામ. ક્ષેત્રફળ ચો. મૈલ. વગ્તી.

૧...બ્રિટિશહિંદ..... ૮લાખ..... ૧૯૬૦૦૦૦૦૦

૨...બંડિયાં રાજ્ય..... ૫ લાખ..... ૫૫૩૦૦૦૦૦

૩...પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો... ૧૦૮૦.....૪૦૦૦૦૦

૪...ફ્રેચનાં સંસ્થાનો..... ૧૭૮.....૨૭૧૦૦૦

રખા કરોડ લગભગ.

લોકના ૪ પ્રકાર—(૧) **અનાર્ય** એટલે મૂળ વતની ૧ કરોડ ૮૦
લાખ છે. (૨) **આર્ય** એમાં બ્રાહ્મણ ને રજપુતો છે; તે ૧ કરોડ
૬૦ લાખ છે. (૩) **હિંદુ** એમાં આર્ય અનાર્યથી મિશ્ર થયેલા લોક
તેમની વસ્તી ૧૨ કરોડ ૪૦ લાખ છે. (૪) **મુસલમાન** ઈ.સ. ૧૦૦૦

ને સુમારે એટલે ધિજની વંશનો અમલ થતી વેળા આવેલા તે ૪ કરોડ ૧૦ લાખ છે એમ ૧૬ કરોડ ૬૦ લાખ માણસ સ્થિતિ હિંદમાં છે ને પાકરોડ ખંડીયાં રાજ્યની વસ્તી પણ ઉપલી ચાર જાતીમાંની છે.

પ્રાચીન જાતો—હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું જોધએ તેવું જ્ઞાન મળતું નથી પણ તેમાં મુખ્ય બે જાતો જમીન માટે લડતી જણાય છે. (૧) આર્ય—તે ગૌરવર્ણી, પ્રૌઢ ભાષા બોલનારી ને ઉત્તમ દેવપૂજક હતી. તે વાયવ્યકોણથી આવી. (૨) અનાર્ય—આ જાત હિંદની અસલ વતની છે. નવા લોકે તેને પર્વતમાં હાંકી કાઢી, તથા ગુલામ બનાવી. એ બે જાતોની વચ્ચેનો જથ્થો હાલ હિંદમાં ધણો છે. ને તેઓ અનાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે. એ બે જાતની પછી ઈસ્વીસનના ચારબે ત્રીજી સિધિયન કરીને જાત આવી, અને ત્યાર પછી હજાર વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

અનાર્ય લોક.

અ હિંદના જુના વતનીને અનાર્ય કહે છે. તેઓએ પોતાની કાંઈ હકીકત લખી રાખી નથી, પણ તેમનાં કરેલાં કામ પાપાણુ ચક્ર, પાળીયા, પથ્થરના ઢગલા, વગેરે પાછળ રહેલું છે. એ પાળીયા અને પથ્થરની નીચે તેઓ મડદાને દાટતા. એ કપરોપરથી ગાલમ ખેંચે કે તેઓ જુના વખતમાં માટીનાં ગોળ વાસણ વાપરતા; લોહાનાં હથિઆરથી લઢતા અને ત્રાંચા સોનાનાં ધરણું પહેરતા. એમની પહેલાં થઈગયેલા લોકો ચક્રમક અને પથ્થરનાં હથિઆર વાપરતા. તેની નિશાનીઓ નર્મદાના પ્રદેશમાં હાય લાગે છે.

આર્ય લોકે તેમને દસ્યુ એટલે દુશ્મન અને દાસ કહ્યા છે. તેઓ રંગે કાળા હતા, એહેરો ચપટો માંગોલી હતો, ને નાક ચપટાં હતાં. સીકંદરે પણ એમની બદસૂરતી વિષે ટીકા કરી છે. વેદમાં તેમને માટે યજ્ઞ ભંગ કરનાર, માંસ ખાઈ, અનાડી, વગેરે ધણાં તીરસ્કાર બારેલાં વિશેષણ લખેલાં છે. પરંતુ એ વળતની બધી જાતો જંગલી નહોતી. કેટલીએક સુવરેલી પણ હતી. એમાંની કેટલીક જાતો હજી હિંદના પહાડોમાં કંઈક કંઈક રહેલી છે. તેઓની રીતીઓ અને ધર્મવિધિ બિન્ન બિન્ન છે. તેમાંની કેટલીકની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે—

૧ આન્દામાન બેટના રહેવાશી—આંધ્રાણી અખાતના અનાર્ય લોક સૌથી વધારે જંગલી હાત્રતમાં છે. સને ૧૮૫૫માં અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં થાણું બેસાડવાની જોડવણુ કરી, તે વેળા ત્યાં માંસ ખાનારા નાગા લોકો જોવામાં આવ્યા. તેઓ ખુશીની વખતે રાત્રી અને શોકની વખતે કાળી માટી શરીરે ચોપડતા. તેમનાં નામ જન્મ્યા પહેલાં પાડતા, તેથી સ્ત્રી કે પુરુષનાં સામાન્ય જાતીનાં નામ પડતાં; રોગ ફેલાવનાર એક દેવને તેઓ માનતા. પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે તીરકામઠાંથી સરકારી અમલદારોની સાથે લડાઈ કરી. આખરે તેમને છાપરાં બાંધી આપી તેમાં વસાવ્યા, ને ધોમે ધીમે શાંત પાડ્યા.

૨ મદ્રાસ ઇલાકાના હુંગરી લોક—મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણમાં આવેલા અનમૈલ નામે હુંગરોમાં ધણી અનાર્ય જાતો રહે છે. ૧ પુલીએર નામે લોક લાંગા વાળવાળા, જંગલી દેખાવના, ઉંદર તથા ખીજાં નાનાં પ્રાણી અને જંગલી વનસ્પતીનો અહાર કરનાર ને દૈન્ય પૂજક છે. ૨ મુન્દવેર નામે ખીજા જાત છે, તે બરવાડની પેઠે રખડતી અવસ્થામાં રહે છે. ને પાંદડાંની ખુંપડી કે કાતરમાં રહેવાણુ કરે છે. ૩ કદર (હુંગરોના ધણી) લોકો જડા હોડવાળા ને નાના

શરીરચાળા છે. તેઓ શિકારપર ગુજરાન ચલાવે છે, તથા તેગનાથી હલકી જાતોપર અમલ ચલાવે છે. તેમની સમાધો ડુંગરોમાં છે. ૪ નેર નામે નૈશ્વ તરફના રહેનાર લોકોમાં એક સ્ત્રીને ધણા ધણી કરવાનો રીવાજ છે, ને પોતાનાં છોકરાંને વારસો ન આપતાં બેનનાં છોકરાંને આપે છે.

૩ મધ્ય ભાગના અનાથ—મધ્ય પ્રાંતમાં અનાથ લોકની ઘણી જાતો વસે છે. બધામાં સુધરેલી જોડ નામે જાત છે. પીછ જાતો જંગલી છે, ને શિકાર કરી જંગલમાં પડી રહે છે. તેઓ અક્રમકનાં તીરે મારવામાં હુશિયાર છે. “ મારી ” નામે જાત ધાસના ઝુંપડામાં રહે છે ને અબળ્યા માણસને જોઈને નાસે છે.

૪ ઝોરીસાની પાંદડાં પહેરનારી જાત—હિંદની પૂર્વમાં આવેલાં ઓઢીઆના સંસ્થાનમાં એક ગરીબ જાત રહે છે. તેમની દસ હજારની વસ્તી છે. તેમને પતુચ એટલે પાંદડાં પહેરનાર કહે છે. થોડાં વરસપર તેમનાં ઘેરાં નવસ્રાં ફરતાં. પ્રકત કહેડે માણુકાની માળા પહેરાં તેની આગળ પાછળ પાંદડાંનો ઝુમખો લટકાવતાં. સને ૧૮૭૧ પછી તેઓ કંઈક સુધર્યાં છે.

૫ હિમાલયની જાતો—હિમાલયના દાળ તથા ખાંચામાં ઘણી અનાથ જાતો છે. આસામના કેટલાક ડુંગરી લોકોમાં ગાક કે પીજું અંતર જાણવાને માટે શબ્દ નથી પણ માર્ગમાં તમાકુ કેટલી ખાધી કે પાન કેટલાં ચાવ્યાં, તેપરથી ચાલવાનું માપ કાઢે છે. કામ કરવામાં સુસ્ત, વિકાળ, કાળા, ને શરીરે ઠીંગણા છે. અસલ તેઓ લૂટશટ વગેરે હલકાં કામ કરી ગુજરા કરતા, પણ તેમને હાલમાં સરકાર, ચોકીદાર જનાવી ખોરાકી પોષાકી પુરી પાડે છે.

૬ બધારે સુધરેલી અનાથ જાતો—ત્રણ હજાર વર્ષપરની

વેદના કવીઓએ વર્ણવેલી ઉપર કહી તેવી જ્ઞાતો સિવાય સુધરેલી અનાર્ય જ્ઞાતો પણ હિંદમાં ચોતરફ રહેલી છે. તેમાં સંતાલ અને કંધ એ મુખ્ય છે.

૧ સંતાલ લોકો વિષે—નીચલા જંગલોમાં ગંગા નદીની આસપાસ આવેલા પ્રદેશમાં આ લોક રહે છે. એમની વસ્તી દશ લાખની છે. તે ખેતી કરી એક ઠેકાણે રહી પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. ગામનો વહીવટ તે ગામનો મુખો કરે છે. તેના હાથ નીચે એક મદદગાર મુખી ને ચોકીદાર હોય છે. મુખી તથા મદદગાર મુખીની આજ્ઞામાં તેમને પરણતાં સુધી જરાજર રહેવું પડે છે. તેમનામાં હિંદુના જેવો જ્ઞાતિ ભેદ નથી; પણ સાત શાખા છે ને તે જાધનો પૂર્વજ એકજ માને છે, આખું ગામ જોડે ઉગ્રણી, શિકાર ને દેવપૂજન કરે છે. ગુનેગાર માટે જાતથી બહાર કાઢવો, એ એક સજા હતી. બારે ગુન્દા માટે ગામમાંથી કાઢી મેલતા. તેમ ગુન્દાના અપરાધ માટે ગામને ઉગ્રણી આપવાની શિક્ષા થતી.

ક્રિયાઓ—તેમનામાં જાળલગ્ન નથી. પણ ૧૫-૧૭ વર્ષની ઉંમરે જુવાન સ્ત્રી પુરૂષો મન ગમતાં લગ્ન કરે છે. લગ્ન ક્રિયાની અંતે કંન્યાનાં પીયરીયાં પોતાની દીકરીનો સંબંધ હવે તૂટ્યો, તે જાતાવવાને સજગતા અંગારા સાંજેલા વતી કચરે છે; ને પાણી છાંટી ચોલવી નાંખે છે. સ્ત્રીનું સન્માન કરે છે. પેહેલી સ્ત્રી વાંઝણી હોય તોજ ખીજી પરણે છે. મડદાને ક્રિયા કરી જાણે છે ને તેની ખોપરીના ત્રણ કકડા દામોદરા નદીમાં નાંખે છે.

ધર્મ—ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાનતા ધણી છે. આખા જગતનો એક દયાળુ નિયંતા છે તેની તેમને ખબર નથી. તેઓ જાણે છે કે પૃથ્વી રાક્ષસોથી ભરપૂર છે ને તેની કરડી નજર ન થાય માટે તેને બકરાં

વગેરેનો ભોગ આપેછે. ભૂત, પીચાશ, વૈનાલ વગેરેનો ખુશ રાખવા જોઈએ, એમ તેઓ માને છે. ઝાડોમાં ભૂત રહેછે એમ માની દરેક ઝાડને તેઓ પુજેછે.

ઈતિહાસ—અઢારમા સૈકાની આખર સુધીમાં તેઓ આજુ બાજુનો પ્રદેશ લુટી ગુમરો ચલાવતા પણ હાલમાં ઠરી ઠામ બેઠા છે. પોતાના બાપતું દેવું દીકરાએ આપવું, એમાં તેઓ ધણી આગ્રહ માનેછે. સને ૧૮૫૫ માં તેમણે જળરૂં તોફાન મચાવ્યું હતું. છેવટે એ બંડ ધણી મેહેનતે સમાવ્યું, ને તેમને એક અમલદાર આપી, સાદી રાજનીતિ ઠરવી આપી, હાલ તેઓ આખા હાલતમાં છે.

(૨)કંધ લોક વિષે—કંધ=પર્વતમાં રહેનાર ઓરિસ્સાની આજુ બાજુ આવેલા પહાડોમાં તેમની વસ્તી આશરે એક લાખની છે. તેમનામાં મુખ્ય સત્તા વડીલને હાથ રહેછે. કુટુંબમાં બાપ જીવતો હોય ત્યાં સુધી મોટા દીકરાતું કંધ ચાલતું નથી. બાપ એક ઘરમાં રહી મોટી માતું 'રાંધેલું' જમેછે. એમના ટોળાની મોટી શાખામાં જે મોટો દીકરો હોય; તે આખા ટોળામાં ઉપરી બને છે, પણ તે લાયક ન હોય તો કાઢી મુકેછે.

વરવાઢ ને સજની રીતો—ઈં ૮૦ સં ૧૮૩૫ માં તેમને માટે સરકારે કાયદા કરાવ્યા ત્યારથી ખુનને બદલે ખુન કરવાનો ધારો બંધ પડ્યો, નહિતો મરનાર આદમીના કુટુંબી મારનારનો ધાત કરતા, પણ મરનારના કુટુંબને અનાજ વગેરે આપી સમજુત કરે તો માફ થતું, જે માણસ જખમી થાય તેને જખમી કરનારે પાળવો જોઈએ, ચોરેલા માલતું મૂલ લેતા. બે વાર ચોરી કરતાં પકડાય તેને નાત બહાર મુકવાની બારે સજ કરતા, અને અપુત્ર મરનારની મિલકત બીજા વડીલને ગળે છે, સ્ત્રીને મિલકત લેવાનો હક નથી.

ખેતી—હિંદુની પેઠે એકજ ઠેકાણે રહી કે આર્યની પેઠે ઠામ ઠામ ભટકતા રહી ખેડ કરતા નથી, પણ એક ઠેકાણે લાંબી સુદત રહીને ત્યાંનો કસ બંધ ત્યારે ખાર ચૌદ વરસ પછી ખીજું ગામ વસાવી ત્યાં રહે છે.

લભાવપે—હિંદુની કે મેળામાં કંધ લોક મેળા થયા હોય, તેમાંથી ખજાતકારે કન્યા ઉપાડી જવી, એ તેમનાં લગ્ન છે. પછી વરનો ખાપ કન્યાનું મૂલ આપે છે. પોતાના દીકરાથી મોટી ને મજબૂત કન્યા પસંદ કરે છે, દીકરો મોટો થતા સુધી કન્યા પોતાના સાસરામાં આકર માફક રહે છે, પુરુષો નાના હોવાથી બેરીઓ તેમનાપર સત્તા ચલાવે છે. એક ખાયડી જીવતી હોય ત્યાં સુધી તેની રજા વગર ખીજી ખાયડી પરજીતો નથી.

વિશેષ હુકીકત—આર્ય લોકે તેમને પહાડમાં નસાડયા તે વેળા પહાડમાં જે જંગલી લોક વસતા તેમને કંધ લોકે દાસ કર્યા છે. કંધ લોકને ખેતી તથા યુદ્ધ સિવાય ખીજું ગમતું નથી, તેથી તેઓ ગુલામો પાસે સુતારતું, હુલારતું, બરવાડતું, કુંભારતું, ગંદકી સાફ કરવાતું વગેરે હલકાં કામ કરાવે છે. ગુલામોથી જમીનદારી, યુદ્ધ કે દેવપુજન થતાં નથી. સંતાલની પેઠે કંધ લોકને પણ ઘણા દેવો છે. સૃષ્ટીમાં ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ જે પૃથ્વી દેવ, તેને સુખ્ય માનેછે. વાવણી, કાપણી વેળા ને આપ્તને વખતે એ દેવને ભોગ આપતા; ૯૦ સં. ૧૮૩૬ થી કંધ લોક બ્રિટિશ આશરા તળે આવ્યા, ત્યારથી નરમેધ બંધ પડ્યો. તેમના કુંગરોમાં સડકો કરી છે. તેમના રીતભાતમાં સરકાર હાથ ધાલતી નથી. હાલ તેઓ આત્મા છે.

(૩) **ત્રણ અનાર્યકુળ**—આશરે ત્રણ હજાર વર્ષની પહેલાં આર્ય લોકે આ દેશ જીત્યો ત્યારે તેના જે અસહ વતની હતા;

ને જેઓ હિંદમાં હાલ છુટક રહેલા છે, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા, તે બરાબર માલુમ પડતું નથી; પણ તેમની દંત કથા તથા બાપા-પરથી તેમનાં ત્રણ કુળ છે, એમ જણાય છે.

પહેલું કુળ—ટીબેટ અઘરેશમાંથી આવી હિમાલયની હદમાં રહેલું. ને તેમના વંશજો હાલ તે ઠેકાણે છે.

બીજું—એ પણ ઈશાન માર્ગે થઈ ખંગાળામાં પેટેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદના પહાડી ઉચ્ચ પ્રદેશની ઇશાન તરફ તેઓ હાલ રહે છે.

ત્રીજું—(દ્રવીડ કુળ) તે વાવ્ય કોણને માર્ગે પંજાબમાં પેટેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં કન્યાકુમારી સુધી તેમની વસ્તી છે.

અનાર્યનાં સામાન્ય લક્ષણ—તેમની સાથે હેતથી વર્તીએ તો તેઓ સાચા, પ્રમાણિક, નિમકહલાલ, ને માયાળુ જણાય છે. પહાડી લોકમાં સારા સીપાઇ થવાનો ગુણ છે. દક્ષિણની લડાઈઓમાં બ્રિટિશ ફોજમાં મદ્રાસ ઈલાકાના અનાર્ય હતા. પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ અનાર્ય હતા. ગુરખા લોક પણ હિમાલયની અનાર્ય જાત છે. તેઓ બહાદૂર લડવૈયા છે, ને બ્રિટિશ ફોજમાં ઉત્તમ વર્ગમાં ગણાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્યલોક.

એ જાત હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી હિંદમાં આવી પ્રાચીન આર્ય જાત કે, ઇંદો જર્મન કુળમાંની એ શાખા હતી. એનો મૂળ વાસ મધ્ય એશિયામાં હતો, ને ત્યાંથી તેની ગુદી ગુદી શાખા

જુદે જુદે ઠેકાણે જઈ વસી. એક શાખા પશ્ચિમ બણી ગઈ, ને તેના કુળમાં હાલ રોમન, ગ્રીક, અંગ્રેજ વગેરે છે. બીજી શાખા પૂર્વ બણી ગઈ, ને હિમાલયના ધાટોની વાટે હિંદુસ્થાનમાં ફેલાઈ. તેમાં મુખ્ય રજપૂત, ને બ્રાહ્મણ હતા. પુર્વ અને પશ્ચિમ બણી ગયેલી શાખાઓએ ત્યાંના અસલ વતનીઓને ખસેડી પોતે જમીન પડાવી લીધી. યુરોપનો તથા હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ બાબતનોજ છે.

મુળસ્થાનમાં અવસ્થા.

એશિયાના અસલ રહેઠાણમાં તેમની હાલત કેવી હતી તેનું ખરાખર વર્ણન જણાયું નથી, પણ યુરોપ તથા હિંદની બોલી ઉપરથી કેટલીક ખીના જણાય છે. તેઓ પોતાનાં ઢોર સહિત જુદે જુદે ઠેકાણે ભટકતા, ને અનાજનો પાક કરી ગુમરો ચલાવતા, રાંધેલું અનાજ ખાતા, ઘર કામમાં પશુ પાળતા, લોઢાનાં હથીયાર વાપરતા, લુગડાં પહેરતા, ને સખ્ત મહેનત કરતા. વેદના અસલના આર્યોએ ૧૦૦ શિઆળા સુધી જીવવાનું માગ્યું છે, એપરથી જણાય છે કે અસલ તેઓ ઠંડા મુઝકમાં રહેતા.

યુરોપીયન અને હિંદુ મળતાપણું—હિંદુ, રોમન, ગ્રીક, અને ઇંગ્રેજના પૂર્વજો એક હતા, ને એક દેવને માનતા. હાલ તેમની ભાષાઓ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે. પણ તે બધાનાં મૂળ જોઈએ તો ધણી ખરી બાબત મળતી આવે છે. બાપ, મા, બાઈ, એન વગેરેનાં નામ હિંદુ, રોમન, ઇંગ્રેજ વગેરેમાં મળતાં આવે છે. જંગ સંસ્કૃત માતૃ, ઇંદ્રે. મધર, અને લેટીન મેટર;—સંસ્કૃત—બ્રાતૃ, ઇંદ્રે. બ્રધર, લેટીન, ફાટર;—સંસ્કૃત. તૃષા (તરસ), ઇંદ્રે—થર્સ્ટ;—સંસ્કૃત—સપ્તન્. ઇંદ્રે. સેવન. લેટીન સેપ્ટેમ, —સંસ્કૃત—દેવર, લેટીન ડેવર;—વગેરે ધણી

શબ્દ મળતા આવે છે.

એ સિવાય બંનેના ધર્મનું મૂળ પણ એકજ હતું. સંસ્કૃત દેવ, લાટીન ડીઉસ, ગ્રીક જીઉસ. સંસ્કૃત વરુણ, અને ગ્રીક ઉરનસ વગેરે વળી પોતાની મૂળ ભૂમીમાં જે પૌરાણીક વાર્તાઓ સાંભળેલી, તેની આસર હિંદુ તથા યુરોપિયનમાં સરખી થઈ છે. એ બધા ઉપરથી સાગિત થાય છે કે બધાનું મુળસ્થાન એક હતું.

હિંદી આર્યોનું ફેલાવું—વેદના ગંગા હિંદુ શાખાને પોતાના મૂળ સ્થાનથી અગ્નિ તરફ પ્રસરતી જણાવે છે. પ્રથમ કાન્ધુલ આગળ, પછી ગંગા આગળ, ને ધીમે ધીમે દક્ષિણમાં ફેલાયેલી જણાય છે. પંચજમમાં તેઓ પોતાની રખડની હાલત છોડી, નદીઓ જોઈને એક રુકામ રાખી ખેડ કરવા લાગ્યા. તેઓના વેદમાં સિંધુ નદીનાં તથા હિમાલયના ઉત્તર ભાગનાં ધણાં વખાણ કર્યાં છે. હિમાલયની ઉત્તરે દેવ તથા શૂરા લોકને રહેવાનું સ્વર્ગ છે એમ કહેયું છે.

રુગ્વેદ અને હિંદની હાલત—હિંદમાંના આર્ય પંચજમમાં વસ્યા, તેની નિશાનીનું મોટું પુસ્તક રુગ્વેદ છે. તેને હિંદુ લોક અનાદિ એટલે ધર્મર રચિત માને છે, ને કેટલાક ઈ. સ. પૂર્વે ૩ હજાર વર્ષપર રચાયેલો ગણે છે રુગ્વેદ સંહિતામાં ૧૦૧૭ સૂક્ત ને ૧૦૫૮૦ શ્લોક છે. એ ગ્રંથોમાંથી આર્યોની કેટલીક હાલત જણાય છે. તેઓમાં ધણાં ગોત્ર હતાં. તેમનામાં ધણી જાતો નહોતી. ધરનો પિતા તેજ ગોત્ર હતો. ગોત્રના પીતાનું ને પુરોહિતનું કામ તેમાંનો વડીલ કરતો. મોટા યજ્ઞ વગેરેની ક્રિયા હોશિયાર હોય તે કરે. રાજ દરાવવાનું લોકના હાથમાં હતું. સ્ત્રીઓની હાલત સારી હતી. વેદનાં કેટલાંક સૂક્ત સ્ત્રીઓએ લખેલાં છે. સતી થવાનો આજ નહોતો. ધ-

છી ધણીઆણી સંપ સંપી રહેતાં, મહાંને બાળતા, પુનર્જન્મ માનતા નહીં. તેમનામાં સૂતાર, લુહાર વગેરે કારીગર હતા. તેઓ રથ ચડી લડતા, પણ હાથીએ ચડી ન લડતા, ઘોડેસ્વાર હતા, ખેતી કરતા, ને કેટલાક પોતાની ગાયો સાથે ફરતા હતા. પશુ એ તેમનું ધન હતું, ગોમાંસ ખાતા, સોમ નામે છોડનો દારૂ પીતા ને દેવોને તે ધરાવતા—એમ તેઓ ઉત્તરમાંથી આવી આગળ વધતા ગયા.

વેદના દેવ—દેવોપર ધણો ભરોસો રાખતા. સૃષ્ટિની, સૂર્ય દેવ, અંધકાર વૃષ્ટિ વગેરે શક્તિઓ એ તેમના દેવ હતા. સ્વર્ગ પિતાને માટે હિંદુ, રોમન, ગ્રીક વગેરેમાં મળતો શબ્દ છે. ઇંદ્ર દેવ ને વરસાદ આપે છે તેની સ્તુતિ બધાથી વધારે છે. ઇંદ્રથી ઉતરતો અગ્નિ દેવ છે. તોફાનનો દેવ મરુત છે. ઊપા એ પ્રમાત ફરનાર છે. સિંધુ સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ વગેરે ધણા દેવોનું વર્ણન વેદમાં છે. ૩૩ દેવો મુખ્ય છે. ૧૧ દેવ લોકમાં, ૧૧ પૃથ્વીપર ને ૧૧ અંધર રહેલા છે.

વેદમાં પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર—હિંદના આર્યો પોતાના દેવ ઊપર ધણી આસ્થા રાખતા. ને દેવની તે ભક્તિ કરતા તેજ દેવ પરમેશ્વર છે, એમ માનતા. ઇંદ્ર, વરુણ વગેરેને દેવ માની તેમની સ્તુતિ કરતા. વેદમાં એક પરમેશ્વરને પૂજવા વિષે કહેલું છે, પણ તે અસર બીજા દેવની સ્તુતિ કરતાં રહેતી નહીં. યજુર્વેદ સંહિતાના એક મંત્રમાં લખેલું છે કે, “પ્રથમ એક સુવર્ણ બાળક જન્મ્યો. તેજ પ્રભુ, તેણે પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થાપન કર્યાં. તે પ્રાણુદાતા, સર્વ શક્તિમાન, જેની આજ્ઞા સર્વ દેવો કબુલ કરે છે, બધી દુનિઆંપર જેનો અનલ આલે છે, ને સ્વર્ગ વગેરેનો ઉપરી છે. કયા દેવને અમે બળિદાન ધરાવીએ ?” એમ કહેલું છે

પાછલાં વેદશાસ્ત્ર—આર્યનો પ્રથમ ધર્મ ગ્રંથ રૂગ્વેદ હતો, પણ પાછળથી તેના ઉપરથી બીજા ત્રણ વેદ થયા, તે બધા ઇશ્વરે બનાવેલા છે, એમ તેઓ માને છે. બીજો શામવેદ સોમયજ્ઞને માટે બન્યો. ત્રીજો યજુર્વેદ બન્યો. તેમાં મોટા યજ્ઞ વખતે લાગુ પાડવાના મંત્રો છે. એના કૃષ્ણ અને શુકલ એવા બે ભાગ છે. રૂગ્વેદને છોડે જુના મંત્રો છે. તેનો તથા બીજા મંત્રો મળીને ૪ થો અથર્વવેદ બન્યો. એ બધાનું પુર ૧ લાખ મંત્રનું છે એમ કહેવાય છે. એ દરેક વેદના ૩ મુખ્ય ભાગ છે. ૧ સંહિતા (મંત્ર) એમાં સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો ભાગ. (૨) બ્રાહ્મણ—એ ગદ્ય ગ્રંથમાં બે ભાગ છે. અરણ્યક અને કર્મ બ્રાહ્મણ. અરણ્યકમાં રૂપિને વર્તવાના નિયમો બાંધેલા છે, અને કર્મમાં ગ્રહસ્થને કરવાનાં કર્મકાંડ છે. (૩) ઉપનિષદ એમાં આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વીચાર છે. તેની સંખ્યા બાવન છે. તે તેમાં દસ મુખ્ય છે. પછી સૂત્ર થયાં એ દરેક શાખાનાં જૂઠાં જૂઠાં છે એના બે ભાગ છે. શ્રોત અને ગૃહ્ય શ્રાતમાં યજ્ઞ ક્રિયા વગેરેનું વર્ણન, ને ગૃહ્યમાં ગ્રહસ્થના ધર્મ છે. એ બધાને ક્ષુતિ (વેદ) એટલે પરમેશ્વરથી સાંભળેલું કહે છે. પછી ૧૮ પુરાણ ને ૨૨ સ્મૃતિ થઈ. એ બધાં સ્મૃતિ એટલે સાંભળેલું કહેવાય છે.

પાછલી નાતો ને બ્રાહ્મણની વડાઈ—હિંદના આર્યો પ્રથમ પંજાબમાં રહ્યા હતા. ત્યાં દરેક ધરનો ઉપરી, ગોર, ચોક્કો ને ખેડુત હતો, પણ પાછળથી રાજાઓએ તેમને મોટા મોટા યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાનાં કામ સોંપ્યાં તેથી તેઓએ ખેતી, યુદ્ધ, વગેરે પડતુ મુશ્કેલી ને ગોરપણું જ રાખ્યું. તેમનામાં પાછળથી કાગ પ્રમાણે ૪ ભાગ પડ્યા. ૧ ગોર એટલે બ્રાહ્મણની, ૨ લડવાની એટલે રાજપુતો કે ક્ષત્રીની ૩ ખેડુતોની—ને વૈશ્ય કહેવાતા, ને ૪ શુદ્ર એટલે અનાર્ય

લોકની-પહેલી ત્રણ જાતોને દિવસ એટલે જો વાર જન્મેલી કહેતા, ને ત્રણેનાં દેવપૂજન, વગેરે એકજ હતું. અનાર્થ અથવા શુદ્ધને યજ્ઞ વગેરેમાં આવવા દેતા નહીં, જગણુવારમાં સામેલ ન રાખતા, ને એકવાર જન્મેલા વગેરે તિરસ્કારના શબ્દોથી બોલાવતા. તેમને ગુલામગીરી કરવાનુંજ કામ હતું. ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણે પોતાની વિદ્યાના બળવડે ઉચ્ચપણુ પ્રગટ કર્યું. તેઓ કહેતા કે બ્રહ્માએ જગત પેદા કીધું, તેના મુખમાંથી અમે પેદા થયા છીએ, ને બીજી વર્ણ ક્ષત્રિ બાહુમાંથી, વૈશ્ય જાંઘમાંથી ને શુદ્ધ પગમાંથી પેદા થયા છે, ગાદે અમે શ્રેષ્ઠ છીએ, ને તે અધિકાર તેમણે ગુરુ પદવી લેઈ ટકાવી રાખ્યો. તેઓ પ્રજાના ઉપદેશક ને રાજાના મંત્રી હતા દેશના દેવોને સંતોષવા, એ તેમનું કામ હતું.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ—દરરોજ સ્નાન સંખ્યા વગેરે છ કર્મ કરવાં પડતાં, તે સિવાય તેમના જન્મરાત્રના ૪ જામ પાઉંલા હતા. તેઓ જન્મે ત્યારે બ્રાહ્મણ ન કહેવાતા, પણ જનોઈ સંસ્કાર કરે ત્યારે બ્રાહ્મણ થતા. પછી તેમને ૪ આશ્રમ ભોગવવા પડતા. (૧) બ્રહ્મચર્ય—એટલે નાનપણુ તથા યુવાનીનો વખત બિદ્યા માગી ગુરુસેવા ને ભણવામાં જતો. (૨) ગ્રહસ્થાશ્રમ—એટલે લગ્ન કરીને સંસારી કામ કરવું પડતું. (૩) વાનપ્રસ્થ એટલે વનમાં કંદમૂળ ખાઈ ઈશ્વર ભક્તિ કરવાની હાલતમાં રહેવું તે. (૪) સંન્યસ્ત=સંસારી લાલચનો તથા સુખ દુઃખ, આશા, બિદ્યા વગેરેનો ત્યાગ કરી કેવળ પરમાત્મામાં લીન થવું, વગર માગે જો આપે તે ખાતું, એક ગામમાં એક દિવસ રહેવું, ને પોતાનો વખત અભ્યાસ અને બ્રહ્મ વિચારમાં કાઢવો તે.

હાલના બ્રાહ્મણ—આત્મ અભ્યાસી અને ઈન્દ્રિયશુદ્ધિ રહેવા-

નો નિયમ પાળનાર પૂર્વ કાળમાં આત્મણુ હતા. તેમની ૩૦૦૦ વર્ષની રહેલી અસર હાલના આત્મણુમાં છે. રજપુત તથા બીજી જાતોથી આત્મણુ તુરત ઝોળાખાઇ આવે છે.

આત્મણુની ધર્મ વિદ્યા—કેટલોક વખત જતાં આત્મણુ પોતાના ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનમાં વધારે ઉંડા ઉતર્યા; ત્યારે તેમને માલમ પડ્યું કે વેદના મંત્રોમાં કહેલા, ઈંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, વગેરે જુદા જુદા દેવ, પરમેશ્વર નથી, પણ એ બધા એક આદી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને ઇશ્વર તો એકજ છે. પણ એ વિચાર તેમણે બીજી જાતોમાં ન ફેલાવ્યો, તેમને તો બધા દેવ માનવા દીધા, તેમ પોતે પણ બધા દેવોને ઇશ્વરી શક્તિના પ્રકાશક તરીકે માન આપવા લાગ્યા ને પોતાની નાતમાં એક અદ્વૈત (બીજો નહીં) મતનો ઘોષ કર્યો, જે આરંભમાં ખરું હતું. તેમને પાછળથી એક દેવ અને તેમનાં ત્રણ ગંભીર રૂપ બનાવવાનો વિચાર ઉડ્યો. (૧) બ્રહ્મા સરજનવાનર (૨) વિષ્ણુ પાલણુ કરનાર (૩) શિવ એ નાશ કરનાર. એમાં વિષ્ણુના, મચ્છ, કચ્છ વગેરે દસ અવતાર થયેલા હતા. વિષ્ણુ અને શિવનાં બિન્ન બિન્ન રૂપ હાલ પૂજાય છે.

આત્મણુનું તત્ત્વ જ્ઞાન—આત્મણુએ હિંદુ લોકને માટે ધર્મ શાસ્ત્ર રચ્યાં, પછી તત્ત્વજ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર રચ્યાં, એના મુખ્ય છ ભાગ છે. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પુર્વમિમાંસા ને ઉત્તર મિમાંસા (વેદાંત) તે બધાં ઈં ૦ સં ૦ પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષપર રચેલાં જણાય છે. ઇં ૦ સં ૦ પૂર્વે ૩૬૦ વર્ષપર રચાયેલું પાણીનીનું વ્યાકરણ, શીક્ષા, નિરૂક્ત વગેરે એ શાસ્ત્ર શીખવાનાં છ સાધન છે. વખત જતાં સંસ્કૃત ભાષા બગડતી ચાલી ને તેનું પ્રાકૃત રૂપ બન્યું, તેમાંથી હિંદુસ્તાનની બોલીઓ નીકળેલી છે, ધર્મના ગ્રંથોની તો મૂળ ભાષાજ રહી,

ને તે ગ્રંથો બ્રાહ્મણુજ વાંચી શકતા, તેથી ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન બ્રાહ્મણુમાંજ રહ્યું.

હિંદની વિદ્યા—ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર બે જાતના મૂળાક્ષર હિંદમાં વપરાતા, પણ બ્રાહ્મણો પોતાની વિદ્યા, શ્લોકમાં હોવાથી મોટે રાખતા. વેદના મંત્રો પછી સાદું ગદ્ય લખવાની રીત ચાલી હતી, પણ બે હજાર કરતાં વધારે વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ પદ્યમાંજ પુસ્તક રચ્યાં ને ગદ્યની કળા ઓછી થઈ છે.

બ્રાહ્મણોનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર—યજ્ઞોના દિવસ મુકરર કરવાને બ્રાહ્મણોએ આકાશનું અવલોકન કરવા માંડી, ખગોળ વિષે જ્ઞાન મેળવ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષ પર સૂર્ય વર્ષ વિષે વર્તારો કર્યો હતો તે હાલ ચાલે છે. વર્ષના ૩૬૦ દિવસ કરી દર વરસે પા, દિવસ ખુટે તેને માટે દર પાંચ વર્ષે એક અધિકમાસ ઠરાવ્યો હતો. તેમને ચંદ્ર, ગ્રહો, રાશિઓ, વગેરેનું સાદું જ્ઞાન હતું. તેમના ખગોળ શાસ્ત્રમાં પાંચ મંત્ર છે તેમાંનો રોમક (રમલના પાસા જેવાનો) મંત્ર તેઓ ગ્રીક પાસેથી શીખ્યા હતા. પણ એમનું જ્ઞાન પાછળથી ગ્રીક કરતાં વધુ ને તેમના પરથી અરબસ્તાન ને યુરોપમાં ફેલાયું. ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં જ્યારે મુસલમાનોના હુમલા હિંદ ઉપર થવા લાગ્યા, ત્યારથી તેમની ખગોળ વિદ્યાની પડતી થઈ. તેમનામાં આર્ય ભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે ઉત્તમ ખગોળવેત્તા હતા ને કાશી, બિજ્જન વગેરેમાં નિરીક્ષા સ્થળ હતાં, જયપુરના જયસિંહ નામના રાજાએ ઇ. સ. ૧૭૦૨ તારાની ટીપ એક ફ્રેંચને સુધારી આપી હતી.

૨ વૈદ્યશાસ્ત્ર—ખીજાં શાસ્ત્રની પેઠે આ વિદ્યામાં પણ બ્રાહ્મણો ઉડા ઉતરેલા હતા. જનાવરનાં ગડદાંને જુદી જુદી રીતે ચીર-

વાનું વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા. જૌધ મતના અધિપતિઓએ માણસ અને પશુને સારૂ દવાખાનાં ને પાંજરાપોજો ધણે ઠેકાણે કરાવી હતી. આયુર્વેદ નામે ઉપવેદ એ વૈદકનું મોટું પુસ્તક છે. તેના કર્તા પ્ર-
જ્ઞપતિ, ધન્યંતરી વગેરે છે. તે પરથી જીજ્ઞા અંધો થયા. ગ્રીક લોક-
ને એમની પાસેથી વૈદક જ્ઞાન મળ્યું. ૪૦ સં ૮૦૦ માં જગોળ-
ની પેઠે આ વિદ્યા પણ આરબોએ લઇ લીધી ને ત્યાંથી યુરોપમાં-
ફેલાઈ. યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં જે પુસ્તક જન્યાં છે તેમાં હિંદુ વૈદ
ચરકના મતને અનુસરતી જાગત લીધેલી છે. વૈદકના જુના ગ્રંથોના
કર્તા ચરક અને સુશ્રુત છે. તેમાં ચરક જુનો છે. પાછળથી એ
શાસ્ત્રની પડતી થઇ. ૪૦ સં ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીમાં બુદ્ધ ધર્મ
જમ હિંદુ ધર્મ ફરી સ્થાપન થયો, ને ત્યારથી નાતમાં ધણા વિ-
ભાગ પડી ગયા. બ્રાહ્મણો લોહી, માંસ, વગેરેને અડવામાં પાપ સ-
મજવા લાગ્યા. તેથી વૈશ્ય જાતીમાં એ ધંધો ગયો, ને તે પણ વા-
ટકાપને માટે છિટ કરવા લાગી. વળી બુદ્ધ ધર્મના વખતનાં દવાખા-
નાં બંધ થયાં, તેથી પણ એ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન ઓ-
છું થયું ને પછી મુસલમાની રાજમાં હકીમોનું જોર વધ્યું. એ વે-
ળા હિંદુ વૈદકની છેક પડતી થઈ, પણ હાલમાં બ્રિટિશ રાજ્યમાં
એ વિદ્યાની ચડતી થવા માંડી છે.

સંગીતશાસ્ત્ર—૪૦ સં પૂર્વે આશરે ૪૦૦ વરસપર તેમણે
ગાયનના સાત શૂર શૌધી કાઢ્યા હતા. તે ઇરાન, અરબસ્તાનમાં થ-
ઇ, ૪૦ સં ૧૧ માં સૈકામાં યુરોપમાં દાખલ થયા. મુસલમાની વ-
ખતમાં એની પડતી થઈ, તેમનામાં ૮૪ રાગ છે ને મુખ્ય ૩૬ છે.
દરેક ૩૬ દિવસ અને વખત વખતના રાગ હિંદુ ગાયનમાં છે. એ
જાગ્યતમાં ગાંધર્વ વેદ નામે ઉપવેદ મોટું પુસ્તક છે.

ધર્મશાસ્ત્ર—પ્રાક્ષણોએ બનાવેલા રામ પ્રજ્ઞના ધર્મેના કાયદા ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણેલા છે. ૪૦ સં ૫૦૦ પહેલાં ૭૦૦ વર્ષપર બનેલું ગૃહ્યસુત્ર નામે પુસ્તક એમનું જુનામાં જુનું ધર્મ શાસ્ત્ર છે. ૪૦-સં ૫૦૦ પહેલાં ૫૦૦ વર્ષપર બનેલા મનુસ્મૃતિ નામે ગ્રંથમાં ઉત્તર હિન્દની રીતો વર્ણવી છે. ખીજો યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ નામે ગ્રંથ છે તે મોડો બનેલો છે. મીતાક્ષરાનું મુળ એ સ્મૃતિ છે, કે જેનાપરથી હિન્દુઓનો ધર વ્યવહાર હાલ ચાલે છે. તેમના કાયદામાં ત્રણ બાબત સમાયેલી છે (૧) આચારાધ્યાય—એમાં ધર સંસારના અધિકાર અને કર્તવ્ય કામ વર્ણવ્યાં છે (૨) વ્યવહારાધ્યાય—એમાં ન્યાય પ્રકરણની વાત છે (૩) પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય—એમાં પાપ નિવારણ કરવાની ક્રિયા તે તપ વગેરેનું વર્ણન છે. એ બધાં શાસ્ત્રોમાં લગ્ન, વારસો વગેરે જુદી જુદી નાતવાર કાયદા ઠરાવ્યા છે.

કવિતા—પ્રાક્ષણો, હિન્દુના ધર્મ પુસ્તક લખનારા, તત્ત્વવેત્તા ને કાયદા બનાવનાર હતા, તેમ કવિ પણ હતા. તેમણે વરસવાર હેવાલ નથી લખ્યા, પણ પ્રાચીન વિગ્રહો તથા આર્ય શૂરવીરોનાં ચરિત્રો વીરરસમાં વર્ણવ્યાં છે. તેમાં મહાભારત ને રામાયણ મુખ્ય પુસ્તક છે.

મહાભારત વિષે—એમાં દિલ્લીના ભૂપતિઓની વારતા છે. એનો આરંભ ૪૦ સં પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષપર ગણાયો છે તેમાં બે લાખ વીસહજાર લીટીઓ છે. પ્રખ્યાત ગ્રીક કવી હોમરના દલિયડ-થી લગભગ ચૌદગણું ને રોમન કવિ વર્જિલનાઈનીડથી એ બાવીસગણું છે. તેમાંની મુખ્ય વારતા ફક્ત ચોથા ભાગમાં સમાય છે. બાકીના ભાગમાં આગલા વખતનું વર્ણન, ક્ષત્રીના ધર્મ, ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ વગેરે ભાગ આવે છે. એમાં અઢાર પર્વ કે ખંડ છે. પેહેલું.

આદી પર્વ મોટું છે. તેમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તી વગેરે વર્ણન છે. પછી સભા, વન, વીરાટ, વગેરે પર્વ આવે છે; ને છેલ્લું સ્વર્ગારોહણ પર્વ છે, તેમાં પાંડવો સ્વર્ગે ગયા તેની વાત છે.

મુખ્ય કથા—એનો કર્તા વ્યાસ છે. એમાં ચંદ્રવંશી બે રાજા, દિલ્હી પાસેના કૈટલાક મુલકને માટે લડ્યા, તેનું વર્ણન છે. ચંદ્ર-વંશી રાજા પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બે ભાઈ હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સો પુત્ર હતા તેમાં વડો દુર્યોધન હતો. તેમનામાં કુરુ નામે પુર્યંજ થઇ ગયો, તે પરથી તેઓ કૌરવ કહેવાય છે. પાંડુને યુધિષ્ઠર, અર્જુન, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ નામે પાંચ પુત્ર હતા. તેઓ પાંડવ કહેવાય છે. પાંડુ રાજા સાપને લીધે હીમાલયમાં જઈને રહ્યા, ને ત્યાંજ મરણ પામ્યા. તેમણે પોતાનું રાજ્ય તથા કુટુંબ ધૃતરાષ્ટ્રના હવાલામાં સોંપ્યું હતું. તેણે પોતાના પાંચે ભત્રિ-જનને સારી રીતે ઉછેરી, વિદ્યા ભણાવી હંશિયાર કર્યા પછી સૌથી મોટા યુધિષ્ઠરને બધા રાજનો વારસ ઠરાવ્યો. એથી કૌરવ નાપુ-શ થયા, ને તેમણે પોતાના આપને સમજાવી, પાંડવોને વનવાસ જવા ફરજ પાડી, તથા વનમાં જઈ તેમનાં ઝુંપડાં પણ આળી નાં-ખ્યાં. તેમાંથી ઉગરી પાંડવો આમ તેમ રખડવા લાગ્યા. એવામાં પંચાળ દેશના દ્રુપદ રાજાએ પોતાની દીકરી દ્રૌપદીને પરણાવવા માટે સ્વ-યંવર રચ્યો, ને દેશ દેશના રાજા તેડ્યા, તેમાં પાંડવો પણ ગયા. ને અર્જુને, કહેલી સરત પાર પાડી, જેથી દ્રૌપદી તેને વરી. આથી કૌરવ વધારે ગુસ્સે ભરાયા, પણ તેમના આપ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને તે-ડાવી રાજ્યના બે ભાગ પાડી, પાંડવ તથા પોતાના પુત્રો વચ્ચે વ-હેંચી આપ્યું. પાંડવો પોતાનો ભાગ લઈ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા, પણ કૌરવોએ દગો કરી યુધિષ્ઠરને જુગટામાં હરાવ્યા, તેથી તે પો-

તે, બાઇઓ ને પત્નિ સાથે તેમને તામે થયા, પણ દ્રૌપદીએ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી બધાને છોડાવ્યા. વળી કૌરવોએ બીજાવાર જુગલું રમવામાં યુધિષ્ઠર સતવાદીને ફસાવ્યા ને તેથી સરત પ્રમાણે પોતાના કુટુંબ સાથે બાર વર્ષ સુધી વનવાસ જતું પડ્યું કંદમૂળ ખાઇ ઘણું દુઃખ વેડી બધાએ ૧૨ વર્ષ પૂરાં કર્યાં, ને છેલા વર્ષમાં તેઓ વિરાટ રાજ્યને ત્યાં વેશ બદલી નોકર રહ્યા. રાજ્યના સાળા કીચકની બદલાય માટે બીમે તેને માર્યો ને તે રાજ્યની કુંવરી સાથે અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ પરણ્યો—એમ બધી સરત બરાબર પાળ્યા પછી પોતાનું રાજ્ય લેવા પાછા આવ્યા, ને કૃષ્ણ વગેરે ઘણું સમજાવવા લાગ્યા પણ કૌરવોએ માન્યું નહીં તેથી મોટી લડાઈ કરવી પડી. કૃષ્ણ, (દ્વારકાના રાજા, પાંડવના મામા) પાંડવની તરફ થયા, ને પોતાનું સૈન્ય કૌરવને સોંપ્યું, કૌરવો પણ તૈયાર થયા. પાણીપતના મેદાનમાં ૧૮ દીવસ સુધી જંગ રો જંગ મચ્યો. કૌરવો નાશ પામ્યા તેમ પાંડવોના પણ પ્રખ્યાત યોદ્ધા મરણ પામ્યા. કૌરવ તરફ બીજા પાંડવોના, દુર્યોધન, શલ્ય, કર્ણ વગેરે જંગરા યોદ્ધા હતા. પછી પાંડવોએ લાંબા વખત સુધી રાજ ચલાવ્યું, ને અશ્વમેધ કરી અકલ્પતી પદ મેળવ્યું. તેમને આંધળો કાકો પુત્રના શોકથી વનમાં જઈ ને રહ્યો ને પોતાનાં માણસ સાથે વનમાં દવ લાગવાથી બળીમુઓ. પાંડવો પણ કૃષ્ણ વગેરે પોતાનાં સગાં વહાલાંના મરણ શોકથી નિરાશ થયા, ને અરજીના દીકરા અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને રાજ્ય સોંપી, દ્રૌપદી, એક વિદ્વાસુ કૂતરો ને લાઇઓ સાથે સ્વર્ગમાં જવાને હીમાલયપર ચડ્યા. કૂતરો અને યુધિષ્ઠર સિવાય બધાં મરણ પામ્યાં, તેથી ધર્મ રાજા ઈંદ્ર પાસે ગયા ને બધાંને જીવતાં કરાવી સ્વર્ગમાં અનંત સુખ ભોગવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે મહાભારતની મુખ્ય ખીના છે. તે સિવાય નળાખ્યાન, વિદૂરનીતિ, ભગવદ્ગીતા વગેરે રસિક અને જ્ઞાનમય ઉપકથાઓ પણ તેમાં ધણી આવે છે.

રામાયણ—એમાં સૂર્યવંશી અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રે દક્ષિણે લંકાના રાજા રાવણપર ચડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. એ વીરરસ કાવ્યનો કર્તા વાલ્મીકિ છે. ૪૦ સ૦ ૫૦૦ હજાર વર્ષપર એનું ખનનું મનાય છે. એમાં ૪૮ હજાર લીટી (૨૪ હજાર શ્લોક) છે. એ કથાના મુખ્ય સાત કાંડ (ભાગ) પાડેલા છે. ૧ બાળ, ૨ અયોધ્યા, ૩ અરણ્ય, ૪ કીર્તીધા, ૫ સુદર, ૬ યુદ્ધ, ને સાતમો ઉત્તર.

મુખ્ય હકીકત—અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા દશરથને ૪ કુંવર હતા તેમાં રામચંદ્ર વડા હતા. પ્રથમ ભાગમાં રામચંદ્રજીના જન્મ અને બાળચરિત્રનું વર્ણન છે. પછી મીથીલાના જનક રાજાની ગુણવાન દીકરી સીતા વેરે રામચંદ્ર સ્વયંવરમાં પરણ્યા તે છે. બીજે કાંડ નીતિ ભરેલો ને રસિક છે. દશરથ રાજા ધરડા થવાથી તેમણે પ્રજાની સલાહ લઈ વડા કુંવર રામચંદ્રજીને ગાદીના વારસ ઠરાવ્યા. પણ પાછળથી ખટપટ થતાં દશરથની નાની સ્ત્રી કેકઇએ કળઓ કર્યો, ને પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ આપવાનું ધાર્યું. તેણીએ દશરથને કહ્યું કે રામચંદ્રને વનવાસ મોકલી ભરતને રાજ આપો. દશરથ રાજા એથી ધણા નારાજ થયા, પણ અગાઉ વચને બંધાએલા હોવાથી તેની માગણી કમુલ કરવી પડી. રામને દેશવટો દીધો, ને તેઓ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે વનમાં સીધાવ્યા. રરતામાં હતા, તેવામાં દશરથ રાજા મરણ પામ્યા. એ વેળા ભરતે રાજ લેવાની ના પાડી ને બહુ મંડળ ખરા વારસ રામને તેડવા ગયું. ત્યાં બંને બાઇ વચે નીતિ તથા સ્નેહની તકરાર ચાલી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે વન-

વાસમાંથી આવતાં લગી, રામને નામે ભરતે રાજ વહીવટ ચલાવવો. ત્યાં સુધી ખીજ કાંડમાં વાત છે. (૩) ત્રીજા કાંડમાં મુખ્ય કથાનો આરંભ થાય છે. ગોદાવરીને કાંઠે રામ હતા, તે વેળા લંકાનો રાજા રાવણ પોતાની બેહેનને લક્ષ્મણે વરવાની ના પાડી, નાક કાન કાપ્યાં તેથી ગુસ્સે થઈ સીતાને ઉચકી ગયો, તેની વાત છે. (૪) ચોથામાં સુગ્રીવ વગેરે સાથે સંઘી કરી સીતાની શોધ કરવા નીકળ્યા, તેનું વર્ણન છે. (૫) હનુમાન લંકામાં જઈ સીતાની શોધ કરી આવ્યા તેની વાત છે. (૬) છઠ્ઠામાં લડાઈની ખીના છે. દક્ષિણ દિશાની અનાર્થ જાનો જમાવ કરી રામે જાણે સૈન્ય તૈયાર કરીયું. એ જાનોને રીંછ, વાંદરનાં નામ આપ્યાં છે. મોટા સેનાપતિ હનુમાન હતો. રામે દરિયા-પર પૂલ બાંધ્યો ને પોતાની સેના પાર ઉતારી લંકા ઉપર ચઢાઈ કરી. તે વેળા રામચંદ્રનો ભક્ત ને રાવણનો ભાઈ વિભીષણ ધૃતીને રામને મળ્યો. લડાઈમાં રાવણ, તેનો ભાઈ કુંભકર્ણ, પુત્ર ઇન્દ્રજિત વગેરે મરણ પામ્યા. રામચંદ્રે લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપ્યું ને પોતે સીતાને લઈ બધા સૈન્ય સાથે પાછા આવ્યા. રાવણના તાબામાં રહેલી સીતાએ અગ્ની પ્રવેશ કરી પતિવ્રતપણું સાચવ્યું હતું તે સાબીત કરી આપ્યું. પછી દેશવટનાં વર્ષ પુરાં થતાં સીતાને લઈ અયોધ્યે ગયા. ત્યાં ભરતે તેમને રાજ્ય સોંપ્યું. રામચંદ્ર નીતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું. અશ્વમેધ કરી ચક્રવર્તિ પદ ધારણ કર્યું. એટલી વાત એમાં છે. (૭) ઉત્તરકાંડ-પાછળથી દેશમાં દુકાળ પડવાથી ને કોઈ હલકા માણસના બોલવાપરથી વહેમ લાવી રામે સીતાને કાઢી મુકી, તેથી તે બાઈવાલ્મીકી રૂપીના આશ્રમે ગઈ. ત્યાં તેને કુશ ને લવ નામે બે પુત્ર પેદા થયા. ૧૬ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવ્યા કેડે રામચંદ્ર સીતાને તેડી લાવ્યા, ને બધાં હળી મળી રહેવા લાગ્યાં. રામચંદ્રના સરદાર લક્ષ્મણ,

હનુમાન, નળ, નીલ, સુગ્રીવ વગેરે અને રાવણના કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજિત વગેરે હતા. રામાયણમાં આવેલા નાયકો ખરેખરા સદ્ગુણી, પ્રમાણિક ને બહાદૂર હતા.

પછીથી થયેલાં વિરસ કાવ્યો—રામાયણ ને મહાભારત એમાં વાર્તાઓ ધણી છે, પણ એમાં ઉત્તર હિંદના રાજ્યોનાં પરાક્રમ તથા રીતભાતનું વર્ણન ઘણું છે. પછીથી થયેલાં કાવ્યોમાં દેવોની કથા વધારે છે. તેમાં પંચકાવ્ય મુખ્ય છે. રઘુવંશ, કમારસંભવ, માધકાવ્ય, નૈષધ અને કિરાત. પાછળથી કાદમ્બરી, રતુસંહાર, મેઘદૂત, વૈતાળ પચીશી વગેરે ઘણાં કાવ્ય થયેલાં છે.

નાટક—ગ્રીક અને રોમનની પેઠે નાટકકળા પણ હિંદમાં જુના વખતથી છે. સંસ્કૃત નાટકનો પિતા કાળીદાસ છે. તે હિંદુસ્તાનનો શેક્સપીયર છે. દંત કથાપરથી જણાય છે કે, ઉજ્જનનો રાજા વિક્રમાદિત્ય જે ૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે ૫૬ માં હતો; તેના ધનવંત્રી, વરરશ્મિ, શંકુ વગેરે નવ રત્નોમાંનો કાળીદાસ હતો. કાળીદાસનું સૌથી પ્રખ્યાત નાટક શકુન્તલા કે ખોવાયેલી વીંટી વિષે છે. તેની કીર્તિ દેશ પરદેશ ધણી ફેલાઈ છે. ઉત્તર હિંદમાં ચંદ્રવંશનો પૂર્વજ દુશ્યંત નામે રાજા હતો. તે જંગલમાં જઈ કણ્વરશ્મિને ત્યાં ઊછરેલી શકુન્તલા નામે કન્યાને ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યો ને પોતાની નિશાની દાખલ એક વીંટી આપી. પછી શકુન્તલાએ એ વીંટી ખોધ, અને પોતાના પુત્રને લઈ રાજા પાસે ગઈ, ત્યાં રાજા તેને ઓળખી શક્યો નહીં. એવામાં ખોવાયેલી વીંટી જડી, તેથી તે પોતાના ધણી સાથે હળી મળીને રહી. તેનો પુત્ર ભરત થયો. જેના નામપરથી ભર્તખંડ કહેવાય છે. ત્યારપછી કાળીદાસનું, વિક્રમોર્વશી, મૃચ્છકટીક, ઉત્તરરામ ચરિત, પ્રયોધ ચંદ્રદય, માલતીમાધવ, મુદ્રારાક્ષસ, વગેરે નાટક બન્યાં છે.

પશુવાર્તા—પશુની વાર્તાપરથી શીખામણ લેવાની વાતો હિંદમાં જુના વખતથી છે. તેમાં યંચતંત્ર મુખ્ય છે. તે વિષ્ણુશર્માએ બનાવ્યું છે. તેના ધણી ભાષામાં તરજુમા થયા છે.

સંસ્કૃત કવિતા—દેવ અને વીરોનાં કાવ્યો સાથે ધર્મનાં કાવ્યો પણ પ્રાક્ષણીએ બનાવ્યાં છે. તેમાં ગીતગોવિંદ મુખ્ય છે. તે ૪૦ સં ૧૨૦૦ સુમારે જયદેવે બનાવ્યું છે. એમાં કૃષ્ણની સ્તુતિ છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઐાદ્ધ ધર્મ—૪૦ સં પૂર્વે ૫૪૩ થી ૪૦ સં ૧૦૦૦ સુધી.

ઉદય—૪૦ સં પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષપર પ્રાક્ષણી ધર્મની સત્તા સારા પાયાપર સ્થાપન થઇ. ત્યાર પછી ઐાદ્ધ નામે નવો ધર્મ દાખલ થયો. એનો સ્થાપનાર શામ્ભસિંહ, બુદ્ધ કે ગૌતમ કરીને રાજપુત્ર હતો. તેપરથી એના ધર્મનું નામ ઐાદ્ધ પાડયું. એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી તે વેદ ધર્મની વિરુદ્ધમાં રહ્યો ૪૦ સં ૯ મા સૈકામાં તે હિંદમાંથી જતો રહ્યો. તોપણ એશિયાખંડમાં હજુ ૫૦ કરોડ માણસ એ ધર્મ માને છે, અને દુનિયામાં બધા ધર્મ કરતાં એ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ધણી છે.

બુદ્ધનું જન્મ ચરિત્ર—એ કપીલ વરતુના રાજ સુધોદનનો પુત્ર હતો. પાછળથી તેનું નામ બુદ્ધ એટલે અર્થજ્ઞાની પડયું. તેના પિતાનું રાજ કાશીની ઉત્તરે સો માઇલપર હિમાલયમાં હતું. તેને જૂળથી એકાંતમાં રહી વિચાર કરવાની ટેવ પડી હતી. તે પુષ્પ ઉમરે હથિયાર વાપરવામાં હોશિયાર થયો, ને સ્વયંવરમાં જીત મેળવી, તેણે એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. થોડા વખત સુધી સંસારી

મોજમજમાં પડી બાળપણના વિચાર તજ દીધા, પણ તેનું મન સંસારી બનાવેથી વૈરાગ્યવાળું થતું ને ધડપણ, મોત, તથા રોગથી પીડાતા માણસોને જોઈ તેના મનપર અસર થતી. તેમ એક સંસાર તજેલા સાધુને સુખમાં જોઈ વિચાર ઊઠતા. દશ વર્ષ પછી તેની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડ્યો. એ પ્રથમ સંતાન થયાથી તેને લાગ્યું કે મને સંસારી બંધન બહુ મજબુત ચોટશે. તેથી તે ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે જંગલમાં જઈ વસ્યો. રાત્રે પોતાની સ્ત્રીના ઝગઝગતા ઓરડા આગળ થઈ, તેને તથા તેના બાળકને છેલ્લી વારની મળવાની ઇચ્છા દેખાવી દેઈ, એક વિશ્વાસુ ચાકર સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ નીકળી પડ્યો. ઉદાસીમાં થોડી મુસાફરી કર્યા બાદ, પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરને ઘોડો તથા ધરણું આપી ઘેર મોકલ્યો. પછી માયાના વાળ કાતરી નાંખી પોતાનો પોશાક રસ્તે મજેલા એક ગરીબને આપી દઈ ફાટાં તૂટાં વસ્ત્ર પહેરી બીખારી રૂપે ચાલી નીકળ્યો. આવી રીતે રાજ્યવૈભવ, વહાલી સ્ત્રી, અને નવો અવતરેલો દીકરો છોડી સંસાર તજવો; એ મહા વૈરાગ, બ્રાહ્મ ધર્મનો પ્રિય વિષય છે.

બુધ્ધનો વનવાસ—તેણે ત્રીશથી પાંત્રીશ વર્ષની ઉંમર સુધી વનવાસ ભોગવ્યો. પ્રથમ પટણામાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે રહી અભ્યાસ કર્યો. પછી ગયાળ આગળ પાંચ શીષ્યો સાથે રહી તપવડે શરીર ગાળી નાંખ્યું પણ એથી તેના મનની શાંતી ન થઈ. અને એને એમ સૂઝ્યું કે આમ કાયા કષ્ટથી મુક્તિનો માર્ગ નથી, પણ માણસ જાતને ઉત્તમ બોધ દેવામાં છે, તેથી તે તપ છોડી જંગલમાંથી નીકળી આજુ બાજુ ફરવા લાગ્યો.

બુધ્ધનો ઉપદેશ—૩૬ થી ૮૦ વરસ સુધી કાશી પાસેના મૃગવનમાં તેણે જાહેર બોધ શરૂ કર્યો. તેણે તમામ જાતનાં સ્ત્રી પુ-

રૂપને સરખી રીતે બોધ કર્યો. પ્રથમ સ્ત્રી શિષ્યો થઈ, ને પછી સાધારણ મનુષ્ય થયા. પોતાના એલાને પરદેશમાં બોધ કરવા મોકલતો, ને પોતે પણ ફરતો. ચોમાસામાં અમુક ઝાડીવાળી જગ્યાએ રહી બોધ કરતો. ધીમે ધીમે તેના મતમાં રાજા, વેપારી, કુશીન સ્ત્રીઓ વગેરે ઘણા લોક ભળ્યા. પોતાના બાપના મહેલમાંથી અસ્વાર થઈ રાજકુંવરને વેશે નીકળેલો તે હવે હાથમાં તુંબકું, પીણું વસ્ત્ર, માથું મુઠેલું, એવે વેશે પોતાના મહેલમાં પાછો આવ્યો. તેના ઘરડા પીતાએ તેનો ઉપદેશ માનપૂર્વક સાંભળ્યો, તેનો નાનો પુત્ર શિષ્ય થયો, અને તેની સ્ત્રી બૌદ્ધ અરણ્યોમાં દાખલ થઈ.

બુદ્ધનું મરણ ને તેના છેલ્લા બોલ—ત્રીસમા વરસથી મહા ત્યાગ લીધો, છત્રીસમા વરસથી જાહેર ઉપદેશ કર્યો, ને સુંવાળીસ વરસ સુધી લોકોને બોધ દઈ ધર્મ ફેલાવ્યો. મોતનો અખત જણાવી તેના શિષ્યોને બેગા કરી કહ્યું કે, “વિચારવંત થજો, પવિત્ર થજો, જે પૂર્ણ બાવથી પોતાના શાસ્ત્રને માની નીતિસર વરતેછે, તે ભવસાગર તરે છે.” એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં ને એક શોક કરતા શિષ્યને દિલાસો દેવામાં રાત કાઢી. તેના છેલ્લા બોલ એ હતા કે “ઉદ્યોગથી મોક્ષ મેળવવો.” ૪૦ સં પેઝ ૫૪૩ માં વડની છાયામાં ૮૦ વર્ષની ઉમરે શાંતપણે તેનો કાળ થયો.

કેટલાક કહે છે કે બુદ્ધ થયોજ નથી, ને તેનો કાળ પણ નક્કી નથી. કેટલાક કહે છે કપીલ મુનીના રહેઠાણપરથી તેનું રહેઠાણ કપીલ વસ્તુ માનેલું છે. એ બધા ઉપરથી એટલું જણાય છે કે એ ધર્મ કાંઈ એક માણસથી એકાએક ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ બ્રાહ્મણોના વેદમાંથી લીધેલો છે.

બુદ્ધ ધર્મનાં મુખતત્વ—બુદ્ધે લોકોને આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેના નિયમ આ પ્રમાણે હતા. (૧) મોક્ષ મેળવવામાં સધળા માણસનો સરખો હક છે. (૨) કલ્પીત દેવો સંતોષ્યાથી મોક્ષ નથી, પણ પોતાના કર્મવડે છે. (૩) પશુ હિંસા તથા યજ્ઞ કરવા નહીં (૪) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે બવમાં માણસની અવસ્થા, તેના કર્મનું ફળ છે. (૫) એમ જ્યારે વર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય એ ત્રણ કાળમાં આપણું કલ્યાણ કરવું, એ પોતાનાજ હાથમાં છે, તો પરમેશ્વરની શી જરૂર છે? એવો તેનો મત હતો. (૬) દુનિયામાં દરેક માણસને થોડું ધણું દુઃખ છેજ, તો પ્રત્યેક સમગ્ર આદમીનો ધર્મ છે કે, તેણે પોતાનો જન્મમરણનો ફેરો ટાળવો. એને વિરામ, નિર્વાણ કે મોક્ષ કહેજે. અને તેનો રસ્તો દયા, દાન, મનનો કચ્છો, તપ અને નીતિ છે. (૭) બ્રાહ્મણોના યજ્ઞને બદલે ત્રણ મોટી બાબત એ ધર્મમાં હતી. (૧) સંયમ (છંદ્રીઓને વશ રાખવી.) (૨) મનુષ્યપર હેત. (૩) બધાં ચેતન પ્રાણીઓના જીવને માન.

બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર અને તેની બે સભા—બુદ્ધે પોતાના ૬૦ શિષ્યોને ધર્મ ફેલાવવા માટે પ્રથમ પરદેશ મોકલ્યા, તથા જતિઓ નીમ્યા, અને તેમણે સધળા હિંદુઓને ધર્મનો બોધ કર્યો.

ઈ ૦ સ ૦ પૂ ૦ ૫૪૩ માં બુદ્ધનું મરણ થયા પછી તેનાં વચન એકઠાં કરવાને તેના પાંચસો શિષ્યોની સભા પટના ખાસેની ગુશમાં મળી. તેમણે પોતાના ગુરૂના ઉપદેશનાં ત્રણ વર્ગ પાડ્યા. (૧) બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને કહેલાં વચન. (૨) નીતિના નિયમ. (૩) ધર્મના નિયમ—એ પહેલી બૌદ્ધ સભા હતી.

સો વર્ષ પછી એ ધર્મમાં ખટખટ થઇ, તે મટાડવાને ઈ ૦ સ ૦

પે. ૪૪૩ માં સાતસે શિષ્યોની ખીજ બુદ્ધ સભા મળી હતી.

બૌદ્ધ ધર્મી રાજાઓ—(૧) અશોક—એ પછી ૨૦૦ વર્ષ. માં ઉત્તર હિંદમાં તે ધર્મ ફેલાયો. ૪૦૦સંવે. ૨૫૭ માં મગધદેશનો અશોક રાજા એ ધર્મમાં ભળ્યો. સિકંદર સાથે લડનાર ચંદ્રગુપ્તનો એ પૌત્ર હતો. તેણે ૬૪ હજાર ગોરજીને આશરો દીધો. ધણા અપાશરા બનાવ્યા, ને તે ધર્મને રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો.

૪૦ સં. પૂ. ૨૪૪ માં અશોકે એક હજાર બુદ્ધ વડીલોની ખીજ સભા પટણામાં બોલાવી, ને બુદ્ધને નામે કેટલા ઠગાઇ કરતા તે અટકાવ્યું. તેણે પોતાના બધા રાજ્યમાં એ ધર્મનાં આજ્ઞા પત્ર ફેલાવ્યાં ને ધર્મને શુદ્ધ રાખવા તથા ફેલાવાને એક ખાતું કાઢ્યું. લોકોપયોગી કામ જેવાં કે વાવ, ફૂવા, તળાવ બોદાવવાં, ઝાડ રોપાવવાં, ધર્મશાળા કરવી વગેરે; તથા જનાવરની પાંજરાપોષો કરાવી. માગધી ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મનાં શાસ્ત્ર રચાવ્યાં. એ પ્રમાણે એ ધર્મને ચડતીમાં લાવવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો.

(૨) કનિષ્ક—બૌદ્ધ મતની મોટી ચોથા સભા સિથીઅન રાજ્ય કનિષ્કના હાથ નીચે મળી. એ રાજ્ય હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફ ૪૦ સં. ૪૦ માં રાજ્ય કરતો હતો. એણે ધર્મ પુસ્તકનું શોધન કરી ફેલાવો કર્યો. ટિબેટ તરફ, અને ચીનમાં જે બુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો છે, તે એનું રચેલું ભાષાંતર છે. એ પ્રમાણે એનો બનાવેલો ઉત્તર ગ્રંથ જપાન સુધી તથા પશ્ચિમભણી ફેલાયો.

૪૦ સં. પે. ૨૪૪ ને સુમારે અશોકનો પુત્ર, દક્ષિણના બૌદ્ધોનું શાસ્ત્ર લંકામાં લઇ ગયો, અને ત્યાંથી તે બ્રહ્મદેશ તથા મસાલાના બેટામાં ફેલાયું એ પ્રમાણે અશોક તથા કનિષ્કે એ ધર્મને આશરો દઇ રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો, તેમાં સાતિ બેદનો નાશ થયો નથી, પણ

માણસના વિભાગ તેમના પુન્ય પ્રમાણે કર્યા છે. મા આપની આજ્ઞા પાળવી, માણસ તથા ખીજાં પ્રાણીપર હેત રાખવું, વગેરે આજ્ઞાઓ છે. એ ધર્મમાં પ્રથમ દેવમૂર્તિ નહોતી; પણ મોટા અપાસરા હતા, ને તેમાં કોઇ મહાત્માના એકાદ હાડકાપર ગાંધેલી દોરી તથા ધંટ ને માળાઓ હતી.

(૩) શિક્ષાદિત્ય—ઈ.સ. ૬૩૪ માં બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર હતું, તેનો દાખલો આ રાજનની સભા છે. આ રાજા ઇ. સ. ૬૩૦ માં ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અશોકની પેઠે બુદ્ધ માર્ગને ધણો આશ્રય દીધો હતો, ને ઈ.સ. ૬૩૪ માં એક મોટા સભા ભરી. બ્રાહ્મણ તથા બુદ્ધ ધર્મનો વાદ કરાવ્યો હતો. છેવટે તેણે જાનેના મત કબુલ રાખ્યા હતા.

દર પાંચ વરસે આ રાજા પોતાનો સઘજો ખખનો દાન દેવામાં ખર્ચો નાંખતો ને અદલાયાદના પવિત્ર સ્થળે જ્યાં રાજા રાણા, તથા લોકના સમુદાયને ૭૫ દિવસ સુધી રાખી જમાડતો. તેનું વર્ણન હિંદુઓએ નથસાંગ નામના ચિના જ્ઞાત્રાણુએ કર્યું છે. પોતાનો તમામ ખખનો બુદ્ધ જતિ, બ્રાહ્મણ, ખીજા સાધુ, વગેરેને આપી દેતો ને છેલ્લે દહાડે રાજ્ય પોશાક પણ આપી દેઈ, ફાટાં વચ્ચ પહેરી બુદ્ધનો મહાવૈરાગ્ય સંજારતો.

નલન્દનો અપાશરો—એ સાતમા સિકાનું બૌદ્ધ ધર્મી પવિત્ર વિદ્યા સ્થાન ગયાજીની પાસે હતું. અહીં લગભગ દશ હજાર જતિઓ તથા નવા શિષ્યો, ધર્મ, વિદ્યા, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદા, પૈવકવિ-દ્યા વગેરેનો અભ્યાસ અને ભક્તિ કરતા. તે અપાસરો પૂરાવો આપે છે કે હિંદમાંના મુખ્ય ધર્મમાંનો તે પણ એક હતો. શિક્ષાદિત્યે એમાંના બાણનાર તથા બાણાવનારાઓને સારી મદદ કરી હતી. ગી-

નો મુસાદ્દર એમાં પાંચ વર્ષ રહ્યો હતો.

આફઘાણ ધર્મનો જય—ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી વેદ ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મ જોડે રહ્યા હતા; પણ આફઘાણ ધર્મનો નાશ થયો નહતો. ઈ. સ. ૮૦૦ પછીથી આફઘાણ ધર્મનું જોર વધવા લાગ્યું. આફઘાણ ધર્મની ઉસ્કર-ણીથી તથા ધર્મમાંના નવા વિચારોને લીધે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. દસમા સદીમાં ઓઢીઆ અને કાશ્મીર જેવાં સરહદનાં રાજ્યોમાં તે ચાલતો ને મુસલમાનોના આવ્યા પછી તો હિંદમાં સમગ્ર લોકો છોડી દીધો હતો.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી—ઈ. સ. ૬૦૦-લગભગ ૧૦૦૦ વ-ર્ષથી બૌદ્ધ ધર્મ પોતાનું સ્થાન મૂકી પરદેશ ગયો છે, પણ પરદેશમાં જવાથી તેનો ફેલાવો વધી પડ્યો. પચાસ કરોડ એટલે આખી દુ-નિઆની વસ્તીનાં સેંકડે ૪૦ માણસ એ મત માનનારાં છે. અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, તુર્કિસ્તાન, તિબેટ, ભાંગોલીઆ, માન્યુરીઆ, ચીન, જાપાન, પૂર્વ આર્કાપેલેગો, શિયામ, બ્રહ્મદેશ ને સિંહલદ્વીપ, એટલા દેશો તેની તળે આવી ગયા છે. દુનિઆના ત્રણ મોટા ધર્મ-માં (મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ,) એ ધર્મ માનનાર સૌથી વધારે છે.

બૌદ્ધની શાખા—હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધ મત હજી નાશ પા-ર્યો નથી. તેની શાખાઓમાંની કેટલીક હજી ચાલે છે. તેમાં જૈન-ધર્મ એક મોટી શાખા છે. તેમાં લગભગ ૫ લાખ માણસ છે. તે-ઓ કઠણ નીતિ પાળે છે. ત્રણે કાળમાં પોતાની અવસ્થા કર્મ ઉપર છે એમ માને છે; ને જીવ હતા ઘણી પાળે છે. જૈન લોકમાં ત્રણ યુગ છે. ને તેમાં થઇ ગયેલા જીવો કે તિર્થંકરોને તેઓ માને છે. તેઓ ગયા વખતમાં ૨૪ થઇ ગયા, વર્તમાનમાં ૨૪ થયા છે ને ભવિષ્યમાં

૨૪ થશે; એમ કહે છે. તે તિર્થંકરોની મોટી મોટી મુર્તિઓ તેમનાં દેરાંમાં હોય છે. જેન કોકો મોટા વેપારી ને પૈસાદાર વર્ગ છે. તેઓનું દાન ધણું છે, ને જનાવરો ઉપર દયા લાવી તેઓ મોટાં શે-હેરોમાં પાંજરાપોજો બંધાવે છે. એ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય મતની કાઈ કાઈ શાખાઓ હજી હિંદમાં રહેલી છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ગ્રીક અને સીથીઅન સ્વારીઓ.

હિંદનું જ્ઞાન મેળવવાનાં બહારનાં સાધન—ઈ.સ. ૫૦૦ ૩૨૭ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૬૧ સુધી—જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં ગ્રીકસ્વારી આવી ત્યારથી હિંદના પરદેશ સાથેના સંબંધનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. જુના વંષતથી હિંદ અને બ્રૂમધ્ય સમુદ્ર વચ્ચે વેપાર ચાલતો, ને તેની સાખીતી એ છે કે, હોમર (ગ્રીક કવિ) ના જાણવામાં હિંદની કેટલીક ચીજોનાં સંસ્કૃત નામ આવ્યાં હતાં, તથા હિંદુ (યાહુદી) બાઇબલમાં વિંદમાંની વસ્તુઓનાં કેટલાંક નામ છે. હીરોડોટસને સિંધુ નદી સુધીનું જ્ઞાન હતું. તેમ ગ્રીક વૈદ ક્લેટીયસ તથા ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તા હેકાટેઓસે હિંદની થોડી ધણી ખીના લખી છે, પણ ‘અરેબર્સ’ હિંદનું જ્ઞાન તો સિકંદરની સાથે આવનાર ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તાઓએ યુરોપને પહેલ વહેલું આપ્યું; અને તેજ, હિંદનું પ્રાચીન જ્ઞાન મેળવવાનું બહારનું સાધન છે.

સિકંદરની સ્વારી—તે ઇ. સ. ૫૦૦ ૩૨૭ ની શરૂઆતે અટક આગળ થઇને વાવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં પેહો, ને વગર ઝગડે જલમ નદી સુધી પહોંચ્યો. આ વેળા પંજાબમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, ને તેઓમાં સંપ નહોતો. એમાંનો પૌરસ નામે બહાદુર

ક્ષત્રિ રામ એલગ નદી ઊતરતી વખતે સિકંદરની સામે થયો, પણ ખીજા દેશદ્રોષીઓની મદદ ન મળવાથી તથા તેના રથ કાઢવામાં ખુચી જવાથી જાજરી ફાજ છતાં હાર થઇ, તેનો પુત્ર રણમાં પડ્યો, ને પોતે તાબે થયો. સિકંદરે તેની જગ્યા ઉપર તેને બહાલ રાખ્યો, ને જીતને ઠેકાણે બે શહેર વસાવ્યાં. જેને હાલ જલાલપુર ને મોંગ કહે છે.

પંજાબ પર સ્વારી—પૌરસના રાજ્યમાં થઈ સિકંદર ખિઆ-સ આગળ આવ્યો ને ત્યાંથી તેણે મગધ દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેની ફાજ તાપથી નયળી થઇ ગઈ હતી, તથા એમાસાનો તોશાની પવન તેને હેરાન કરતો હતો. તેથી સરદારોએ આગળ પધવાની નાપાડી, ને સિકંદરને પાછા ફરવું પડ્યું. તેણે પોતાની ફાજની બે ટુકડી કરી, એકને વહાણ માર્ગે ને બીજીને પગ રસ્તે સિંધમાં મોકલી. જમીનપરના લશ્કરને મુલતાન આગળ માલ્લીલોક સાથે લઢાઇ કરવી પડી. તેમાં સિકંદરને ઘણી મુશ્કેલીએ ફતેહ મળી. પછી પંજાબની પાંચ નદાઓ બેગી થાય છે, ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો ને સિકંદ્રીયા નામે શહેર (હાલનું ઉચ) વસાવ્યું. વળી સિંધની દક્ષિણ તરફ ગયો ને ત્યાં પાતાળ નગર (હાલનું હૈદરાબાદ) વસાવ્યું, ને આજુ બાજુનાં રાજ્યોને તાબેદાર બનાવી એ પ્રદેશમાં પોતાના તરફનો એક સૂબો મૂક્યો. પછી પોતાના લશ્કર સાથે તુર્કસ્તાન તરફ ગયો ને રસ્તામાં ઘણું દુઃખ ભોગવી ૪૦ સ. ૫૦૦ ૩૨૫ માં ત્યાં પહોંચ્યો.

સિકંદરની સ્વારીની અસર—પંજાબ અને સિંધમાં બે વર્ષ સુધી તેણે વિગ્રહ ચલાવ્યો, તેમાં એકે પ્રાંત તાબે કર્યો નહીં, પણ આજુ બાજુના રાજ્યોને તાબેદાર બનાવવામાં, શહેરો વસા-

વત્રામાં ને સુગા નીમવામાં પોતાનો વખત કાઢ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદથી સતલજ નદી સુધી તથા દક્ષિણે સિંધના દક્ષિણ ભાગ લગીમાં ઘણે ઠેકાણે તેણે થાણું બેસાડ્યાં હતાં. ૬૦ સ૦ ૫૦ ૩૨૩ માં તે તુર્કસ્થાનના બાબીલન શહેરમાં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી રાજ્યના ભાગ પડ્યા. તેમાં સિરિયાથી સિંધુ નદી સુધીનો ભાગ સેલ્યુકસ નામે સરદારને મળ્યો.

મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત—સિકંદરના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં એક નવો વંશ બેસવાનું થયો. હિંદના ઘણા રાજાઓ રાજની લાલચે, સિકંદર બેઠે મળી ગયા હતા. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત કરીને એક રાજા હતો, તેનું રાજ્ય મગધમાં હતું, પણ ત્યાંથી તેને નાસવું પડ્યું હતું. એણે સિકંદરના લશ્કરને ગંગાની પેલી તરફના રસાળ પ્રાંતો જીતવાની લાલચ આપી; પણ સિકંદર તેનાપર શુસ્સે થયો, તેથી તેનું કાન્યુ નહી. થોડાં વર્ષ પછી મગધના નંદવંશમાં કાપાકાપી થતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું. ૪૦ સ૦ ૫૦ ૩૧૬. તેની રાજધાની પટણામાં હતી. તેણે ગંગા કાંઠાના દેશી રાજાઓનો તથા ગ્રીક લોકોનો મુલક તાબે કર્યો. ૬૦ સ૦ ૫૦ ૩૧૨ થી ૨૮૦ સુધી સેલ્યુકસ સિરિયામાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વેળા ચંદ્રગુપ્ત ગંગાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો, ને તે બંનેની સીમા એક બીજાને અડોઅડ હતી. તે બંને જણ વચ્ચે થોડો વખત લડાઈ ચાલી, પણ પાછળથી સલાહ થઈ. તેમાં સેલ્યુકસે, કાણુલની ખીણોનો મુલક તથા પંજાબ તેને વેચાણ દીધાં, ને પોતાની કન્યા પણ આપી. સેલ્યુકસનો એલચી મેગાસ્થનેસ ૬૦ સ૦ ૫૦ ૩૦૬ થી ૨૬૮ સુધી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં હતો. ૬૦ સ૦ ૫૦ ૨૦૦ પછી તે વંશની પડતી થઈ.

મેગાસ્થનેસે કરેલું હિંદનું વર્ણન—યુરોપી લોકોને જાણી-

એ હિંદુ વિષે ઇતિહાસ જણાવેલો છે, તે બધામાં ઉત્તમ વૃત્તાંત આ એકઝીએ આપેલું છે.

લોકની સાત જાતો હતી. ૧ તત્વજ્ઞાની. ૨ ખેડુત, ૩ ભરવાડ, ૪ કારીગર, ૫ યુદ્ધ કરનાર, ૬ ચોકસી કરનારા, અને ૭ રાજમંત્રીઓ. તેમાં તત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણ હતા, ને તેમના પાછળ કહેવા પ્રમાણે ચાર આશ્રમ હતા. શ્રમણ કરીને એક સાધુ વર્ગ હતો, તે બૌદ્ધ જાતિ હશે એમ જણાય છે. ચોકસી કરનારા એટલે લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ રાખનાર બૌદ્ધ હતા.

ઇં ૦ સં ૫૦ ૩૦૦ માં હિંદની હાલત—યુક્લમગીરી નહોતી, સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી, પુરુષો બાહ્યદ્વર હતા, ખારણે તાળું વાસવાની જરૂર પડતી નહીં, હિંદુ કદી જુદું બોલતા નહીં, નિશા કરતા નહીં, ઉઘોગી હતા, ને અદાલતમાં તકરારો ભાગ્યે જતી, રાજ્યવહીવટ મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે ચાલતો. હિંદમાં તે પેળા ૧૧૮ રાજ્ય હતાં. પ્રત્યેક ગામ પ્રજાસત્તાક જેવું હતું. ખેડુતોને યુદ્ધ કે સરકારી કામથી દૂર રાખ્યા હતા, દરજનો હુન્નર ઝાંઝો નહોતો, પણ વાણવાના, સૂતારના વગેરે હુન્નર હતા. વરસાદપર ખેતીનો આધાર હતો, ને વરસાદનો જોષ જોવાનું કામ બ્રાહ્મણનું હતું. એ પ્રમાણે એ વખતમાં એશિયાની બીજી પ્રજાથી હિંદી પ્રજા ઘણી સુધરેલી, ચતુર ને બહાદુર હતી.

પાછલી ગ્રીક સ્વામીઓ—સિકંદરના મરણ પછી ગ્રીક લોકે કંઈ મુલક જીત્યો નહીં. સેલ્યુકસના પૌત્ર આંટીઓક્સે, ચંદ્રગુપ્તના બૌદ્ધ ધર્મી પૌત્ર અશોકે જોડે સલાહ કરી ઇં ૦ સં ૫૦ ૨૬૬ હિન્દુ માલ્યની વાયવ્ય કોણમાં બાહ્યગ્રીઆ દેશમાં ગ્રીક રાજ્ય હતું. તેઓ-

એ પાછળથી હિંદપર સ્વારીઓ કરી, (૪૦ સં પેં ૧૮૧ થી ૪૦ સં પૂં ૧૧૧ સુધી) ને અયોધ્યા, સિંધ, કચ્છ, પંજાબ વગેરે ઠેકાણે ફરી ગયા, પણ તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું નહીં. હાલ તેમની નિશાની દાખલ, અગોળવિદ્યા ને કોતરકામ રહ્યું છે.

સીથીયન સ્વારીઓ—૪૦ સં પૂં ૧૦૦ થી ૪૦ સં ૫૦૦ સુધી—૧૦ સં પૂં ૧૦૦ વરસ પછી બાકત્રીઅન લોકના હુમલા બંધ પડ્યા, પણ ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં ઉત્તર તરફના નવી જાતના લોક હુમલા કરવા લાગ્યા. તેમને શક કે સીથીઅન કહે છે. જંધિસખાં ને તૈમૂર એ જાતના હતા.

ઉત્તર હિંદમાં સીથીયન રાજ્યો—બાકત્રીઆમાંથી ગ્રીક રાજ્યને ૪૦ સં પૂં ૧૨૬ માં સુજાતના શક લોકે હાંકી કાઢ્યું. ત્યાર પછી તેઓ વાયવ્ય માર્ગે હિંદમાં ધસી આવ્યા. તેમણે પંજાબનાં ગ્રીક સંસ્થાન કબજે કર્યાં ને ૪૦ સં ની શરૂઆતે ઉત્તર હિંદ અને તેની પેલી તરફના મુલકમાં બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૪૦ સં ૪૦ માં ચોથી બૌદ્ધ સભા બરનાર કનિષ્ક, એ ભાગનો રાજા હતો. તેનું રહેઠાણ કાશ્મિરમાં હતું, પણ તેના રાજ્યની હદ દક્ષિણે આગ્રા તથા સિંધુથી ચાર્કદ લગી હતી, ને ચીનપર તેણે સ્વારી કરી હતી. પાછળથી અશોકના વંશના બૌદ્ધ ધર્મી બંગાળી રાજ્ય સાથે તેમનો સંબંધ થયો, ને તે લોકો બૌદ્ધમાર્ગી થયા; પણ તેમણે તે ધર્મમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો. જેમ અશોકની સભાએ મુકરર કરેલો ધર્મ દક્ષિણ ભણી ફેલાયો, તેમ કનિષ્કનો મત ઉત્તરે જાપન સુધી ફેલાયો.

હાલ હિંદમાં રહેલી શક જાતો—હિંદમાં થઇ ગયેલા શક રાજાઓમાં કનીષ્ક મોટો હતો, તેમ શક લોકનાં બીજાં થાણાં પણ હિંદમાં ધણાં હતાં. હજુ સરહદના પ્રાંતોમાં એ જાતના કેટલાક

લોક વસે છે. ગેર અને દાહ નામની જતો હિંદમાં સાથે આવતી હતી. હાલની પંચજમાંની જટ તથા ધે નામની જતો એમના વંશની હશે એમ મનાય છે. એ પ્રમાણે એમના શેષ ભાગ કંઈક કંઈક રહેલા છે.

વિક્રમાદિત્ય—૪૦ સ૦ પુ૦ ૫૭-શક લોકોના હુમલાનો અટકાવ કરવાને હિંદુ રાજાઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એમાં સૌથી પ્રખ્યાત માળવાની ઉજ્જન નગરીનો વિક્રમ નામે રાજા હતો. એણે શક લોકોને જીત્યા, તેપરથી તેનો હાથ સંવત ચાલે છે, ને તેપર દુઃખભંજનના નામથી હજી ઓળખાય છે. તેણે વિદ્વાનોને ઘણો આશરો આપ્યો. તેની પાસે દેશ દેશના મોટા પંડિત, કવિ વગેરે હતા. એમાંના મુખ્ય નવ વિદ્વાનો એની સભામાં રત્ન કહેવાતાં, ને પાછળથી થયેલાં નાટક વગેરેના યનાવનાર તેઓ કહેવાય છે. શક લોકોથી દેશનું રક્ષણ કરવામાં, વિદ્વાનોને આશરો આપવામાં, ને સારી રીતે રાજ ચલાવવામાં તે બ્રાહ્મણ હતા. એના વંશમાં બોલ પસ એના જેવો પ્રખ્યાત થયો છે.

શાલીવાહન—૪૦ સ૦ ૭૮-વિક્રમ પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ બીજો રાજા શક લોકની સામે થયો, તેનું નામ શાલીવાહન હતું. તેનો શક ચાલે છે. વિક્રમનો સંવત તથા શાલીવાહનનો શક એ બંને હિંદમાં સાથે ગણવામાં કામ આવે છે. તે કુંભારનો પુત્ર હતો. તેણે બ્રાહ્મણો ને બૌદ્ધના જીવનથી છોડાવ્યા, તેથી બ્રાહ્મણોએ એનો શક ચલાવી ઘણું ગાન વધાર્યું.

પાછળથી શક લોક સામે લડનાર—ત્યાર પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં હિંદના ત્રણ મોટા વંશોએ શક લોક સામે લડાઈ કરી હતી. (૧) મુંબાઈની વાઙ્ય કોણે કલ્યાણીમાં શાહુ કુળના રાજા (૨) ૬૦ સ૦ ૩૧૯ થી ૪૦ સ૦ ૪૭૦ લગી અયોધ્યા વ-

ગેરે ઉત્તર ભાગમાં ગુપ્ત વંશનો અમલ હતો. તે રાજ્ય શક લોકો જીતેલું જણાય છે. (૩) ૪૮૦ થી ૭૨૨ સુધી અને ત્યાર પછી વ-
હ્મી રાજાને હાથ કચ્છ, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતો હતા. તે
રાજ્યનો હેવાલ “દિવ્યોએનથસાંગ” નામે ચીના જાત્રાળુએ લખેલો છે
કે “રાજ્ય ધર્મ બૌદ્ધ હતો. પાખંડીઓ (બ્રાહ્મણ) પણ હતા. બૌદ્ધ-
માં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંપ્રદાય એવા બે ભાગ હતા,” એ રાજ્ય
ઈ. સ. ૧૦ ના આઠમા સૈકામાં આરબોએ જીતેલું જણાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

હિંદુ મતની વૃદ્ધી ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી.

હિંદુ લોકનાં લણ મુળ—હિંદના લોક ત્રણ જાતોના બન્યા
છે. (૧) અનાર્ય કે જુના રહેવાશી—ગ્રીક આર્ય જાત-એ ઇતિહાસ-
ના વખતથી પૂર્વે એશિયામાંથી આવેલી, અને ત્રીજી શક કે તા-
તર જાત-એ લોકો જુના વખતમાં હિંદમાં આવતા હતા, પણ ઇ.
સ. પૂ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ માં સૈકા સુધીમાં તેમનાં જગરાં
ટાળાં આવ્યાં. તે દરેક જાતની રીતો, ભાષા અને ધર્મ વિશે નીચે
પ્રમાણે હકીકત છે.

(૧) અનાર્ય—શિકારવડે ગુજરો કરતા, સંસારી આત્મતોમાં
કેટલાક અસલ રીવાજ પ્રમાણે એટલે, લગ્નમાં બે ત્રણ બાઈ વચ્ચે
એક સ્ત્રી પરણતા અને પોતાનો વારસો બેનના છોકરાને આપતા,
રાક્ષસોને પૂજતા, અને તેમને જનાવરનો બોગ આપતા, એ તેમનો
ધર્મ હતો.

(૨) આર્ય લોક—ખેતીવડે નિર્વાહ કરતા, લગ્ન આગતમાં એક

સ્ત્રીને એક પુરુષ પરણ્યાના, હાલના રિવાજ પ્રમાણે વારસાના હક આપતા, તથા પ્રતાપવાન હિતકારી દેવોને પુજતા.

(૩) શક લોક—એમના રિવાજ આર્ય અને અનાર્યથી જુદા હતા. તેઓ અનાર્યનો ભાગ હશે એમ જણાય છે. જ્યારથી તેમનાં સંખ્યાબંધ ટોળાં હિંદમાં આવવા લાગ્યાં, તેવારે તેઓ અહીં વસ્યા. તેઓ અનાર્યની પેઠે શિકાર કરી ગુજરાન ચલાવનાર કે આર્યની પેઠે ખેતી કરનાર નહોતા, પણ રજારીની પેઠે પોતાનાં ઘેર સાથે રખડતી અવસ્થામાં રહેતા, ને યુદ્ધ કરવામાંજ કુશળ હતા.

આર્ય લોકનાં કામ—એમની ત્રણ મુખ્ય જ્ઞાત હતી. તેમાંની વૈશ્ય નામે જાત ખેતી કરતી; ક્ષત્રી નામે જાતે અસલ વતની-ઓને નસાડી રક્ષણ કરતું; અને ત્રીજી બ્રાહ્મણ નામે જાતે ધર્મ અને વિદ્યા ઉત્પન્ન કર્યાં. ચોથી શુદ્ર જાતને તેમણે ગણી નહોતી, પણ ઐશ્વર્ય ધર્મનો ફેલાવો થવામાં એ જાત ધણી ઉપયોગી થઈ હતી.

બ્રાહ્મણ અને હિંદુ ધર્મ—એ જાતી બધામાં શ્રેષ્ઠ હતી, ને યુદ્ધ ધર્મ વખતે પણ ચડતી હાલતમાં હતી. તે ઐશ્વર્ય ધર્મના જવાથી સ્વતંત્ર જાતી. ઇ. સ. ૬૪૦ માં હિઝ્રાએનધર્મના નામે ચિનો જાતીજી હિંદમાં આવેલો, તેણે એ જાતની સના સ્થાપન થયા વિશે લખેલું છે. એ વેળા બ્રાહ્મણ, અને ઐશ્વર્યને ઝગડો ચાલતો, ત્યાર પછી જાસે વરસે બ્રાહ્મણની ચઢતી થઈ. તેમનામાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જાતપન્ન થયા, અને તેમણે એ ધર્મની ચઢતી કરી. એમાંનો પહેલો આચાર્ય કુમારિલ બદ્ધ કરીને, બાહારનો પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો. તેણે સગુણ ઈશ્વરનો બોધ કર્યો, ને ઐશ્વર્ય મતને ખંડન કરવા સાથે ધણી મહેનત કરી. એ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય ધર્મ, વૈદિક ભાગ અને અનાર્ય જાતની કૃતલીક રીતો મળીને હાલનો હિંદુ ધર્મ સ્થાપન થયો છે.

જ્ઞાતિભેદ—હિંદુ મતથી પ્રાચીન જાતિને ૨૨ીથી ગેઠવી. પહેલી ત્રણ જાતને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય) દ્વીજ એટલે એ વાર જન્મેલી કહેતા. બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી દ્વીજ જાતો આજે પણ જનોઈ પહેરે છે, અને વેદ બણવા વગેરેનો દાવો કરે છે. ચોથા વર્ગમાં અનાર્ય એટલે શુદ્ર જાત અને વર્ણસંકર લોક હતા. એ જાતને જનોઈ પહેરવાનો, તેમ બીજો ઉત્તમ અધિકાર નહોતો, તથા પવિત્ર કામમાં તેમને સામેલ કરતા નહીં.

આગળ જતાં લોકોનો ધંધો, રહેવાનાં ઠેકાણાં અને રીતભાત વગેરે ઉપરથી તેમનામાં બિન્ન બિન્ન નાતો થઇ, ને તેમના પ્રાચીન અધિકાર પણ બદલાઇ ગયા. શુદ્ર જાત શાસ્ત્ર બણેછે, અને બ્રાહ્મણ ખેતી કે વેપાર કરેછે. બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય દશ વર્ગ પાડવાછે. પંચગૌડ, એ વિધ્યાચળની ઉત્તરે રહેનાર અને પંચદ્રાવિડ, દક્ષિણમાં રહેનાર તેમને અરસપરસ કશો સંબંધ નથી. તેમનામાં ૧૧૮૬ અને ક્ષત્રીમાં ૫૮૦ ગોત્ર છે.

બૌદ્ધ ધર્મની અસર—એ ધર્મથી હિંદુઓમાં દાન કરવાની તથા પશુ વગેરે મૂંગાં પ્રાણીને પાળવાની રીતો આતુ થઈ છે. હાલના ઓરીસાના મઠો, અસંનના શિક્ષાદિત્યના બનાવેલા અપાસરા જેવાજ છે. પાંજરાપોજો એ અશોકના કામની અસર છે, અને જગન્નાથનો રથયાત્રાનો ઓચ્છવ, બૌદ્ધ ધર્મના કોઇ વરઘોડાની અસર છે.

અનાર્ય લોકથી થએલી અસર—હિંદુ લોકમાં ફેટલીક કીચાઓ અનાર્ય જાતની પણ દાખલ થઈ છે. લાકડાના ટુંકાની, અણધડ પથરાની ને ઝાડની પૂજા તે લોકની અસર છે. એ અસર બંગાળાના ગામડીઆ લોકોમાં ઘણી રહી છે. નાગ પૂજા અને લિંગ કે ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિની પૂજા, એ મધ્ય એશિયાના શક લોકની

અસર છે.

હિંદુ ભક્તમાળાનું પુસ્તક—૪૦ સં ૭૦૬ થી આજ સુધીમાં હિંદુ લોકમાં ધણા ધર્મ સ્થાપક થઈ ગયા છે. મધ્ય યુગના ૧૦૮ ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમના ચમત્કારની નોંધ ભક્તમાળા નામે પુસ્તકમાં છે. એ ગ્રંથ ત્રણસે વરસપર નાબાણ નામના શુદ્ધ ભક્તે બનાવ્યો હતો. એ નોંધમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ભક્તોએ કરેલા જુદા જુદા ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે.

શંકરાચાર્ય—એ ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં થઈ ગયા. પહેલા ઉપદેશક આગળ કહેલા કુમારિલ ભટ્ટ હતા. પછી તેમના શિષ્ય શંકરાચાર્ય થયા. તેમના વખતથી કાંઈક આધાર પૂર્વક ઇતિહાસ લેવા લાગે છે. તેમનો જન્મ કેરલ અથવા મલબાર પ્રાંતમાં થયો હતો. એમણે કાશ્મીર સુધી પ્રવાસ કરી બૌદ્ધ મત વગેરેનું ખંડન કરી વેદ ધર્મ સ્થાપન કર્યો. તેમણે ૩૨ વર્ષની ઉંમરે કેદારનાથમાં દેહ ત્યાગ કર્યો. વેદ ધર્મની ચડતી કરનાર આચાર્યોમાં તે ઉત્તમ હતા. શંકર દિગ્વિજય નામે પુસ્તકમાં તેમની કરેલી ફતેહતું રસિક વર્ણન છે. તેમની પાછળ ધર્મની બે અસર રહી (૧) શુદ્ધ આત્માણુ ધર્મ, (અદ્વૈતમત) અને બીજી સગુણ ઇશ્વરને મૂર્તિ વગેરે રૂપથી માનવાનો સાધારણુ લોકનો ધર્મ.

શિવધર્મ—શંકરાચાર્યના મતને અનુસરનારા અને તેમની ગાદીએ બેસનારાઓમાં શિવ પુત્ર, એ હિંદના બે મુખ્ય ધર્મમાંનો એક ધર્મ મનાયો. તે નાશ કરનાર અને ફરી ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ વાળા તથા હિંદુ તત્વજ્ઞાન સમજાવનાર દેવ છે. રૂદ્ર, ગંગાધર વગેરે તેમનાં નામ છે. હિંદુ લોકો તેમને ઇશ્વર રૂપ માને છે. તેમનું સા-

ધારણ ચિન્હ લિંગ છે, તે ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ ગણાય છે. તેમનું વાહન આખરો પણ તેજ શક્તિ ધરાવે છે. તેમના તથા તેમનાં પત્નિ પાર્વતીના સ્વરૂપની લોકો જુદી જુદી કલ્પના કરેછે, હાલમાં શિવની એ પ્રકારે પૂજા થાય છે. (૧) સંન્યાસી વગેરે ત્યાગીઓ કંઈ પણ ક્રિયા વિના મૈત્ર્ય ધ્યાનવડે આરાધના કરેછે. ને સાધારણ બ્રાહ્મણ શિવલિંગને ઈશ્વર તત્વ માની પુષ્પ, નૈવેદ્ય વગેરેથી પૂજા કરેછે. (૨) હલકી જાત તો શક્તિની પૂજા કરેછે, ને કૂર રીતે જીવ હિંસા કરી કાળીને ચડાવેછે. હાલ સરકારે એ બાબત સખ્ત કાયદો કર્યો છે, જેથી એ કૂર પૂજા બંધ પડી છે.

શિવ પુજનમાંથી બીજા તેર પંથ નીકળેલા છે. સ્માર્ત બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં શાંતપણે શિવ પુજન કરેછે. દંડી સંન્યાસીઓ પોતાનો કાળ બિદ્યા કરી તેનું ધ્યાન કરવામાં ગાળેછે. ભૈરવ નામે ઉપાસકો પોતાના શિષ્યને દિક્ષા આપતાં પગમાંથી લોહી કહાડે છે; કેટલાક સમાધી અવસ્થામાં પોતાનો કાળ કહાડેછે; એ પ્રમાણે દેહ દગ્ધ કરી યોગાભ્યાસમાં ગચ્છા રહેનાર જોગીથી તે માંસ ભક્ષણ કરનાર અધોરીઓ સુધીમાં શિવ પંથનો પ્રચાર ચાલે છે.

વિષ્ણુ પુજા—ઈશ્વરી સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને પાલણ કરનાર સત્ત્વગુણી માન્યા છે. ને તેમણે આપ્તુ' વિશ્વ ત્રણ ડગલાંમાં સમાવી દીધેલું કહેવાય છે. તેમનો પંથ ધણો લોકપ્રિય છે. તેમના મુખ્ય દસ અવતાર ગણેલા છે. તેમના પુજનમાં રામ અને કૃષ્ણ, એ બે પ્રખ્યાત અવતાર હાલ મનાય છે. રામાયણની લીલા કરનાર તે રામ ને મહાભારતમાં પંકાયા તે કૃષ્ણ, તે જગન્નાથપુરીમાં જગન્નાથ રૂપે પુજાય છે.

વિષ્ણુ પુરાણ—એ ઈ. સ, ૧૦૪૫ ના સુમારે બન્યું છે.

તેમાં વૈષ્ણવ મતોનો સંગ્રહ છે તે રામાયણ અને મહાભારતના આધારે બનાવેલું છે. ૧૮ પુરાણમાંનું તે એક પુરાણ છે. તેમાં વિષ્ણુની ભક્તિ ઉત્તમ ગણી છે. તેની લગભગ ૧૫ લાખ લીટીઓ છે.

વિષ્ણુ ઉપદેશક રામાનુજ—૧૧૫૦—વૈષ્ણવ પંથના ઉપદેશકમાં પ્રથમ દક્ષિણના બ્રાહ્મણ રામાનુજ થયા. તેમણે પ્યારમા સૈકાને મધ્ય ભાગે એ મત ફેલાવ્યો ને વિષ્ણુને અદ્વિતીય બ્રહ્મ રૂપે માનવાનું કહ્યું. એમને દક્ષિણના ચોલા રાજાએ હરકત કરી, કેમકે તે શિવપંથી હતો. તેથી તે ત્યાંથી મહીસૂરના જૈન રાજા પાસે ગયા, ને ત્યાંના રાજાની દીકરીને રાગ મટાડવાથી તે માન પામ્યા, તથા ત્યાં પોતાનો ધર્મ મનાવ્યો, એમના મતનો ફેલાવો કરનાર સાતસે મઠ બનેલા કહેવાય છે, પણ તેમાંથી હાલ નીચેના ૪ મત છે. તેમણે આર્ય લોકને (કંચ વર્ણને) ઉપદેશ કર્યો, ને સંસ્કૃતમાં વિષ્ણુ સહસ્રનામ, વેદાર્થ સંગ્રહ વગેરે ઘણા ગ્રંથ બનાવ્યા છે.

૧ રામાનંદ-૧૩૦૦-૧૪૦૦-રામાનુજ સ્વામીની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદ થયા. તેમણે વૈષ્ણવ મત ઉત્તર હિંદમાં ફેલાવ્યો તેમનો મુકામ કાશીમાં હતો, પણ દેશ પરદેશ ફરી પોતાના ધર્મ વિષે ફેલાવો કરવાને ઘણી મેહેનત લેતા પ્રખ્યાત એલો (કપ્પીર) સાબળી હતો. તેમણે હિંદી ભાષામાં પુસ્તક બનાવ્યાં છે.

૨ કપ્પીર-૧૩૮૦ થી ૧૪૨૦-એ રામાનંદના પ્યાર ચેલામાંનો હતો. તેણે બંગાળામાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. તેણે બધી જાતીઓને એક ધર્મમાં લાવવાના ઈરાદાથી હિંદુ મુસલમાનને મળતો પંથ કાઢ્યો. જેથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને તેમાં દાખલ થયા.

ચૈતન્ય-ઈ.સ. ૧૪૬૫-૧૫૨૭-આ વિષ્ણુ ધર્મ પ્રસારકનો

જન્મ સંવત ૧૪૬૫ માં બંગાળામાં થયો. ને બંગાળા તથા ઓરીસામાં એણે જગનાથની ભક્તિ સાથે વૈષ્ણવ મત ફેલાવ્યો. તેના જન્મ ચરિત્ર વિષે ખરી બિના જણાઈ નથી. ફક્ત એટલું જણાયું છે કે તે બંગાળાના નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણને ઘેર અવતર્યો. તે કાઈ પ્રખ્યાત ભક્તની છોડી વેરે પરણ્યો હતો. ૨૪ વર્ષની ઉમરે સંસાર ત્યાગ કરી ઓરીસામાં ગયો, ને ત્યાં પોતાનો કાળ ધર્મ બોધ કરવામાં કાઢ્યો. તે ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં દેવલોક પામ્યો. તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બધી નાતના લોકોને ભક્તી કરવાનો હક છે ને તેઓ ભક્તિથી સરખા થાયછે. પૂર્ણ આસ્થા રાખી હમેશ ઇશ્વર ભજન કરવું. એ તેના ધર્મનો નિયમ છે. પુજા, ક્રિયાથી મોક્ષ નથી, પણ ધ્યાન કરવાથી છે. ગુરૂને ખીજ પીતાની પેઠે ગણવા, પણ દેવ પ્રમાણે ન પૂજવા, ને દેહના કલંક તથા પાપથી મૂંઝત થવું તેને મોક્ષ કહ્યો છે.

૨. એ પંથમાં સધળી નાતના લોકો છે. એમાં કુંવારા તથા પરણેલા ગોસાંધઓ અને ખીજ વેરાગીઓ દાખલ થઈ શકે છે, ધણી ખરા ઉપદેશક પરણેલા છે. તેઓ કૃષ્ણ મંદિરની આગુ આગુ કુટુંબ સાથે રહેછે, ને મોટા જમીનદારો તેમને આશરો આપેછે. એના મરણ પછી એક ઉપપંથ નીકળ્યો. એમાં સ્ત્રી વર્ગને દાખલ કર્યો. કુંવારા બાવા તથા કુંવારી બાવીઓ એ મઠમાં રહે છે. બાવીઓ બહેલી હોયછે; ને ખીજ ગૃહસ્થની બૈરીઓને તેઓ બહાવેછે. અગાઉ બંગાળામાં મોટા ગૃહસ્થોને ત્યાં સ્ત્રી કેળવણી એજ આપતી. બંગાળામાં એ પંથ વધારે ફેલાયો તેનું કારણ એ કેળવણી છે.

૪ વલ્લભસ્વામી—ઈ. સ. ૧૫૨૦—એણે ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. તે બોધ કરતા, કે આત્માના ઉદ્ધારને માટે

વનમાં રહેવાની, દેહદગ્ન કરવાની, કે કષ્ટ વેઠવાની જરૂર નથી. તે શ્રીકૃષ્ણને યાગરૂપે ઠાઠમાઠથી પુજેછે ને શ્રદ્ધા પુર્વક ભક્તિ કરવાથી મોક્ષ મળે, એમ કહે છે, તેમનામાં આઠે પહોરનો જુદી જુદી સેવા છે. લલકી વરણ ન બેળવતાં પૈસાદાર શેઠ સાહુકારોને એ ધર્મમાં છે છે.

હિંદુઓનું ધર્મબંધન—જેમ હિંદુ લોકમાં સંસારી પાપો જ્ઞાતી બંધનથી મજબુત થયો છે. તેમ શિવને વિષ્ણુની ભક્તિવડે ધર્મનો પાપો મજબુત થયોછે, હિંદુ ધર્મનું મૂળ તો વેદ ધર્મ છે પણ હાલ તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પંથ નીકળેલા છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણ એકેશ્વરી મતને માને છે. ને સાધારણ બ્રાહ્મણ વિશેષે કરીને શિવ-લિંગની પૂજા કરેછે, મધ્ય વર્ગના લોકો અને વેપારી વર્ગ વિષ્ણુના અવતારને પુજે છે. નિચ વર્ગો શિવ શક્તિના ભયંકર રૂપ કાળીને પુજે છે. એમ દરેક હિંદુને તેનો સેવા કરવાનો ઇષ્ટદેવ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મુસલમાની રાજ્યનો હવાલો.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—શુદ્ધ માર્ગને હતાતીને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યજ થતો હતો, તેવામાં અરબસ્તાનમાં એક નવો પંથ ઉદયો. એ ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ પેગંબર હતો. તેનો જન્મ મક્કામાં ૫૭૦ માં થયો, ને ૬૦ સં ૬૩૨ માં મદીનામાં તેનું મરણ થયું. મુસલમાનો ધર્મ શાસ્ત્ર કુરાનનો કર્તા એ હતો. એના મરણ પાછળ સો વરસ સુધી મુસલમાનોએ હિંદુકુશ લગી હુમલા કર્યા હતા પણ હિંદુસ્તાનમાં આવી શક્યા નહોતા.

સિંધપર અરબ સ્વારી—વેગમ્બરના મરણ પછી ૬૦ સં ૧૩૬ માં ઉશ્માને મુંબાઈ ઇલાકાને લગતાં બંદરપર એક સેના મોકલી હતી; તેમ ૬૦ સં ૧૬૨ ને ૧૬૪ માં સિંધપર સ્વારી કરી, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહીં. પછી કોઈ હિંદી રાજ્યએ અરબી વહાણ કબજે કર્યું હતું, તેની નુકશાની ભરી લેવાને ૭૧૨ માં મહમદ કાસમ નામે સરદાર સિંધ ઉપર ચડ્યો. એ લડાઈમાં સિંધનો દાહીર નામે રજપુત રાજા બહાદુરીથી લડ્યો. તેણે પ્રથમ બૈરી જોકરાંને સળગાવી દીધાં. ને પછી પોતે સિપાઈઓ સાથે મુઝો, કાસમે પછી એ પ્રદેશમાં ચાણાં બેસાડ્યાં; પણ એવામાં સન ૭૧૪ માં તેનું મરણ થયું, તેથી આરબો આગળજતાં ચાટક્યા. ૬૦ સં ૭૫૦ ના સુમારે રજપુતોએ સિંધ દેશ પાછો લીધો હતો.

મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે હિંદની હાલત—મુસલમાન લોકોએ પંજાબમાં પગ દીધો, ત્યાર પહેલાં તેમણે આફ્રિકા, યુરોપ વગેરેમાં મોટી જીતો મેળવી હતી, પણ હિંદુસ્થાનમાં રજપુત રાજ્યોનું એક સંપી બળ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહોતા. એ વખતે ઉત્તરમાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. (૧) સિંધુથી જમનાં સુધીના ભાગમાં કનોજના રાજ્યનું. (૨) બહાર પ્રાંતની આબુબાબુના ભાગમાં અશોકના વશજેનું. (૩) વિંધ્યાચળને પશ્ચિમ છેડે માળવાનું જગદ્ રજપુત રાજ્ય. એ શિવાય દક્ષિણમાં કેટલાક શૂરા અનાય રાજા રાજ કરતા હતા; અને તેઓ ચેરા, ચોલા ને પાંડ્ય નામે મોટા રાજ્યોની હકુમતમાં રહેતા.

હિંદુ લોકોના સંપ—પરદેશી હુમલો કરનારની સામે થવામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના રાજ્યો સંપ કરતા ને તેથીજ ૯૦ સં ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું નહીં.

ત્રણસે' વર્ષ પછી વાયવ્ય કોણની મુસલમાન સ્વારીઓમાં ફક્ત પં-
જન તાળે થયો. (૯૭૭-૧૧૭૬) દક્ષિણમાં સન ૧૫૬૫ માં તાલિ-
કાટનો સંગ્રામ થયો, ત્યાં સુધી હિંદુ જળ મળ્યુત ટકેલું હતું ને
ત્યાર પછી સો વર્ષે તો નવું મરાઠી રાજ્ય સ્થાપન થયું, તેથી હિંદુ
રાજ્યને હરકત ન આવી.

મુસલમાની અપુણી હુમલા—મુસલમાનોના હાથમાં કોઈ
વાર સધળો હિંદ આવ્યો નથી. ૪૦ સં ૬૩૬ માં ઉસ્માને મુંબાઈ
ફ્રેન્ચ મોકલી, ત્યારથી તે સન ૧૭૬૧ માં અંગ્રહલી આવ્યો, ત્યાં-
સુધી એટલે અગિઆરસે' વરસોમાં માત્ર થોડો ભાગ તેમણે લીધો
હતો. તે વેળા હિંદી રાજવાંશો ધણા મુક્તકપર અમત્ત કરતા ને મુ-
સલમાની જળની ચડતી વખતે ખંડણી બરતા. સન ૧૫૭૮ થી ૧૭૦૭
સુધીમાં તો રજપુતો ખીજવાર સામા થયા. તેમ પંજનમાં સીખ
અને દક્ષિણમાં મરાઠા જોરપર આવ્યા. એવામાં ઈંગ્રેજ રાજ્યતું જળ
વધ્યું; ને હિંદુ રાજ્યોને શાન્તીથી તેમનાં રાજ્ય પાછાં મળ્યાં.

વિજ્ઞની વંશ ઇ. સ. ૯૬૨—૧૧૮૬.

સખકતગીન—૯૭૭—૯૯૭—હિંદુસ્થાન ઉપર પ્રથમ સ્વારી
કરનાર વિજ્ઞનીવંશ હતો. તેનો મૂળ પુરુષ અલખતગીન હતો. તેણે
૯૬૨ માં વિજ્ઞનીમાં ગાદી કરી આગ્રુ જાગ્રુના મુલક ઉપર સ્વારી
કરી હતી. તે ૪૦ સં ૯૭૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી સખકત-
ગીન ગાદીએ બેઠો. પ્રથમ એ કોઈ શાહુદારનો મુલામ હતો; એ
શાહુદાર પાસેથી અલખતગીને વેચાતો લીધો, ને તેની સંચળાઈપર-
થી પોતાની દીકરી દીધી. અલખતગીનના મરણ પછી એ રાજ્યનો
વારસ બન્યો. તેણે હિંદુસ્તાનની સરહદ તરફ હુમલા કરવા માંડ્યા,
તેથી સરહદપરનાં હિંદુ રાજ્યોને ઘણી ધારતી પેદી, ને તેઓ મુસ-

લખાન સામે ઉઠ્યા. પ્રથમ લાહોરના જયપાળ રાજાએ મુસલમાનો પર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તે દારીને કેદ પકડાયો. સખતગીને ખંડણી આપવાની સરતે તેને છોડયો, પણ લાહોર આવ્યા પછી જયપાળે ખંડણી આપી નહીં, તેથી સખતગીને બીજી વાર તેના પર ચડાઈ કરી. જયપાળ પોતાની મદદે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ વગેરેના રાજાને લઈ સામે થયો; પણ રજપૂતો હાર્યા ને સખતગીને પેશાવરમાં ધાણું બેસાડી સ્વદેશ ગયો. એ પ્રમાણે લાહોર તથા પેશાવરનાં બે પહાડી નાકાં પહાણોને હાથ આવ્યાં. સખતગીને ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

મુલતાન મહમદ—૯૯૭-૧૦૧૦ સખતગીનના મરણ પછી તેનો ૧૬ વરસનો પુત્ર મહમદ ગાદીપર બેઠો. એણે ચાર વરસ સ્વદેશમાં મુલક વધારવા સારૂ લડાઈઓ કરી. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ થી હિંદુસ્તાન પર નાની મોટી લગભગ સત્તર સ્વારીઓ કરી. તેમાંની ૧૩ સ્વારી પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ જીતવાને; ચૈદમી કાસ્મીર જીતવાને; અને બાકીની ત્રણ કનોજ, ગ્વાલીઅર તથા સોમનાથ જીતવાને કરી હતી. (૧) સ્વારી ૧૦૦૧ માં લાહોરના રાજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જયપાળ હાર્યો, ને અપમાન ન સહેવાયાથી પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી, પોતે બળી મુઓ. (૨) ૧૦૦૪ માં બાટીઆના રાજા પર કરી તેને હરાવ્યો. (૩) ૧૦૦૫માં મુલતાન પર. (૪) ૧૦૦૮ માં લાહોર ઉપર એ વખતે દિલ્લી વગેરેના રાજાઓની મદદ લઈ અનંગપાળ સામે થયો પણ તેની હાર થઈ. તેમાં મુસલમાનોને પણ ધણું નુકશાન થયું. એ લડાઈ પછી એણે નગરફોટનું દેરું લટક્યું, ને તેમાંથી ધણું ધન લેઈ ગયો. (૫) ૧૦૧૦ માં મુલતાન પર. (૬) ૧૦૧૧ માં થાનેશ્વર ઉપર કરી, ત્યાંનાં દે-

રાં તોડી પાડ્યાં. સાતમી તથા આઠમી કાશ્મીર ઉપર કરી, તે પ્રાંત કબજે કર્યો. ૧૦૧૪ નવમી. ૧૦૧૭ માં મથુરાં ઉપર કરીને તે શહેર લૂટ્યું, તથા ધણા હિંદુને કેદ કરીને સ્વદેશ લેઈ ગયો. (૧૦) ૧૦૨૨ માં કર્ણાજરના રાજાપર. (૧૧) ૧૦૨૩ માં લાહોરના રાજા બીજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જયપાળ હાર્યો. (૧૨) પ્રખ્યાત સ્વારી ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં ગૂજરાતમાં આવેલા સોરઠી સોમનાથ ઉપર કરી. તેમાં ગૂજરાતનો રાજા ભીમદેવ લડવા આવ્યો, પણ તેની હાર થઈ. પછી મહમદે દેરામાં પેસી સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિ ભાગી નાંખી, ને તેના ત્રણ કકડા કરી, મક્રે, મહીને તથા ધિજની મોકલ્યા. એમાંથી પુષ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો. તે લેઈ સુત્રતાન સ્વદેશ તરફ ગયો, પણ રસ્તામાં ભુલો પડવાથી સિંધના રણમાં તેના સૈન્યની ઘણી ખરાબી થઈ. એને એથી, નવમી અને બારમી સ્વારીમાં ઘણું વન મળ્યું હતું.

મહમદે સત્તર સ્વારીઓ કરી, પણ તેણે મૂલકમાં વધારો કર્યો નહોતો. તેની મૂખ્ય મતલબ તો પૈસા મેળવવાની હતી. ફક્ત પાંચાળનો પશ્ચિમ ભાગ તાણે કર્યો હતો. એ તેવીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ધિજનીમાં ૪૦ સ. ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. ધર્માભિમાની હોવાથી મુસલમાનો તેને વખાણે છે, પણ એની વધારે કીર્તિ વિદ્યાને આશરો આપવાથી ફેલાઈ. તે પૈસાનો બહુ લોભી હતો. તેના દર-બારમાં ફરદોસ્તી કરીને પ્રખ્યાત કવિ હતો, તેણે “શાહનામું” નામે, પાદશાહના ચરિત્રનું પુસ્તક બનાવ્યું છે.

એની પછી એનો પુત્ર મસાઉદ ગાદીપર બેઠો. તેના વખતમાં તથા તેની પછીના સાત પાદશાહોના વખતમાં કંઈ જાણવા બેગ બનાવ બન્યો નથી. એમની પછી ૪૦ સ. ૧૧૧૮ માં અગિઆર-મે બહોરામ પાદશાહ ગાદીએ બેઠો.

બહેરામ—૧૧૧૮-૧૧૫૨—આ બાદશાહે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તથા વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો, પણ એવામાં એક આશ્ત પડવાથી તેની ખરાબી થઇ. તેના કુતુબુદ્દીન નામે જમાઇને તેણે કાંઈ વાંકસર મારી નાંખાવ્યો, તેથી મરનારના બાઇ સૈફુદ્દીને ધિજનીપર ચલાઇ કરી બહેરામને કાઢી મુક્યો. પણ થોડા દીવસ પછી બહેરામે પાછા આવી સૈફુદ્દીનને મારી નાંખાવી ગાદી લીધી. એથી ક્રોધે ભરાઇ, મરનારના ત્રીજા બાઇ અલાઉદ્દીને ધિજનીપર હલ્લો કર્યો. તે વેળા બહેરામ નાસી જઈ રસ્તામાં મરણ પામ્યો. પછી અલાઉદ્દીને ધિજની શહેર બાળીને ઘણી ખરાબી કરી; તે કારણથી અલાઉદ્દીન જહાંગસેજ (દુનિયાં બાળનાર) કહેવાય છે આ વખતથી ધિજની વંશની પડતી થઇ. ૧૧૫૨ બહેરામનો દીકરો ખુશરૂ પંજાબમાં જઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે સાત વર્ષ પછી મરણ પામ્યો. ૧૧૫૯. તેની પછી તેનો પુત્ર ખુશરૂ મલેક બેઠો, પણ ગોરી બાદશાહ શાહબુદ્દીને તેનાપર ત્રણ હુમલા કરી હરાવ્યો, ને તેના કુટુંબ સાથે પકડી ધિજનીમાં કેદ કર્યો. એ પ્રમાણે ૧૧૮૬ માં ધિજની વંશની નામની ગાદી નાશ પામી.

ગોરી વંશ. ૧૧૫૨—૧૨૧૨-૬૦

અલાઉદ્દીન—૧૧૫૨—૧૧૫૬—ધિજની વંશની પડતી થયા પછી ઘોરવંશ પ્રબળ થયો. તે વંશના રાજાઓ ઘોર પ્રાંતના રહેવાસી હોવાથી તેઓ ગોરી વંશના કહેવાય છે. ધિજનીનો નાશ કરી અલાઉદ્દીન સ્વદેશ ગયો પણ સેલ્જુકી લોકે તેને હરાવ્યો. પાછળથી એ લોકને કાઢી ગાદી લીધી પણ એવામાં તેનું મોત થયું. ૧૧૫૬. તેની પછી તેનો પુત્ર સૈફુદ્દીન બેઠો, પણ તે દમવગરનો હોવાથી તેના પિત્રાઇ ભાઈઓએ રાજ્ય લીધું.

ગ્યામુદીન-૧૧૫૭-૧૨૦૨—એ બે ભાષ હતા. તેમનામાં સં-
પ સારો હતો. તેનો ભાષ શાહમુદીન ગોરી લડાઇનું કામ કરતો, ને
પોતે મુઢકી કામ કરતો. હિંદુસ્તાનની કીર્તિ સાંભળી, શાહમુદીન
લસવાયો, ને તેણે નાની મોટી નવ સ્વારીઓ હિંદપર કરી. પ્રથમ
૧૧૭૬ માં પંજાબપર કરી. ખીલ ૧૧૭૮ માં ગુજરાતના રાજા બો
ળાબીમ ઉપર—તેમાં પોતે હાથો. ત્યાર પછીની ત્રીજી સ્વારી પંજાબ-
પર કરીને ધિજની વંશની આખર આણી. છઠી-૧૧૬૧ માં દિલ્હી-
ના રાજા પ્રથુરાજ ઉપર કરી, પણ યાનેશ્વર આગળ તેની હાર થઈ.

રજપૂતરાજ્યોની હુલત—એ વખતે રજપૂતોમાં ૪ મોટાં
રાજ્ય હતાં. (૧) દિલ્હીમાં તોગાર જતના અનંગપાળનું. (૨) અજ-
મેરમાં ચોહાણ જતના સોમેશ્વરનું. (૩) કનોજમાં વ્યસન રાડોડનું
અને (૪) ગુજરાતમાં સોલંકી બોળાબીમનું—શાહમુદીને પેહલું સ્વારી
દિલ્હીપર કરી ત્યાં સુધી તો જ્યાં વચ્ચે સારો સંપ હતો તે તેવીજ
ગોરીશાહને નાસનું પડ્યું, પણ પાછળથી કુસંપ ચતાં તેમનાં રાજ્ય
તૂટી ગયાં.

કુસંપ ધવાનું કારણ—(૧) દિલ્હીના રાજા અનંગપાળને
દીકરો નહોતો, તેથી તેણે પોતાના ભાણેજ અજમેરના રાજા પ્રથુરા-
જને દત્તક લીધો. એથી ખીજ ભાણેજ કનોજના રાડોડ રાજાને માહું
લાગ્યું ને અરસપરસ વેર જાંઘાયું (૨) ગુજરાતના રાજા બોળાબીમ
તથા અજમેરના રાજા વચ્ચે એક કન્યા પરણવા બાબત તકરાર થઇ
તેથી વેર જાંઘાયું (૩) દિલ્હી અને અજમેરના રાજા પ્રથુરાજે પો-
તાનું ઉપરીપણું ખીજાં રજપૂત રાજ્યો ઉપર સ્થાપ્યું હતું, પણ ક-
નોજનો રાજા તેની આણ માનતો નહોતો, ને હમણાં તેણે પણ ચ-
કવર્તીપણું જાહેર કરવાને મોટો સમારંભ કર્યો. તેમાં ખીજા જાં-

ડીઆં રામ્ન કામ કરવા ગયા, પણ પૃથુરાજ ન ગયો એ વેળા એની દીકરી સંયોગતાનો સ્વયંવર પણ થવાનો હતો. પછી સ્વયંવર વખતે પૃથુરાજ આવી તેને હરી ગયો. એ અપમાનથી જયચંદ્ર ધણો ક્રોધે બરાયો હતો. એવાં એવાં કારણથી રજપુત યજ્ઞ તૂટી ગયું. આ વખતનો લાભ લઈ ઈ. સ. ૧૧૬૩ માં શાહમુદ્દીને સાતમી સ્વારી દિલ્લીપર કરી ને પાણીપતના મેદાનમાં લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં પૃથુરાજ માર્યો ગયો, ને તેની રાણી સતી થઈ. એ બધી ટીક-કત પૃથુરાજના કવિ ચંદ આગેટે “પૃથુરાજસા” નામે પુસ્તકમાં ઘણી અસરકારક વિવરણ કાવ્યમાં વર્ણવેલી છે.

ત્યાર પછી શાહમુદ્દીને અજમેર લીધું ને ઇ. સ. ૧૧૬૪ માં આઠમી સ્વારી કનોજપર કરી, ત્યાંના રામ્ન જયચંદ્રને માર્યો. જયચંદ્રનું લશ્કર ઘણું હતું તેથી તે “દળપાંગળો” કહેવાતો આ વખત કનોજ, દિલ્લી વગેરેના રજપૂતો પોતાનાં ઘરવાર સુકી રજપૂતાનામાં ગયા, ને ત્યાં નવાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. જે હાલ રજપુત સંસ્થાનો કહેવાય છે.

છેલ્લી જોડે નવમી સ્વારી ૧૧૬૫ માં ગ્વાલીપર ઉપર કરી, પણ એકાએક પોતાના દેશમાં જવું પડ્યું, તેથી તે કામતેના સરદાર કુતબુદ્દીને પાર પાડ્યું. કુતબુદ્દીને ૧૧૬૫ માં ગુજરાત હતું. હવે શાહમુદ્દીન દિલ્હીમાં આવ્યો નહી, પણ તેના મૂળા બખ્તિયારખાનલખાને ૧૧૬૯ માં અયોધ્યા ને બદલે હતી લીધાં. એવામાં ગ્વાલુદ્દીન ૧૨૦૨ માં મરણ પામ્યો, ને શાહમુદ્દીન પાદશાહ થયો.

શાહમુદ્દીન—૧૨૦૨-૧૨૦૬ તેણે ખારીજમના આદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરી તેમાં પોતે હાર્યો, પણ એ વખતે બખ્તિયાર ખાનલખાને ૧૨૦૩ માં બંગાળના રામ્ન લક્ષ્મણસેનને હરાવી તેનું રાજ

જીતી લીધું. શાહબુદ્દીનની હાર થવાથી તેના પંજન, સિંધ વગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા. ને ગઝ્નર લોકે ૧૨૦૩ માં પંજન જીત્યું પણ પાછળથી શાહબુદ્દીને હિંદમાં આવી સૂબા તથા ગઝ્નર લોકોને પાધરા કર્યા, પછી તેણે સ્વદેશ જતાં રસ્તામાં સિંધુ નદીને કાંઠે મુકામ કર્યો, ત્યાં તારીખ ૧૪ માર્ચ ૧૨૦૬ ને રોજ રાત્રે ગઝ્નર લોકે તેનો ધાત કર્યો.

તેનાં કામ—મુલતાન મહમદની પેઠે ધર્માંધપણુની કે, લૂટ મેળવવાની સ્વારીઓ તેણે કરી નહોતી. તેને તો મુલક વધારવાનો લોભ હતો. એના વખતમાં પૂર્વે બંગાળાથી પશ્ચિમે સિંધુ સુધી ધણો મુલક તાણે થયો. ફક્ત માળવા તથા તેની આબુગ્યાબુનો ભાગ સ્વતંત્ર હતો. તેને મહમદની પેઠે વિદ્યા ઉપર પ્રેમ નહોતો.

શાહબુદ્દીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો, પણ તેનામાં કંઈ સત્તા નહોતી. તેથી ધોજની, મુલતાન ને હિંદુસ્તાનના સૂબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા. તે ૧૨૧૨ માં મરણ પામ્યો, ને ગોરી વંશની સમાપ્તિ થઇ.

ગુલામ વંશ—૧૨૦૬—૧૨૯૦

કુતબુદ્દીન—૧૨૦૬-૧૨૧૦—એનો પેહુલો બાદશાહ કુતબુદ્દીન, ગુલામ જાતનો હતો, તેથી તેના વંશવાળાને ગુલામવંશી કહેછે. હિંદુસ્તાનમાં ગાદી કરી પ્રથમ રાજ કરનાર એ વંશ હતો. ધોરવંશની પડતી વખતે ધણા સૂબા સ્વતંત્ર થઈ ગયા. તેમાં કુતબુદ્દીન હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રપણે કારભાર કરવા લાગ્યો. તેનું રાજ્ય શાહબુદ્દીનના મેળવેલા ભાગમાં હતું.

મુસલમાની રાજ્યની પડતીનાં મુખ્ય ત્રણ કારણ આ વખતે શરૂ થયાં. (૧) સુબાઓનાં બંડ, (૨) હિંદુઓનાં બંડ (૩) પરદેશી

હુમલા. કુતખુદીને દિલ્લીમાં “કુતખુમિનારો” નામે મોટી ઈમારત બાંધવાનું શરૂ કર્યું, પણ તે કામ પૂરું થયું નહીં, એટલામાં તેનું મરણ થયું. ૧૨૧૦-એ પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો, પછી શાહખુદીનના હાથ નીચે કેળવાઈ ઉંચે દરજ્જે ચડ્યા, ને તેનું કારણ એની વિદ્યા, નીતિ અને શુદ્ધિ હતાં. તેની પછી તેનો પુત્ર આરામ બેઠો પણ થોડી મુદતમાં તેને ઉઠાડીને તેના બનેલી અલ્તમશે રાજ લીધું. ૧૨૧૧

અલ્તમશે-૧૨૧૧-૧૨૩૬-એ કુતખુદીનનો ગુલામ ને જન્મ્યો હતો. તેના વખતમાં જંધિસખાન નામે મુગલ સરદાર જળરી ફોજ લઈને કોઈ અફઘાન બાદશાહની પુઠે, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, પણ તે સિંધુ આગળથી પાછો વળી ગયો. અલ્તમશે ૧૨૨૫ માં સિંધ તથા જંગાળા જીત્યાં ને ૧૨૩૧ માં માળવા જીતી ઉજ્જનનું માહાકાળેશ્વરનું દેર તોડી પાડ્યું. એ પ્રમાણે શાહખુદીનના જીતેલા મુલકમાં માળવા વગેરે ઉમેરી રાજ્યનો વધારો કર્યો ને કુતખુમિનારો પૂરો કરાવ્યો. એ ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર શકુન્દીન બેઠો, પણ તે લાયક નહોતો, તેથી એક વરસની અંદર તેની બેન રજીઆબેગમે રાજની લગામ હાથમાં લીધી.

રજીઆબેગમ-૧૨૩૬-૧૨૩૯-હીંદુસ્તાનના મુસલમાની રાજ્યમાં સ્ત્રી રાજ્ય કરતીતરીકે આ એકલીજ થઈ છે. તે કુરાન બહુલી, રાજ્યકારભારમાં હોશિયાર, ને હીંમતવાન હતી. તેને મુલતાન રજીઆ કહેતા. પાછળથી તે એક હજારી ઘોડેસ્વારની સાથે ખ્યારમાં પડી, જેથી અમીરો નાખુશ થયા ને તેમણે તેના ચારને મારી નાંખાવ્યો, તથા રજીઆને કેદ કરી. ત્યાંથી અલ્તુનીયા નામે ચોકીદારને લેઈને તે નાસી ગઈ પણ આખરે બને જાણું પકડાઈ માર્યાં ગયાં ૧૨૩૯. તેની પછી મવજુદીન ને અલાઉદ્દીન અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા. તેમના

વખતમાં મુગલ લોકના હુમલા વગર ખીજે જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. અલ્લાઉદ્દીન ૧૨૪૬ માં ગરણુ પામ્યો, ત્યાર પછી ના-સરુદ્દીન ગાદીએ બેઠો.

નાસરુદ્દીન—૧૨૪૬-૧૨૬૫ એ ફકીરી ચાલતો હતો. તેના રાજ્યમાં મુખ્ય સત્તા ય્યાસુદ્દીન ખુલખુન નામે વજીરને હાથ હતી. એણે હોંદુ રાજ્યોને વશ કર્યા, તથા ખુદેલખાંડ, માળવા ને દિલ્લીની આજુ બાજુનાં જાંડ સમાવી રાજને મજબુત કર્યું. આ બાદશાહના દરબારમાં મોગલ બાદશાહ હુસાકુખાંનો વજીર આવ્યો હતો. તેની સાથે સલાહ કરી તેને માન આપ્યું. મુગલોએ બે વાર હુમલા કર્યા હતા, પણ તે પાછા હટાવ્યા હતા. તેના મરણ પછી ખુલખુન ગાદીએ બેઠો. ૧૨૬૫

ખુલખુન—૧૨૬૫-૧૨૮૭ એ અલ્તમશના વખતથી ધડા-એલો અનુભવી શુલામ હતો. તેણે પોતાની સાથેના ખીજન મુગલોને કાઢી મૂક્યા; ને કુળવાનોને નોકરી આપવાનો તથા હિંદુઓને ન આપવાનો ધારો કર્યો. એના વખતમાં મુગલોના જીલમથી કંટાળેલા ધણી પરદેશી રાજ, અમીર, કવી, વગેરે દિલ્લીમાં આવી વસ્યા હતા. તેમને બાદશાહે જમીન આપી વસાવ્યા, તેમાં અમીર ખુશરૂ નામે પ્રખ્યાત કવી હતો. મેવાતના હુંગરોમાં કેટલાક હિંદુઓએ જાંડ કર્યું. ત્યાં જઈ એક લાખ મેવાતીને મારી નાંખ્યા. બંગાળના જાંડખોર તોચલખેગને હરાવ્યો ને ત્યાં પોતાના પુત્ર બકારાખાંને નીમ્યો. મુગલો પંજાબ પર ચઢી આવ્યા હતા, તેમને શાહબદા મહમદે હરાવ્યા. આ બાદશાહ ફર ને હલકા મનનો હતો. તે ૧૨૮૭ માં ગરણુ પામ્યો.

કૈફુખાહ—૧૨૮૭—૧૨૯૦ ખુલખુનનો મોટો પુત્ર મહમદ ગરણુ પામ્યો હતો ને નાના પુત્ર બકારાખાંને કે બનતું નહોતું, તે-

થી બકારાખાંના પુત્ર કૈકુબાદને ગાદી મળી. તેના વખતમાં નીળમુ-
દીન નામે દુષ્ટ સ્વભાવના વહરને હાથ સત્તા હતી. તેણે બાદશાહ
પાસે ધણા જણની ધાત કરાવી તથા તેના બાપનેડે કુસંપ કરાવ્યો.
પાછળથી એ વહરને મરાવ્યો, ને કૈકુબાદ સ્વતંત્ર થયો, પણ તેના-
માં કારભાર કરવાની સત્તા નહોતી, તેથી ખીલજી લોકે તેને મારી
નાંખી પોતાના સરદાર જલાલુદીનને ગાદીએ બેસાડ્યા ૧૨૬૦

ખિલજી વંશ. ૧૨૨૦—૧૩૨૦

જલાલુદીન—૧૨૬૦—૧૨૬૫—એ ૭૦ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ
બેઠો. ધ્યાળુ ને બોળા સ્વભાવનો હોવાથી તેના રાજમાં ઘણાં બંડ
થયાં. મોગલ લોકો ૧૨૬૨ માં ચડી આવ્યા તેમને હરાવ્યા તેનો
ભત્રીજો અલાઉદીન બહાદુર હતો. તે કરા ગામનો સૂબો હતો, તે વે-
ળા તેણે માળવા તથા ખુદેલખંડનાં બંડ સમાવ્યાં, ને દક્ષિણે દેવગી-
રીના રાજા રામદેવ ઊપર હલ્લો કર્યો, ને ઘણો અનર્થ કરી પુષ્કળ
પૈસો લઇ પાછો પોતાની જગાએ આવ્યો—૧૨૬૪—એ પરાક્રમની
બાદશાહને ખબર નહોતી, તેથી અલાઉદીને તેને મળવા બોલાવ્યો;
પણ મળતી વખતે તેણે એ ખુદ્દા ડોસાનો ધાત કરાવ્યો. ૧૨૬૫

અલાઉદીન—૧૨૬૫—૧૩૧૫—(૧) એ પ્રમાણે પોતાના કા-
કાને મારી લશ્કરી માણસોને બક્ષીસ આપી. પોતે ગાદીએ બેઠો.
પ્રથમ તેના સુલેમાન વગેરે ભત્રીજાઓએ બંડ ઉઠાવ્યાં. તે બધાને
તેણે મારી નાંખ્યા (૨) પછી પોતાના સરદાર અલીશખાં તથા બાઈ
નસરતખાંને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેમણે ગુજરાત પ્રાંત જીત્યો,
ને ત્યાંનો રાજા કરણ દક્ષિણે બાગલાણમાં નાઠો; તથા તેની રાણી

કમળાદેવી શત્રુને હાથ પકડાઇ. એ વખતે ખંભાતથી મલેક કાકુર નામે ગુલામ મળ્યો. જેણે અલાઉદ્દીનના રાજ્યમાં ધણાં પરાક્રમ કર્યાં.

(૩) **મુગલોના હુમલા**—એમણે સાત વખત હુમલા કર્યા. પેહેલા બે પંખગ ઉપર ૧૨૯૭-૯૮ માં કર્યા. તેમાં તેઓ હાર્યા. ૧૨૯૮ માં પુતલુધખાંએ કર્યો તેમાં પણ હાર થઇ. ૧૩૦૩ માં દિ-હી સુધી આવી પાછા ગયા. ત્યાર પછીના ત્રણ હુમલા ૪૦ સં ૧૩૦૪ માં રોહીલખંડપર કર્યા. તેમાં તેઓ માર્યા ગયા.

(૪) **ઉત્તરમાં જીત કરી દક્ષિણપર સ્વારી**—૪૦ સં ૧૩૦૦ માં રણથંભોરના કિલ્લો લીધો ને ૧૩૦૩ માં ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં રજપૂતો બહાદુરીથી લડ્યા, પણ તેમની હાર થઈ. એમ ઉત્તરમાં જીત કરી દક્ષિણપર ચડ્યો. ૪૦ સં ૧૩૦૩ માં મલેક કાકુરને વરગુળ જીતવા મોકલ્યો. તેણે માળવા, ખાનદેશ ને મદા-રાષ્ટ્ર લીધાં, તથા રૌમદેવને દિલ્લી લઇ જઇ તાબેદારી કમુજ કરાવી. ૧૩૦૬

(૫) પછી કાકુરે તૈમંગણપર સ્વારી કરી તેની રાજધાની વ-રગુળ લીધું. ૧૩૦૬ તથા ૧૩૧૦ માં કરણાટક જીત્યું ને ૧૩૧૨ માં ઠેક રામેશ્વર સુધીનો કબજો કરી આવ્યો.

(૬) **અલાઉદ્દીનના કારભારનો અંત**—આ બાદશાહના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થયો. મોગલ વાગેરે પરદેશી લોક-ના આવવાથી દિલ્લીમાં વસ્તી વધી હતી, પણ ધણા મુગલો ભેગા થયા, ત્યારે તેમની કતલ કરાવી. દક્ષિણ દેશ અસલ જીતાએલો ન-હોતો, તે એણે જીતી નામના કરી.

પાછળથી મલેક કાકુરનું જોર વધતાં ખરાબી થઈ. એવામાં ગુજરાતમાં હિંદુ લોકે બંડ કર્યું, ને દક્ષિણમાં રામદેવનો જમાઇ હ-

રપાળ સ્વતંત્ર થયો.

(૭) આ વખતે નિયમ વમરના ખોરાકથી તેને ભારે ગંદવાડ થયો, ને ૧૩૧૫ માં તે ગરણુ પામ્યો. તેને કાકુરે ઝેર દીધેલું કહેવાય છે. એ બાદશાહ ધર્મીંધ, અભિમાની, લડવૈયો ને જીલ્લમી હતો. તેના કાયદા સારા હતા, ને રાજ્યનો ફેલાવો પણ ઘણો થયો. ખુની તથા જીલ્લમી સ્વભાવને લીધે તે “અલાદીઆ ખુની” ને નામે ઓળખાય છે.

મુબારક—૧૩૧૬—૧૩૨૦ અલાઉદ્દીન પછી તેના ચોથા પુત્ર ઉમરને કાકુરે ગાદીએ બેસાડ્યો ને મોટા બે દીકરાની આંખો ફેાડી, તથા મુબારકને મારવાની ઝોઠવણુ કરી; પણ મુબારક બચ્યો, ને તેણે કાકુરને મારી નાંખાવી, ૧૩૧૬ માં ગાદી લીધી. પછી તેણે ઉમરને આંધજો કરી, ખીજ બે બાઈઓને મરાવ્યા, ને રાજ્ય સત્તા ખુશર નામે નીચ જતના વજીરને હાથ સોંપી. મુબારકે ગુજરાતનું ખંડ સમાવ્યું, તથા દક્ષિણે હરપાળપર હલ્લો કરી તેને મારી નાંખ્યો. તેણે ફટલાક વેરા માફ કર્યા. ખુશરખાંએ તેને ૧૩૨૦ માં મરાવ્યો, ને પોતે ગાદી લીધી.

ખુશર—૧૩૨૦ તેણે પોતાની જાતના માણસોને નોકરરાખી મોટા હોદ્દા આપવા માંડ્યા, તેથી અમીરો નાખુશ થયા, ને તેમણે ખંડ કર્યાં. આખરે ધાજીખાં નામે અમીરે પંજાબમાંથી ચઢી આવી ખુશરને મારી નાંખ્યો, ને ખીલજ વંશની આખર આણી. ૧૩૨૦

પ્રકરણ ૯ મું.

તઘલખ વંશ ૧૩૨૦—૧૪૧૨.

ગ્યાસુદ્દીન—૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫ આ વંશનો સ્થાપનાર ધાજીઉદ્દીન પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો, પણ પાછળથી વધી જઈ પંજાબનો હાકેમ થયો હતો. તેને અમીરોએ ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે રા-

જ્યનો સારો જાંદોગરત કર્યો ને રાજ્યનો પાત્રો એવો મળ્યુત નાંખ્યો કે, ૧૩૯૮ માં તૈમૂરની જળરી સ્વારી આવી, તો પણ તેના વંશનું રાજ ટકી રહ્યું. તેણે દિલ્હીની યડમાં તખલખાળાદ નામે એક મેહેલ જાંધાવી તેમાં રાજધાની કરી. વરંગુળના રાજને તાબેદાર જનાવ્યો. ૧૩૨૩ એ ૧૩૨૫ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ તખલખ—૧૩૨૫-૧૩૫૧ ગ્યાસુદીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ તખલખ બેઠો. તે ધણો વિદ્વાન, ચતુર, ને નિયમસર કામ કરનાર હતો. પણ તેના આપખુદી કોંધી સ્વભાવથી જાંધા સારા ગુણ ઠંકાઈ ગયા, ને કોઈ તેને મહમદ તખલખ ગાંડો પણ કહે છે.

અવિચારી કામ—(૧) મહારાષ્ટ્ર જીતી લઈ આસેં નૈલપર દાલતાળાદમાં ગાદી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને એ વાર રૈયતને જવા આવવાનો હુકમ કર્યો. તેમાં દુકાળ વગેરેની હરકતથી રસ્તામાં ધણું માણસો નાશ પામ્યાં. (૨) ધરાન તથા ચીન દેશ જીતવાને જળરી ફોજો તૈયાર કરી, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. (૩) લડાઈનું ખર્ચ પૂરું પાડવા ત્રાંખા નાણું ચલાવવા માંડ્યું, તેથી વેપારીઓને ધણું નુકશાન થયું, ને વેપાર રોજગાર જાંધ પડ્યો. (૪) પોતાનો એક દાંત પડી ગયો તેપર ધણા પૈસા ખરચી મોટી કબર ચણાવી. વગેરે ધણું અવિચારી કામ કર્યાં.

જીલમી કામ—વસુલાતની રીત એણે પેહેલવેહેલી હિંદમાં દાખલ કરી. ગંગા જમના વચ્ચેના ભાગમાં જમીન વેરો વધાર્યો. તેથી ધણા ખેડુત જમીન મૂકીને નાઠા ને લૂટારૂં બન્યા. (૨) શિકાર કરવાની હદમાં કોઈ માણસ પેસે તો તેને જીવથી મારતો. (૨) અબળપ જોવી મનુષ્યનો શિકાર કરવાની રીત ચલાવી. તે એમ કે એક મોટો

પ્રદેશ ઘેરી લઈ તેમાં આવેલા તમામ માણસોને મારી નાંખાવતો, એ પ્રમાણે કનોજ શહેર ઊઝડ કર્યું. તેથી દેશની ખરાબી થઈ, દુ-કાળ પડ્યો ને રૈયત તથા પોતાને ઘણું દુઃખ વેઠતું પડ્યું.

પ્રાંતોમાં થએલાં બંડ—૧૩૩૮ થી ૧૩૫૧—એ ગાદી-

એ બેઠો ત્યારે મોટામાં મોટું રાજ્ય એના હાથ આવ્યું હતું પણ ધર્મના ખોટા અભિમાનને લીધે હિંદુ રાણા તથા અમલદારપર બ-રોસો ન રાખ્યો, તેથી એતરફ બંડ ઉઠી રાજ્ય તુટી ગયું.

(૧) પ્રથમ ૧૩૩૮ માં તેના ભત્રિજાએ માળવામાં બંડ કર્યું.

તેની આમડી ઉતરડી નાંખાવી. (૨) ૧૩૩૬ પંજાબના સુલ્તાને બંડ ઉઠાવ્યું, તેને મરદન માર્યો. (૩) ૧૩૪૦ માં બંગાળામાં બંડ ઉ-ઠ્યું, તે સમ્યું નહીં. (૪) દક્ષિણમાં એક દાકેમે બંડ ઉઠાવ્યું, તેપણ સમ્યું નહીં. (૫) ૧૩૪૪ માં કર્ણાટક અને તૈલંગાણવાળા હિંદુ રા-જા સ્વતંત્ર થયા. (૬) ગુજરાતના સુલ્તાને ૧૩૪૭ માં બંડ ઉઠાવ્યું તે સમાવ્યું (૭) દક્ષિણમાં બેદરમાં બંડ જાગ્યું, તથા હસનગંજ સરદારે બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૧૩૪૭-એ પ્રમાણે ઊપ-રા ઉપરી બંડ જાગ્યાં, ને બાદશાહને આમ તેમ નાસતું પડ્યું. આખરે ગુજરાતમાં ફરી બંડ જાગ્યું ને ત્યાંના બંડખોર સિંધુ તરફ નાઠા, તેમની પછવાડે જતાં દેશમાં તે ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

ફીરોઝુદ્દીન—૧૩૫૧ થી ૧૩૮૮—એ મહમદનો ભત્રીજો હતો. લડાઈના કામમાં ખગડદાર નહોતો, તેથી તેણે દક્ષિણ તથા બંગાળાના સુલ્તાનોનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. એ બાદશાહ દયા-ળુ સ્વભાવનો હતો. પ્રથમ એક ખટપટીઆ વજીરે ભગાવ્યો, પણ પાછળથી સુધર્યો. તેણે સુધારાનાં ઘણાં કામ કર્યાં. (૧) ખેતીને સાફ નદીઓમાંથી પાણી લાવવાને પાળો બંધાવી તળાવ ખોદાવ્યાં. (૨)

મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવી. (૩) લોકોના સુખને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, પૂલ, વગેરે કરાવ્યાં. (૪) સાથી મોટું કામ જમનાની બુની નહેર બંધાવી તે છે. તેણે જમનાના મુળથી તે નહેર બંધાવી સતલજ અને ઘોઘરા નદીઓ સાથે જોડી દીધી, જે હાલ અંગ્રેજ સરકારે સુધારી છે. એ ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

તથાલખવંશનો અંત—૧૩૮૮—૧૪૧૨—પાછલા વખતમાં પ્રાંતોનાં બંડ, હિંદુ લોકનાં બંડ, તથા પરદેશની સ્વારીથી એ વંશની પડતી થઈ. ફીરોબુદ્દીન પછી ગ્યાસુદ્દીન ખીજો, અબુલકર, નાસરુદ્દીન ખીજો તે સિકંદર એ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં જાણવા જોગ ખીના બની નથી. છેવટે ૧૩૯૨ માં મહમદ તથાલખ ખીજો ગાદીએ બેઠો. તે દગ વગરનો હતો. તેના વખતમાં માળવા, જવાનપુર, ગુજરાત, ખાનદેશ વગેરેના સગા સંતત્ર થયા.

એવામાં ૪૦ સં ૧૩૯૮ માં તૈમુરની જયારી ચાલી. જેથી પૂરી ખરાબી થઈ. તૈમુરની રાજધાની સમરકંદમાં હતી ત્યાંથી તે તાતાર લોકનાં જયારાં ટોળાં લેઈ વાયવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં આવ્યો. પ્રથમ દિલ્લીના કોટમાં મહમદને હરાવી નસાડ્યો, તથા પાંચ દિવસ સુધી કતલ ચલાવી, ઘણાં ગામ લૂટ્યાં, બાબ્યાં ને તાશ કર્યાં. પછી પોતાની સાથે પુષ્કળ પૈસો તથા બંદીવાન લઈ સ્વદેશ ગયો. ડીસેમ્બર ૧૩૯૦, રસ્તે જતાં મીરતમાં કતલ કરી હતી. એણે દેશની ખરાબી સીવાય, બીજી નીશાની પોતાની પાછળ મુકી નહોતી. મહમદશાહ ગુજરાતમાં ભરાઈ બેઠો હતો, તેથી રાજ્ય વગર અધેર ચાલવા માંડ્યું એવામાં મહમદે આવી કારબાર હાથમાં લીધો, ને

૧૪૧૨ સુધી, નામનો કારભાર કરી તેજ સાત્રમાં મરણ પામ્યો. એની પછી જે વર્ષ સુધી દોલતખાં લોદી નામે સરદારે પાદશાહપદ ધારણ કર્યા વગર કારભાર ચલાવ્યો ને ત્યાર પછી સૈયદ વંશને લાય ગાદી મઠ ૧૪૧૪.

સૈયદવંશ ૧૪૧૪—૧૪૫૦

ખીજરખાં—૧૪૧૪-૧૪૨૧-દોલતખાંને હરાવી, પંચવતના સૂયા ખીજરખાં સૈયદે રાજ્ય લીધું ને પોતે ગાદીએ બેઠો ૧૪૧૪. તે ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો. પછી મુગ્ધારક, મહમદ ને અલાઉદ્દીન, એ અનુક્રમે નામના પાદશાહ થયા, ને પાંતો સ્વતંત્ર થયા. છેલ્લા પાદશાહ અલાઉદ્દીનના વખતમાં દીલ્લીથી થોડા મૈત્ર સુધીમાં લદ્દ આવી રહી હતી, તેથી તે ૧૪૫૦ માં અહિલોદ લોદીને રાજ સોંપી દિલ્લીની ઉત્તરે જુદાનુનમાં રહેવા ગયો.

લોદીવંશ ૧૪૫૦—૧૫૨૬.

મૂળ પુરખ અહિલોદ લોદી થયો. જુવાનપુરના રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ સુધી લડાઇ કરી ને છેવટે તાબે કર્યો. તે ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો, તેની પછી સિકંદર ધર્માદ બેઠો. તેણે હિંદુ ધર્મને ધણું તુક-શાન કર્યું. તેના વખતમાં આગ્રામાં ગાદી થઇ, શીરગી આવ્યા, ને નાનકપંથ નીકળ્યો. તે ૬૦ સં ૧૫૧૭ માં મરણ પામ્યો. પછી ઇબ્રાહીમ લોદી બેઠો. એના વખતમાં તંમુરવંશનો ખાખર આવ્યો. ને પાણીપતના મેદાનમાં ૧૫૨૬ માં જ્યારી લડાઇ થઇ, તેમાં પાદશાહ માર્યો ગયો ને ખાખરે લોદીવંશની આખર આણી, આગ્રામાં ગાદી કરી. ૧૫૨૬.

દક્ષિણનાં હિંદુ તથા મુસલમાની રાજ્યોની હુકીકત.

મુગલવંશ શરૂ થયો. તે વખતે દક્ષિણનાં રાજ્યોની કેવી હાલત હતી તે જાણવું જોઈએ. એમાં નીચે લખેલાં ત્રણ રાજ્ય દ્રવીડ દેશમાં હતાં.—

દક્ષિણનાં હિંદુ રાજ્ય. ૧ ચેરા રાજ્ય—એ રાજ્ય મહિસુરની પશ્ચિમ તરફ હતું. તેની ગાદી ૬૦ સં ૨૮૮ થી ૬૦૦ સુધી તાલકદ નામે નગરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી, એ રાજ્યની ગાદીએ લગભગ ૫૦ રાજા થયા છે.

૨ ચોલારાજ્ય—એ રાજ્ય કળ્લુટકમાં હતું. તેની રાજધાની તાંજોરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી. એ રાજ્યની ગાદીએ ૬૬ રાજા થઈ ગયા છે.

૩ પાંડ્ય રાજ્ય—એ સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. તેની રાજધાની મધુરામાં હતી, ને તેની શરૂઆત ૬૦ સં ૪ થા સૈકામાં થયેલી જણાય છે. તેમાંના ૧૧૬ મા રાજાને ૧૩૦૪ માં મલેક કાકુરે માર્યો, પણ પાછળથી તે સ્વતંત્ર થયું, ને ૧૮ મા સૈકા સુધી તે રાજ્ય ચાલ્યું. મધુરાની ગાદીએ જોડલા રાજા થયા તેટલા યુરોપના કોઈ રાજાની ગાદીએ થયા નથી.

૩ વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય—એ રાજ્યથી દક્ષિણનો ઈતિહાસ કંઈકમાલમ પડે છે તે ૧૧૧૮ થી ૧૫૬૫ સુધી ટક્યું. મદ્રાસ ઇલાકાના બેલારી જિલ્લામાં એ શહેરનાં પ્રાચીન ખંડેર છે. દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્ય વચ્ચે તેની આગર ઘણી હતી. પાછળથી તાલીકોટના સંગ્રામમાં ૧૫૬૫ માં સંખીલાં મુસલમાની રાજ્યોએ (રામરાજની) તેની આગર આણી, પણ તેના કેટલાક જાગીરદારો સ્વતંત્રપણે અગત્ય કરી શક્યા. મદ્રાસ ઈલાકાના પોલેગાર અને મહિસુરના રાજા એ વંશના છે. એ રાજાનો ભાઈ મદ્રાસની પાસે અં-

દ્રગીરીમાં ગયો, ને ત્યાં તેણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજોએ ૧૬૩૯ માં અંગ્રેજોને મદ્રાસ વસાવવાની જગ્યા આપી હતી. અનગુડીનો રાજા એ શહેરના ખડેરની પાસે હાલ રાજ્ય કરે છે, તે એ વંશનો છે.

બ્રાહ્મણીવંશ.

દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્ય—અલાહાબાદને દક્ષિણ દેશ ૧૩૦૩ માં જીત્યો ત્યારથી દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાં. મહમદ તખલખની પડતી વખતે જાફરખાં નામે પઠાણ સરદાર સ્વતંત્ર થયો. તે પ્રથમ દિલ્લીમાં કાંગો નામે બ્રાહ્મણને ત્યાં ગુલામ હતો ને તે બ્રાહ્મણે તેના ઉપર ધણી પ્રીતિ રાખી હતી, તેથી તેનું નામ રાખવાને માટે પોતાના વંશનું નામ તેણે બ્રાહ્મણીવંશ પાડ્યું એની શરૂઆત ૧૩૪૭ થી થઈ તે લગભગ ૧૭૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યો, તેની રાજધાની ગુલબર્ગ, વરંગુળ ને બેદરમાં હતી. પૂર્ણ કળાએ તેની સત્તા ધણી પ્રદેશપર હતી, ને તેને વિજયનગર તથા વરંગુળનાં હિંદુ રાજ્યની મદદ હતી. માંહોમાંહેના કુસંપથી એ રાજ્યની પડતી થઈ, ને ૧૬૦૦ સં ૧૫૨૫ માં આખર આવી.

પાંચ ભાગ—બ્રાહ્મણીવંશમાં કુસંપ થવાથી તેના પાંચ શાંકા પડ્યા.

(૧) અલીલશાહી—૧૪૮૯ માં અલીલશાહે વિજયપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની ૧૬૬૮ માં ઔરંગઝેબે આખર આણી. (૨) કુતુબશાહી—૪૦ સં ૧૫૧૨ માં જુદુ પડ્યું, તેની રાજધાની ગોવળકાંડામાં હતી. તે ૧૬૮૮ માં ઔરંગઝેબે તોડ્યું. (૩) નિજમશાહી એ ૧૪૯૦ માં વશ્યું. તેની ગાદી અહમદનગરમાં હતી. તેમાં મલીકંબર કરીને પ્રખ્યાત વજીર થયો જેણે દક્ષિણમાં જમાખંધીની

રીત બાંધી હતી, તે ૧૬૩૬ માં શાહજહાંએ હત્યું. (૪) ઇમાદશાહી એની રાજધાની ઇલિયપુર હતી. તે ૧૪૮૪ માં વચ્ચું ને ૧૫૭૨ માં નિઝમશાહીરાજ્યે હતી લીધું. (૫) બરીદશાહી-૧૪૯૮ માં વચ્ચું. તેની બેઢરમાં ગાદી હતી. તે ૧૬૫૭ માં ઝોરગજે લીધું.

ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય.

(૧) બંગાળા-એ ૧૩૪૦ માં દિલ્લીથી સ્વતંત્ર થયું. તે ૫૬૨૬ની સ્થાપ્યું ને ૧૫૩૮ સુધી ચાલ્યું. પછી ૧૫૭૬ માં અકબરે ખાલસા કર્યું. (૨) ગુજરાત-એ ૧૪૦૩ થી સ્વતંત્ર થયું તે મુઘલ-ખાંને સ્થાપ્યું. બીજા આદશાહ અહમદે અગદાવાદ વસાવી ત્યાં ૧૪૧૨ માં ગાદી કરી. છઠ્ઠા મહમદ બેગડાએ જુનાગઢ ને પાણગઢ હત્યાં. તે ૧૫૭૩ માં ત્રીજા મુઘલ પાસેથી અકબરે હાથ લીધું.

(૩) માળવા-એ દીલાવર ગોરીએ ૧૪૦૧ માં તાબે કર્યું, ને ગુજરાતના આહાદુરશાહે ૧૫૩૧ માં હત્યું.

(૪) જવાનપુર-ત્યાંના સુબો કવાનહાન ૧૩૬૩ માં સ્વતંત્ર થયો. તે ૧૪૭૮ માં બહોલોલ લોદીએ હત્યું.

(૫) રજપુત રાજ્યો-એ શીરોજીદીનખાનના અગલ પછી સ્વતંત્ર થયાં, ને મુગલાઈ રાજ્ય સુધી સ્વતંત્ર રહ્યાં. એની રાજધાની ચિતોડ હતી. તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કુંભાનાણાએ ૧૪૪૦ માં માળવાના સુલતાનને કેદ કર્યો હતો. એમાં બેઢપુર, જયપુર, જુદી વગેરે ઘણાં રાજ્યો જયો હતાં.

મુગલવંશ.

બાબર-૧૫૨૬-૧૫૩૦-(૧) એ તૈમૂરના વંશનો છઠો પુરુષ હતો. ૧૪૯૪ માં બાર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો, ને ૧૪૯૭ માં કાકાને હરાવી સમરકંદ લીધું. એવામાં ઉસ્બેક લોકોએ બાબર-

વો કરી તેને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂક્યો, તેથી તે કાપુત્ર ગયો ને તે રાજ્ય ૧૫૦૪માં લીધું. પોતાના દેશમાં વારે વારે બંડ થવાથી તે કંટાળી ગયો, ને હિંદુસ્તાન જીતવાથી તૈયારી કરી. એવામાં દોલતખાં લોદીના તેડાવ્યાથી તે હિંદમાં આવ્યો ને ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં ઇબ્રાહીમલોદીને હરાવી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેણે દિલ્લી લીધું તે વેળા બહાર, બંગાળા, મેવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરેમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. તેમાં મેવાડનો રજપુત રાજા સંગ ઘણા રાજાને મદદે લેઈ સામે થયો. એમની લડાઈ ૧૫૨૭ માં શિકરી આગળ થઈ. તેમાં બાબર ઘણી મુશ્કેલીથી જીત્યો, ને દારૂ પીવાની બાધા લીધી. પછી ૧૫૨૮ માં ચંદેરી લીધું. તથા અયોધ્યા, બંગાળા ને બહાર જીતી લીધાં. તે ૧૫૩૦ માં આગ્રામાં ૪૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. તેનું રાજ્ય મધ્ય એશિયામાં આમુનદીથી બંગાળા સુધી હતું. તે લડાઈમાં શૂરો, સંકટમાં ધીરજવાન, તથા આનંદી સ્વભાવનો હતો. રૈયત તથા સગાંપર પ્રેમ રાખતો. તે કુલનો શોખી હતો. એણે કાપુત્ર તથા હિંદુસ્તાનમાં ગળી ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

હુમાયુ ૧૫૩૦—૧૫૫૬.

(૧) બાબરને ૪ દીકરા હતા. હુમાયુ, કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅસ્કરી. તેમાં હુમાયુ ગાદીએ બેઠો. ૧૫૩૦ તેણે કામરાનને કાપુત્ર તથા કંદહાર; હિંદાલને સંબલપ્રાંત; મીરજાઅસ્કરીને મેવાતના મુલક ને બાકીનું રાજ્ય પોતે લીધું. મધ્ય એશિયામાંથી આવતી મદદ તેને બધ પડી. ગુજરાતના બહાદુરશાહને ૧૫૩૫ માં ગંદેસર આગળ હરાવીને ચાંપાનેર લીધું. એવામાં શીરશાહ નામે અફઘાન સરદારે બંગાળા તથા બહાર જીતી લેઈ બળવો કર્યો ને તેની સાથે હુમાયુએ ૧૫૩૯ માં બકસર આગળ તથા ૧૫૪૦ માં કનોજ

આગળ લડાઇ કરી. તેમાં પોતે હાર્યો, ને પોતાના કુટુંબ સાથે સિં-
ધમાં ગયો. અમરકોટમાં તેની રાણી હમીદાએ અકબરનો જન્મ
આપ્યો. ૧૫૪૨ ત્યાંથી કાબુલમાં પોતાના બાઇ પાસે પોતાનું કુટુંબ
મૂકી ધરાવ ગયો. ત્યાંના રાજા તમરુપે શિદ્દા પંથ પાળવાની સરતે
તેને મદદ આપી. તે લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. શીરશાહ ૧૫૪૫ માં
કન્નિજર જીતતાં મરણ પામ્યો, ને તેનો પુત્ર સલીમશાહ બેઠો. પણ
તેમાં દમ ન હોવાથી, ૧૫૫૩ માં તેનો બાઈ આદિલશાહ બેઠો.
તેના વખતમાં માળવા, બંગાળા, પંજાબ વગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થ-
યા, ને રાજ્યમાં ગડબડ થઈ. એ વેળા ૧૫૫૬ માં પાણીપતના મે-
દાનમાં બેહરામની મદદથી અકબરે અફઘાન ફાજને હરાવીને મુગ-
લાઈ સત્તા પ્રતી સ્થાપી. હુમાયુ ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં આરસપહા-
ણની નિસરણી ઉપરથી ઊતરતાં મરણ પામ્યો.

અકબર—૧૫૫૬—૧૬૦૫—એ ૧૫૫૬ માં ૧૪ વર્ષની ઉમરે
ગાદીએ બેઠો. ઈંગ્લાંડમાં ઈલિઝાબેથ અને એ બંને જોડે રાજ્ય કર-
તાં હતાં. અકબરના વખતમાં બધો કારબાર તેનો વજીર બેહરામ
ચલાવતો તેને ખાનખાના કહેતા. પણ તેનામાં અહંકાર, તથા ધાત-
કીપણ એ બે દુર્ગુણ હોવાથી અકબરને તેની જોડે બન્યું નહીં, ને
૧૫૬૦ માં પોતાનો હુકમ માનવાની દુવાઈ ફેરવી. પછી બેહરામે
બળવો કર્યો પણ અકબરે માફી આપી પેનસન બાંધી આપ્યું. થોડી
મુદતે તે મક્કે જવા નીકળ્યો, ત્યાં રસ્તામાં કોઈ પકાણુ દુશ્મને તે-
ને મારી નાંખ્યો.

(૧) હવે અકબરે રાજની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ, મુ-
ખ્ય ત્રણ બાબતમાં દીલ લગાડ્યું. ૧ પોતાના સરદારો ઉપર સત્તા
બેસાડવામાં. ૨ હિંદુ રજવાડા તથા સ્વતંત્ર થઇ ગએલા સૂબાઓને

વશ કરવામાં. ૩ જીતેલા મુલકનો ખંદોસ્ત કરવામાં. એમાંનું પ-
હેલું કામ અગિયાર વરસ સુધીમાં પાર પાડ્યું. પછી રજપૂતો
સાથે લગ્ન વગેરેના સંબંધથી મિત્રાચારી બાંધી. જયપુરના રાજાની
દીકરી વેરે પોતે પરણ્યો, ને જોધપૂરના રાજાની કુંવરી વેરે પોતા-
ના પુત્ર જહાંગીરને પરણાવ્યો, પણ ચિતોડનો રાજા વશ થયો નહીં,
તેથી તેનાપર ચડાઇ કરી. રાણો ઉદયસિંહ અરવલ્લીમાં નાઠો ને તે-
ના બહાદુર મરદાર જયમલે બહાદુરીથી લડાઇ કરી પણ તે હાર્યો, ને
અકબરે ચિતોડ લીધું ૧૫૬૮—એ ઉદેસિંહે ઉદેપુર વસાવ્યું. તેની
પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ બેઠો. તેણે ૧૫૭૬ માં પ્રખ્યાત હલદી-
ઘાટની લડાઇ કરી પણ નમ્યો નહીં. એના વંશજો હાલ ઉદેપુરમાં
રાજ્ય કરે છે, ને મુસલમાનોને કન્યા ન આપી તેનું અભિમાન ધ-
રાવે છે.

(૨) એ પ્રમાણે ઘણાં ખરાં હિંદુ રાજ્યો મેળવી લીધા પછી,
તેણે હિંદુ રૈયતને માટે પણ લાભ કર્યા. જયપૂરના રાજાના કુંવરને
પંચનખનો સૂર્યો બનાવ્યો તેમ તેના સંબંધી રાજા માનસિંહને પણ
મોટી જગ્યા આપી. વસુનાત ખાતામાં ટોડરમલ કરીને હિંદુ રાજ્યો.
ફોજમાં ઘણાં ખરાં હિંદુ રાખ્યા, ને જજીઆવેરે માફ કરી હિંદુ-
ઓને રાજી કર્યા.

(૩) સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો લીધાં તે-હવે તેણે સ્વતંત્ર
થઈ ગયેલા સૂબાઓને વશ કરવાની તૈયારી કરી.

૧ **ગુજરાત**—ત્યાંના રાજા ત્રીગ્ગ મુજફ્ફરને હરાવી. ૧૫૭૩
માં લીધું. મીરજી લોકને કહાડી મુક્યા, ને છેવટે ૧૫૯૩ માં સંપૂર્ણ
જીત્યું.

૨ **બંગાળ**—ત્યાં શીરશાહના વંશનો દાઉદ નામે સરદાર

હતો. તેને ૧૫૭૬ માં ટોડરમલે હરાવ્યો. કેટલાંક જાંડ થયા પછી, છેવટે ૧૫૯૨માં તામે થયો.

૩ ચોઠીઆ—ટોડરમલે ૧૫૭૪ માં લીધી, ને છેવટે માન-સિંહે ૧૫૯૨ માં તામે કર્યો.

૪ કાઘુડ—અકબરનો ભાઇ હકીમ મરણ પામવાથી ૧૫૮૫ માં તે તામે કર્યો.

૫ કાશ્મીર—ત્યાંનું મુસલમાની રાજ્ય ૧૫૮૬ માં હત્યું, ને છેવટે ૧૫૯૨ માં તામે થયું.

૬ માળવા—૧૫૭૨ માં લીધો.

૭ સિંધ ત્યાંના હિંદુ રાજા પાસેથી ૧૫૯૨ લીધું.

૮ કંદહાર—તે ફરાની શાહને તામે હતું, પણ તેમનામાં કુશળો સાલતો તેવામાં ૧૫૯૨ માં કબજામાં લીધું.

એ પ્રમાણે મુલક છની ૧૫૬૬ માં આગ્રામાં ગદ બધાવા ત્યાં રાજધાની કરી.

દક્ષિણપર સ્વારી—ઉત્તરમાં હત કયા પછી દક્ષિણ દેશ છ-તવા પર તેનું ચિત્ત દોડ્યું, પણ તે જરાજર પાર પડ્યું નહીં ૧૫૮૬. અહમદનગરના રાજામાં ચાર જણ ગાદીનો દાવો કરતા હતા. તેમાં એકનો પક્ષ અકબરે પકડ્યો, ને પોતાના દીકરા મુબારકને સામા પક્ષ વેંટ લડવા મોકલ્યો. તેમાં ચાંદબીબી કરીને બહાદુર સ્ત્રી સામે થઇ, ને વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. ૧૫૯૬. આગળ જતાં ફરી તક-રાર ઉઠી તેથી અકબર પડે ગયો. તેમાં ચાંદબીબીને અહમદનગરના લશ્કરે દગથી મારી નાખી ૧૫૯૯, ને અહમદનગર તામે થયું. ૫-જુ ૧૬૩૭ માં શાહજહાંના અમલ સુધી તે જરાજર છતાયું નહા-તું. તેણે પાછા જતાં ખાનદેશ હત્યું.

મુસકજી લોક—વાયવ્ય તરફ એ નવા પંથવાળાએ તોફાન ગચ્ચાવ્યું. તેમની સામે ટાડરમલ ને માનસિંહ ગયા. તેમણે ૧૬૦૦ માં તેમના સરદાર જલાલને માર્યો.

અકબરનું મરણ—તેને ત્રણ પુત્ર હતા. ૧ સલીમ ૨ દાનીઆલ ૩ મુરાદ—તેમાં છેલ્લા એ મરણ પામ્યા હતા ને સલીમ જીવતો હતો, પણ તે દારૂડીઓ હોવાથી અકબરને ધણી ફિકર રાખવી પડતી. તે ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. આગ્રામાં સિંહદ્રાના રાજ્યમાં તેનું શય દાટયું છે. કલકત્તા સરકારે ૧૮૭૩ માં તેના પર ચાદર બોલાડી હતી.

તેનો ધર્મ—અકબરે હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું તેથી કુટલાક મુસલમાન ગુસ્સે થયા. તે બ્રાહ્મણ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી વગેરે ધર્મવાળાની શુકરવારે સભા ભરી, ધર્મ ચર્ચા કરતો, તે વિષે અકબરનામામાં વર્ણન છે. તેણે દરદાઈ ધર્મ માનવાની બધાને છૂટ આપી હતી. તે દરરોજ સૂર્ય પૂજા ઉઘાડી રીતે કરતો. તેને ખીન્ન લોકો પગેલાગી ગાન આપતા, પણ તેને એક ઇશ્વર પર નીંદા હતી.

રાજ્ય રચના—તેણે રાજ્યના પંદર પ્રાંત પાડી, તે દરેકપર અકેક સૂબો નીમ્યો હતા અને તેમને દીવાની તથા લશ્કરી પુર્ણ સત્તા સોંપી હતી. તેણે મુખ્ય ત્રણ ખાતાં પાડ્યાં હતાં. લશ્કરી, ન્યાય, ને વસુલાત. સેનાપતિઓને જંગીર આપતી તેને બદલે પગાર આપવાનો ધારો કર્યો. મુખ્ય ન્યાયાધિશ દિલ્લીમાં હતો ને તેની પેટા કોર્ટમાં કાજી રાખ્યા હતા, તે માજીસ્ટ્રેટનો અખત્યાર ભોગવતા. દરેક ગામમાં ચોકીદાર વંશ પરંપરા રહેતો, પણ પોલીસમાં કેટલોક બુદ્ધિમ થતો.

જમાખંધીની રીત—તેણે હિંદની જમાખંધીનો મૂળ પાયો નાંખ્યો. (૧) એક સરખા માપથી બધી જમીન મપાવી (૨) દર વરશે કેટલો પાક થાય છે, તે સુકરર કરી, તેનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવાનું કરાવ્યું. (૩) દાણાને બદલે નાણું લેવાનો પાછળથી ધારો કર્યો. દાલની ઉત્તર હિંદની ઇમેજને જેટલી પેદાશ છે, તેથી અકબરને વધુ હતી. પાછળથી દશ વરશે જમીનની તપાસ થતી. કાબુલ તથા ખાનદેશ સુધાં તેના રાજ્યના પંદર પ્રાંત હતા, તેનો જમીન વેરો લગભગ ૧૭૫ કરોડ આવતો કુલ ઉપજ ૪૨ કરોડ હતી.

પ્રધાન—(૧) ટોડરમલ—એ હિંદુ સરદારે જમાખંધી ખાંધી. (૨) અબુલફઝલ એ વસુક્ષાત ખાતાનો ઉપરી હતો. તેણે “ આઈ-નઅકબરી ” નામે અકબરના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું હતું. તેને ૧૬૦૩ માં સલીમે મરાવ્યો (૩) ગાનસિંહ—એ મોટો લશ્કરી સુબેદાર હતો. એણે પંજાબ, આઢિઆ વગેરે જીતવામાં બહાદુરી કરી હતી (૪) ભગવાનસિંહ—એ પંજાબનો સુબેદાર હતો. (૫) ખીરખસ—એ સરદાર કવિ હતો. એ સિવાય મીરજાખાં, જૈનખાં વગેરે પ્રખ્યાત સરદાર હતા.

અકબરના સુધારા—(૧) સતી થવાનો આત્ર બંધ કર્યો. (૨) પુનરલગ્ન કરવાની છુટ આપી. (૩) બાળલગ્ન અટકાવ્યાં. (૪) જજિઆવેશો માફ કર્યો. (૫) હિંદુઓને મોટી જગાઓ આપી. (૬) વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો. (૭) જમાખંધીની રીત બંધાવી, ખેડુતને સુખી કર્યો (૮) રૈયતને શાવતો ધરમ પાળવા દીધો વગેરે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જહાંગીર—૧૬૦૫—૧૬૨૭—અકબરની પછી તેનો પુત્ર સ-

શ્રીમ જહાંગીર (દુનિઆ જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) પોતાના દીકરા તથા સરદારોના બળવા. (૨) નૂરજહાં સાથે લગ્ન તથા તેની સત્તા વધારી તે. (૩) મોજમઝા મોગવી તે. થોડા દિવસ પછી તેના પૃથ પુરમે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તે હાર્યો.

નૂરજહાં—જહાંગીરના રાજમાં નૂરજહાં (દુનિઆનું તેજ)ની સત્તા ઘણી હતી. તે પ્રથમ કોઇ કુળવાન ધરાનીની દીકરી હતી, પણ તેના બાપે દુઃખને લીધે તેને રખડતી મુકી હતી. પછી એક વેપારીએ ઉછેરી મોટી કરી. તે વેપારી દિલ્લીમાં આવીને રહ્યો, ત્યારે નૂરજહાં અકબરના જનાનામાં જતી, તે વખતથી જહાંગીર તેનાપર મોહિત થયો હતો, પણ અકબરે તેને, શેરઆફગાન નામે પોતાના ધરાની સરદાર સાથે પરણાવી હતી. અકબરના મરણ પછી તેના ઘણીને મારી જહાંગીરે તેની સાથે લગ્ન કર્યા, અને તેના બાપને તથા ભાઈ અશીફખાને મોટી જગાઓ આપી. ૧૬૧૧.

૨ દક્ષિણ પર સ્વારી—અકબરે અહમદનગરનું રાજ તાબે કર્યું, પણ પાછળથી ત્યાંનો વઝીર મલિકબર ૧૬૧૦ માં સ્વતંત્ર થયો. તેને વશ કરવાને બાદશાહે ૧૬૧૨ માં ફ્રાન્સ મોકલી, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. એવામાં તેના કુવર પુરમે, ૧૬૧૪ માં ઉદેપુરના રાણા અમરસિંહને હરાવ્યો, તેથી તેને શાહનો ખેતાબ આપ્યો.

૩ શાહજહાંનું બંડ—શાહજહાંને ગાદી મળે તેમાં નુરજહાં રાજ નહોતી કેમકે તેની મરજી પોતાના જમાઇ (શાહજહાંનાભાઈ) શહરીયારને આપવાની હતી, તેથી તે શાહજહાંની બાદણી કરતી હતી. આ વખતે શાહજહાંએ બંડ ઉઠાવ્યું, ને પોતે દક્ષિણના વઝીર મલિકબર સાથે મળી ગયો. તેને પકડવાને સરદાર મોહામ્મદખાં ત-

યા શાહજાદા પરવીઝને મોકલ્યા. પછી શાહજહાંએ તાજે થઇ મા-
૫ માગી.

૪ મહોબતખાનું ખંડ—જહાંગીરના રાજમાં એ સગદારની
સત્તા ધણી હતી, તેથી તેના ઉપર પણ નૂરજહાં અદેખાઇ કરતી.
થોડા દહાડા પછી તેનીપર શિક્ષક ખાઇ જવાનું તહોમત મુકી, હ-
બુરમાં બોલાવરાવ્યો. પણ મહોબતખાંએ સેન્ય સાથે આવી, બાદ-
શાહ તથા બેગમને કેદ કર્યાં. ૧૬૨૬. પાછળથી તેઓ કપટથી નાશી
છુટ્યાં. ત્યાર પછી જહાંગીર કાશ્મીરમાં ગયો, ને ત્યાં ૧૬૨૭ માં
મરણ પામ્યો.

૫ રાજ્યની હુકીકત—આ બાદશાહના વખતમાં ઈંગ્લાંડના
રાજા તરફથી સર ટામસરો નામે વકીલ, આગ્રે આવ્યો હતો ૧૬૧૫
તેણે લખ્યું છે કે—“જહાંગીર અતિશય નીશો કરતો, દક્ષિણની
હાલત ખરાબ હતી, ઈન્જરદારો રૈયતપર બુલમ કરતા, દરબારનો
ઠાડ સારો હતો, બાદશાહ રત્નજડીત આસનપર બેસતો, બાદશાહ
આતડો પણ બુદ્ધિવાન હતો; ફેટલીક ગોડવણ સારી હતી;” એ પ્ર-
માણે લખેલું છે. જહાંગીર પોતાના બાપનો ધરમ પાળતો ને ધન-
સાધ આપવામાં હેંશિયાર હતો. પોતાના મહેલમાં ઘંટ ટાંગી તેની
દ્વારો મહેલ નીચે રાખતો. તેથી લોકો બારેબાર દાદ કરી શકતા.
તેના રાજની પેદાશ ૫૦ કરોડ રૂ. ની હતી. એના વખતમાં તમાકુ,
બટાટા ને મકાઈ હિંદમાં દાખલ થયાં, તેને ૪ પુત્રહતા. ખુશરૂ, ખુ-
રમ (શાહજહાં) શકરીયાર ને પરવીઝ—તેમાં મહેલો તથા છેલ્લો મર-
ણ પામ્યા હતા.

શાહજહાં—૧૬૨૭-૧૬૫૮-(૧) જહાંગીરના મરણ પછી
શાહજહાંએ દક્ષિણમાંથી આવી અશોષખાં તથા મહોબખાંની મ-

દહથી ગાદી લીધી, ૧૬૨૮. પછી તેણે ગુરજહાને પગાર બાંધી આપી જુદી રાખી. તેમ શહરીયાર વગેરે સામાવાળીઆને મારી નાંખ્યા, ને માળવાના સુબા ખાંજહાંલોદીએ ખંડ કર્યું. તે ૧૬૨૯ માં સમાવ્યું. પછી ૧૬૨૭ માં બલક તથા કંદહાર જીત્યાં, પણ ઈરાની-ઓએ ૧૬૫૩ માં કંદહાર પાછું લીધું હતું. દક્ષિણનાં પાંચ રાજ્યોમાંનું અહમદનગર ૧૬૩૭ માં જીત્યું. ને તેની સાથે ઇલિચપુર પણ મળ્યું. ૧૬૫૭ માં બેદર લીધું, ને તેજ સાક્ષમાં ઔરંગજેએ વીજપુર તથા ગોવળકોંડાનાં રાજ્યને ખંડણી આપવાની જરૂર પાડી. એ વખતે દક્ષિણમાં મરેઠા જોરપર આવ્યા હતા. તેમના સરદાર શાહજીએ ૧૬૩૭ માં અહમદનગરની વજીરાત લીધી. પણ તેનું કાંઈ આવ્યું નહીં, તેથી તેણે બાદશાહ સાથે સલાહ કરી.

ઔરંગજેખનું ખંડ—શાહજહાંને ચાર દીકરા હતા. દારા, સુજા, ઔરંગજેખ ને મુરાદ. એ ચારેને મોટી જગ્યાઓ આપી હતી. દારા પોતાની પાસે, સુજા બંગાળામાં, મુરાદ ગુજરાતમાં, ને ઔરંગજેખ દક્ષિણમાં સૂબેદાર હતો. તે બધામાં ઔરંગજેખ કપટી, બહાદુર, ને ચતુર હતો. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડ્યો, ત્યારે દારા તથા સુજા, બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા, ને બંને લડયા તેમાં સુજા હાર્યો. એવામાં બાદશાહ સાંજે થયો, પણ તેના દીકરાના ટંટા મટ્યા નહીં. ઔરંગજેખે કપટથી મુરાદને પોતાના પક્ષમાં લીધો, ને મોટા ભાઈ દારા સાથે ૧૬૫૭ માં ઉજ્જન તથા આગ્રા આગળ લડાઈ કરી હરાવ્યો. પછી પોતાના બાપે ગાદી આપવાની ના પાડી, તેથી તેને ૧૬૫૭માંકેદ કર્યો, ને પાછળથી મુરાદને પણ કેદ કરી, પોતે ૧૬૫૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજહાં આગ્રાના કિલ્લામાં કેદી અવસ્થામાં ૧૬૬૬ માં મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના રાજ્યની હુકીકત-તેણે પોતાનો ધણો વખત ઉત્તર હિંદમાં બહાકાજંધ ઈમારતો બાંધી, વૈભવ ભોગવવમાં ગાળ્યો. આગ્રામાં પોતાની બેગમની કબરપર તાજમહેલ નામે સુંદર આરસ-પહાણુનો રોજને બંધાવ્યો છે, તે આખી દુનિયામાં વખણાય છે.

એ સિવાય આગ્રામાં મોતીમસ્જીદ તથા દિલ્લીમાં જુમા મસ્જીદ, રાજ્ય મહેલ અને ખાનગી મુલાકાતનો મહેલ. એ ઇમારતો ધણી સુંદર છે ઇમારતી કામમાં સરદાર અલીમર્દીખાને સારી મદદ કરી હતી.

શાહજહાંના વખતમાં દેશ આબાદ હતો, રૈયત સુખી હતી, અને દરબારનો ઠાઠ સારો હતો. તેણે રત્નજડીત મયુરાસન (મોરના આકારની ગાદી) સાડા છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી બંધાવ્યું હતું. તેના રાજ્યનું મહેસુલ ૨૨ કરોડ રૂ. આવતું.

ઔરંગઝેબ—૧૬૫૭ થી ૧૭૦૭ સુધી. ૪૯

એ પોતાના આપને કેદ કરી ૧૬૫૮ માં આલમગીર (જગત જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેની કારકીર્દીનો વખત ત્રણ મોટી બાબતમાં ગયો. (૧) ઉત્તર હિંદના દરબારી ઠાઠમાદમાં. (૨) દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય જીતવામાં. (૩) રજપુત તથા મરેઠાનું બળ અટકાવવાને ચડાઇ કરવામાં.

તેણે ગાદીએ બેસી ૧૬૫૯ માં દારાને મરાવી નાંખ્યો, ને સુન્નને લડાઇ કરી, હિંદમાંથી નસાડ્યો. તે આરાકાનમાં ૧૬૬૦ માં મુઝો. બાકીના મુરાદનો બંધીખાનામાં ધાત કરાવ્યો. ૧૬૬૧ માં દારાના કુંવર સુલેમાનને ગ્વાલિયરમાં મરાવી નાંખ્યો. એમ પોતાના કુટુંબનો નાશ કરી, નિરાંતે ગાદી ઉપર બેઠો.

દક્ષિણ ઉપર ચડાઇ—પોતાના આપના વખતમાં તેણે દક્ષિ-

ણુ ઉપર ચડાઈ કરી હતી; ને દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર પાંચ રાજમાંથી, વિજયપુર ને ગોવળકોંડા જે માત્ર અજીત રહ્યાં હતાં, તેમનાપર (૧૬૫૮-૧૬૮૩) પચીસ વર્ષ સુધી લડાઇ ચલાવી, પણ ખરાબર જીત થઈ નહીં. એવામાં દક્ષિણમાં મરેઠી વંશ પ્રબળ થવાથી, તેમની સામે પણ થવું પડ્યું. ૧૬૭૦માં મરાઠી સરદાર શિવાજીએ દક્ષિણ હીંદના મુગલાઇ પ્રાંતમાં ચોથ લીધી ને તે ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં ગાદીએ બેઠો. બાદશાહના પુત્ર અકબરે તેની સાથે મળી તેવું માન વધાર્યું. પછી દક્ષિણપર સ્વારી કરવાને ફરી બળવાન ફ્રાન્સ તૈયાર કરી. ૧૬૮૩. ને આખરે ગોવળકોંડા તથા વિજયપુર ૧૬૮૮ માં તાબે થયાં.

૪ મરાઠા—૧૬૮૮—૧૭૦૭—એ વર્ષમાં તેણે મરાઠા સાથે વિગ્રહ ચલાવ્યો. શિવાજી ૧૬૭૪ માં ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ઔરંગઝેબને ઘણી હરકત કરી, તે ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર સંભાળ બેઠો. તે કલુશા નામે શાહજીની સોબતમાંપડી ખરાબ થયો, ને ૧૬૮૬ માં પકડાઈ માર્યો ગયો. બાદશાહે તેનાં બેરોં છોકરાંને કેદ પકડાવ્યાં. પછી થોડી વારે ઔરંગઝેબે કેટલોક મુલક લીધો, ને શાંતી ઘડ એમ લાગ્યું, પણ મરેઠા જમ્યા નહીં. તેમણે રામરામને ગાદીએ બેસાડ્યો ને લડાઈ ચલાવી. તેને જીતના કિલ્લામાં રાખ્યો હતો, તેથી તે કિલ્લાપર ઔરંગઝેબે હુમલો કર્યો, ને કેટલીક વારે તે તાબે કર્યો, પણ રામરામ ન પકડ્યો. ઔરંગઝેબે ત્યાર પછી જળરી ફ્રાન્સ તૈયાર કરી પણ તે લોક તાબે થયા નહીં. તેમણે માળવા, ગુજરાત વગેરેમાં લૂટફાટ કરવા માંડી, તેથી બાદશાહ દક્ષિણમાં હેરાન થયો, તેનું લશ્કર નબળું થઇ ગયું ને મરેઠા સાથે સલાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ મરાઠાઓના અહંકારથી તે

પાર પડ્યો નહીં. આખરે તે અહમદનગરમાં ગયો, ને ત્યાં ૧૭૦૭ માં, ૮૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એ વખતે વેલેમને લીધે, એણે કાંઈને પોતાની પાસે રહેવા દીધા નહોતા.

૪ આસામપર સ્વારી—ઐરંગઝેબના સરદાર મીર જુન્નાએ ૧૬૬૨ માં આસામપર ચડાઇ કરી હતી, પણ ખરાબ પાણી વાળા હુંગરી પ્રદેશમાં તેનું કાવ્યું નહીં, ને પછા આવતાં રસ્તામાં તે મરી ગયો.

હિંદુઓ ઉપર સ્વારી—રજપૂત રાજ્યો સાથે અકબર સ્નેહભાવથી વરત્યો પણ ઐરંગઝેબના ધર્માંધપણથી તેઓ સામા ઉઠ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં સતનામી પંથના હિંદુલોક સામા થયા, તેમને ઐરંગઝેબે હરાવ્યા ને ગુરુસે થઇ તેણે હિંદુ ઉપર જલિયાવેરો નાંખ્યો; તથા તેમને નોકરી ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વખતે રજપૂતોનાં ૩ મોટાં રાજ્ય હતાં. જ્ઞેધપુર, જ્ઞેપુર અને ઉદેપુર તેમાંથી જ્ઞેપુર તથા જ્ઞેધપુરવાળાને દગાથી મારી નાંખાવ્યા. પછી ઉદેપુર ઉપર ચડ્યો, પણ ત્યાંનો રાણો બહાદુર હતો. શાહજહાંના વખતના બહાદુર સેનાપતિ જસવંતસિંહના મરણ પછી, તેનાં બે રાં છોકરાંને કેદ કરવાનો બાદશાહે ઠરાવ કર્યો, પણ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે તેમને બચાવ્યાં, ઐરંગઝેબ આથી વધારે ગુરુસે થયો, ને પોતાના દીકરા વગેરેને લઇ લડવા ગયો. ધણી મુદત લડાઇ ચાલી. તેમાં રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે ધણી બહાદુરી કરી, ને શાહજહાં અકબર, ૧૬૮૦ માં રજપૂતોને મળી ગયો. એથી ઐરંગઝેબ હીંમત હારી ગયો. એ વખતમાં રજપૂતોએ, મુસલમાની ધર્મવાળાને ધણું નુકશાન કર્યું. આખરે ઐરંગઝેબે રજપૂતો સાથે ૧૬૮૧ માં સલાહ કરી.

રાજ્યની હકીકત—તેવું રાજ્ય ઉત્તરે દિલ્હી તથા કાશ્મીર સુધી, દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી, પૂર્વમાં આસામ સુધી અને પશ્ચિમે સિંધ સુધીમાં હતું. જમીનનું અહેસુબ ૩૮ કરોડ આવતું, ને રાજ્યની કુલ ઉપજ ૩. ૮૦ કરોડની આવતી.

તેનાં લક્ષણ—ધર્માંધ હોવાથી મુસલમાનોમાં અકળરથી વધારે પંકાયો, પણ સામટી રીતે જુલમી ગણાયો. પોતે સાફ બહેલો ને રસિક પત્ર લખનાર હોતો. કુરાનનાં વચન ઘણું યાદ રાખતો. હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરવાથી તેના રાજ્યનો જલ્દી ક્ષય થો ને શીખ, રજપુત થયા ગરેલા પ્રબળ થયા. તેના મરણ પછી સરદારો ગાંઠ્યા નહીં, ને રાજ્યની પડતી આવી.

મુગલાઈ રાજ્યની પડતી.

ખાદાદુરશાહ—૧૭૦૭-૧૭૧૨ એને શાહઆલમ પહેલો પણ કહે છે. ચારંગજીને પાંચ દીકરા હતા. મોઆઝમ; આઝમ, કામગઢા, મદમદ ને અકબર. તેમાં પહેલા ત્રણ જીવતા હતા. તેમણે ગાદીને માટે ઘણી તકરાર કરી. છેવટે અખાને મારી ખાદાદુશાહ નામ ધારણ કરી મોઆઝમ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યની સત્તા જુલ્લશીકારખાંન વહરને હાથ હતી. એના વખતમાં રજપુત, ગરેલા વગેરે ચત્રપત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. ૧૭૧૦ માં શીખ લોકે ખંડ કર્યું તે સમ્યું નહીં. એ ૪૦ સં ૧૭૧૨ માં તે મુઓ.

જહાંદારશાહ—૧૭૧૨—થી ૧૭૧૩—તેણે પોતાના ભાઈ બત્રિગની કતલ કરી ગાદી લીધી. તે ખાદાદુરશાહનો વડો દીકરો હતો. થોડા વખત પછી તેની કતલમાંથી બચેલો પ્રોકશીર નામે બત્રિગે સામે થયો. તેણે ખદારના સૂયા સૈયદ હુસેન તથા અલા-હાબાદના સૂયા તેના ભાઈ સૈયદ અબ્દુલાની મદદ મેળવીને ખાદ-

શાહ તથા જીલ્લશીકારખાનને આગ્રાની લડાઈમાં માર્યા ૧૭૧૩.

ફરોકશીર—૧૭૧૩—૧૭૧૬ ઉપર કહેલા બે સૈયદબાઈની મદદથી તે ગાદીએ બેઠો. એ સૈયદોને “બાદશાહ બનાવનારા” કહે છે. શીખ સરદાર બંદાએ પંજાબમાં લુટફાટ કરવા માંડી, તેથી તેને તથા તેનાં માણસોને ફરપણે માર્યાં. ૧૭૧૬. એ બાદશાહ માંદો પડ્યો, ત્યારે તેનો રોગ હુમીલ્ટન નામે ઇંગ્લેન્ડ વૈદે મટાડ્યો, ને તેણે બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક કંપનીને અપાવ્યો. મરાઠા તથા રાજપુતો ચોતરફ મુલક જીતતા હતા. એવામાં સૈયદો સાથે ખટખટ થવાથી બાદશાહનું મરણ થયું. ૧૭૧૬.

મહુમદશાહ—૧૭૧૬—૧૭૪૮—ફરોકશીરના મરણ પછી સૈયદોએ અનુક્રમે ત્રણ બાળકોને ગાદીએ બેસાડ્યા. તેમાં પહેલા બે મરણ પામવાથી ત્રીજો મહમદ બેઠો. આ વખતે ધણી સરદારો સામા ઉઠ્યા. તેમાં નિજમઉલ્મુલ્ક બળવો કરી દક્ષિણમાં ગયો તેણે હૈદરાબાદમાં ગાદી સ્થાપી, (૧૭૨૦—૧૭૪૮) તેમ તેના વજીર સાદતખાંએ અયોધ્યામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. (૧૭૩૨—૧૭૪૩)

નિજમને તાબે કરવા હુસેન દક્ષિણમાં જતો હતો, તેવામાં તેના સિપાઈઓએ તેનો ધાત કર્યો, તેમ તેના ભાઈ અબ્દુલ્લાને નિજમે ૧૭૨૪ માં શાહપુર આગળ હરાવ્યો. એ પ્રમાણે બંને સૈયદબાઈઓનું બળ નાશ પામ્યું. બેધૂરના અજીતસિંહે અજમેર લીધું, અને મરઠા દક્ષિણની ચોથ લઈ ઉત્તરમાં ગયા. તેમણે માળવા ૧૭૪૩ માં લીધો.

એવામાં ઈરાની નાદીરશાહ ૧૭૩૬ માં આવ્યો, તેણે ૫૮ દિવસ સુધી લુટ ચલાવી, ત્રીસ હજાર માણસના જીવ લીધા, ને મયુરાસન, કોહીનુર, વગેરે રત્નો મળી લગભગ ૩૨ કરોડની દોલત

લઈ ગયો.

પછી ૧૭૪૭ માં પઠાણુ લોકનેો સરદાર અહમદુરાની પહે-
લીવાર આવ્યો, પણ તેને શાહાનવા અહમદ તથા કમરૂદીને સરહોદ
આગળ હરાવ્યો.

અહમદશાહ—૧૭૪૮—૧૭૫૪—એના વખતમાં અહમદ-
શાહ ખીજવાર આવ્યો. તેને પંજાબમાંથી પાછો કાઢ્યો. ૧૭૫૨, ને
મરેઠાને ઓઢીઆ મળ્યો, તથા બંગાળાની ખંડણી લેવાની સનંદ
મળી. ૧૭૫૧. તેના વખતમાં રોહીલા લોકે ૧૭૫૦ માં બંડ કર્યું,
તે સમ્યું નહોં, પણ પાછળથી મરાઠાની મદદથી ૧૭૫૧ માં તે મ-
ટાડ્યું. એવામાં ગાજીઉદ્દીન નામે સરદારે બાદશાહને આંધળો કરી
મારી નાંખ્યો ૧૭૫૪.

આલમગીર ખીજે—૧૭૫૪—૧૭૫૬ ગાજીઉદ્દીને એને ગાદી
અપાવી. એ સરદાર દુબ્ધ હતો. તેણે અબદલીનો મૂકેલો પંજાબનો
સૂબો કાઢી મુક્યો, જેથી અબદલી ૧૭૫૬ માં ત્રીજી વાર આવ્યો,
ને દિલ્હીમાં લૂટ ચલાવી ૧ મથુરાનું પવિત્ર ધામ લુટી ધણા મા-
ણસોને કેદ કરી સ્વદેશ ગયો. તેના ગયા પછી મરેઠાએ પંજાબનો
કબજો કર્યો. તેથી અબદલી ચોથીવાર ૧૭૫૬ માં આવ્યો. એ વેળા
ગાજીઉદ્દીને બાદશાહને મારી નાંખ્યો.

શાહઆલમ ખીજે—૧૭૫૬—૧૮૦૬ આ વખતે મરાઠાનું
જેર વધી પડ્યું. તેમણે દીલ્હી તથા લાહોર લઈ અબદલીના તાબા-
નો મુલક લુટવા માંડ્યો, તેથી અબદલી પાંચમી વાર ૧૭૬૧ માં
ચઢી આવ્યો, ને પાણીપતના મેદાનમાં મરેઠા સાથે લડાઈ કરી તે-
મને હરાવ્યા. મરેઠી સરદાર સદાશીવરાવ રણુમાં પડ્યો. પછી બા-
દશાહ ૧૭૭૧ સુધી ઈંગ્લેન્ડને કબજે રહ્યો, ને તેજ સાલમાં મરેઠાએ

તેને થોડો મુલક આપી તાજેદાર બનાવ્યો. ૧૭૮૬ માં તેને યુદ્ધમાં કાદર નામના સરદારે આંધળો કર્યો. પછી સિંધીઆએ કબજો કર્યો, ને ૧૮૦૩ માં સિંધીઆને હરાવી લોઈ લેકે તેને છોડાવ્યો. તે ૧૮૦૬ માં મુગો

અકબર ખીજો—૧૮૦૬-૧૮૩૭ તે માત્ર નામની ગાદી ભોગવી ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર મહદમ બહાદુર શાહ ગાદીએ બેઠો.

મહમદ બહાદુર શાહ—૧૮૩૭-૧૮૫૮ એ મુગલ વંશનો છેલ્લો બાદશાહ હતો. તેને ઇંગ્રેજો પાળ્યો; પણ ૧૮૫૭ના બળવામાં સામીલ થવાથી રંગુનમાં કેદ કર્યો, ૧૮૫૮ ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે મુગલવંશનો અંત આવ્યો.

મુગલવંશનું પુનરાવર્તન—એ વંશના જોડેલો ખીજો વંશ હિંદની ગાદી ઉપર ટક્યો નથી. તે ૩૩૨ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તેમાં અનુક્રમે છ બાદશાહ ઉત્તમ થયા, ને બાકીનાના વખતથી રાજ્યની પડતી થઈ. બધામાં અકબર ઉત્તમ હતો. તેણે હિંદુ મુસલમાનને એક ગણી રૈયતને સુખ દઈ રાજ્ય આપાદ કર્યું. ઔરંગઝેબ ધર્મોપણથી નિંદાયો; તુર્ક, અફઘાન, ખીલજી વગેરે વંશમાં મુગલ વંશ સારો હતો. પાછળથી એડી જગીર અને પેનશન લઈ નામનું બાદશાહપદ ધારણ કરી કેટલાએક બેસતા. તેમણે ૧૭૬૫ માં ઇંગ્રેજોને બંગાળા, બહાર ને ઔરીસા આપ્યા. બાદશાહીના ત્રણ મોટા શંકા હતા, પહેલો બંગાળામાં, ખીજો અયોધ્યામાં, ને ત્રીજો દક્ષિણમાં. ઇંગ્રેજો એ બધા પાસેથી રાજ્ય જીતી લીધું, પણ છેલ્લો પ્રખ્યાત વિગ્રહ શીખ તથા મરેઠા સાથે કરી રાજ્ય વધાર્યું.

મકરણ ૧૧ મું.

મરાઠી વંશ.

શિવાજી—૧૬૨૭-૧૬૮૦—મરેઠી વંશનો મૂળ પુરુષ માલોજી હતો. તે આદ્યમદનગરના રાજમાં નોકર હતો. તેને શાહજી નામે પુત્ર થયો. તેનું લગ્ન મરાઠા સરદાર બદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે કર્યું તેનાથી શિવાજી ઉત્પન્ન થયો. તેનો જન્મ ૧૬૨૭ માં થયો. શાહજીને બે જગીર હતી. (૧) સતારાની દક્ષિણે, (૨) તંજાવરમાં. શિવાજીને પહેલી જગીરમાં દાદાજી કોંડદેવ નામે આજ્ઞાણની દેખરેખ નીચે મૂક્યો. તે ઝાઝું બણ્યો નહીં, પણ હથિઆર વાપરવાનું કામ શીખ્યો. તેનાઉદયવખતે ત્રણ રાજ્યબળની સત્તા હતી, (૧) મરેઠા, (૨) દિલ્લીનોઆદશાહ, (૩) દક્ષિણનાંસ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો. તેમાંથીઉત્તર તથા દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો વચ્ચે ટંટા થતાં મરાઠી વંશ પ્રબળ થયો. શિવાજી પાસે કસાયેલા હિંદુ સ્વામીનું લશ્કર હતું. તેઓ બનથુને માટે નોકર નહોતા, પણ ખેતીવાડી કરી, વરસની વેળાએ ભેગા થતા. શિવાજીનો મુકામ, રાયગઢના ડુંગરી કિલ્લામાં હતો. તેણે ૧૬૫૯ માં વિઝાપુરના સરદાર આશ્વત્થામનને દગાથી માર્યો. પછી ચૌરંગજેય સામે ગયો. ૧૬૬૨ માં ચૌરંગજેયના મામા શાર્દસ્તખાને, પુનામાં જળમો કરી નસાડ્યો. તેણે ૧૬૬૩ માં સુરત પહોંચીવાર લૂટ્યું. ૧૬૬૪ માં તેનો પાપ મરણ પામવાથી તે ગાદીએ બેઠો. ૧૬૬૫ માં વિઝાપુ જીતવાને ચૌરંગજેયને મદદ કરી. પાછળથી આદશાહે કેદ કરવાને ઈસદે તેને તથા તેના પુત્રને દિલ્લી બોલાવ્યા; પણ ત્યાંથી યુક્તિ કરી નાશી છુટ્યા ૧૬૬૬. ૧૬૭૦ માં તેણે સુરત ખીજવાર લૂટ્યું. ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં રાજ્યાભિષેક કરાવી ગાદીએ બેઠો, ને પોતાના તોફાન જેટલું સૌનું દાન કર્યું. ૬૦ સં ૧૬૭૬

માં કર્ણાટક લગીનો મુંઝક તાળે કર્યો, ને પોતાના બાઇ વ્યંકાજીને તંબવરની જગીર સોંપી, તે ઈ० સ० ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો એ શરીરે ઠીંગણો પણ મળ્યુત હતો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્મોભિમાન પેદા કરી પોતાના રાજ્યનો મળ્યુત પાયો નાંખ્યો. મરેહી રાજ્યમાં એના જેવો વીરપુરુષ જીજ્ઞે થયો નથી. તેને બે પુત્ર હતા. ૧ શંભાજી ૨ રાજરામ.

શંભાજી—૧૬૮૦—૧૬૮૬ એ શિવાજીનો પુત્ર હતો. તેણે ગાદીએ બેસી પોતાના સગાવાહાલાને મારી નાંખ્યા, ને કલુશા નામે બ્રાહ્મણની ખરાબ સોળતમાં પડ્યો. એક વખતે બંને જણા નીશો કરી બાગમાં બેઠા હતા, તેવામાં ઐરંગઝે બંને જણાને પકડાવી મારી નાંખાવ્યા, ને તેનાં બેરાં છોકરાને ક્રૂદ કરી દિલ્લી લઇ ગયો. ૧૬૮૬.

રાજરામ—૧૬૮૬—૧૭૦૦—શંભાજીના મરણથી મરાઠા નરમ પડ્યા નહીં. તેમણે શંભાજીના ઐરમાનબાઇ રાજરામને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ મુગલની ખીકથી અકાંટની પાસેના જાજીના કિલ્લામાં તેને રાખ્યો. પછી ઐરંગઝે બંને ખબર પડવાથી તેણે એ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે જીતાયો નહીં, ને રાજરામ, લાંચ આપી તેમાંથી નાશી ગયો. તે ઇ० સ० ૧૭૦૦ માં ગત થયો.

શિવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮—રાજરામના મરણ પછી તેના મોટા કુંવર શિવાજીને ગાદી મળી. તે નાનો હોવાથી તેની મા તારાબાઇ રાજ્ય ચલાવતી. આ વખતે ઐરંગઝે મરી ગયો હતો, ને તેના પુત્ર આજીમે, શંભાજીના કુંવર શાહુને, તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડી મૂક્યો. પછી તે રાજ્ય લેવા આવ્યો, પણ તારાબાઇ સામી થઇ. શાહુએ તેને હરાવી ગાદી લીધી, તેથી તારાબાઇ કોલાયુ-

૨માં જઈ રાજ્ય કરવા લાગી. એ પ્રમાણે મરેઠી રાજની એ શાખાઓ પડી. (૧) સતારા, (૨) કોલાપુર.

શાહુરાજ-૧૭૦૭-૧૭૪૮-મુગલ દરબારમાં ઉછરવાથી શાહુ મોજશોખી થયો હતો. તેણે બાલાજી વિશ્વનાથ નામે બ્રાહ્મણને પ્રધાન બનાવી, બધી સત્તા સોંપી. એ પ્રધાને શાહુનું રાજ વધાર્યું. દિલ્હીના બાદશાહ મહમદશાહના વજીર સૈયદ હુસેનને લેઈ તે સન ૧૭૧૯માં દિલ્હી ગયો, ને પાદશાહ પાસે દક્ષિણની ચોથ લેવાનું તથા મરેઠી રાજનું સ્વતંત્રપણું કમુસ કરાવ્યું. એ પ્રધાન ૧૭૨૦ માં મુઓ. તેજ વખતે મરેઠા સેનાપતિ ખંડેરાવ તથા તેના હાથ નીચેનો દામજી ગાયકવાડ પણ મરણ પામ્યો. ખંડેરાવની જગા તેના પુત્ર ત્રંબકરાવને અને દામજીની જગા તેના ભત્રિજા પીલાજીને આપી. બાજીરાવ અને ચીમનાજી નામે બાલાજીના પુત્ર હતા. તેમાંથી વડા બાજીરાવને પ્રધાન નીમ્યો. ૧૭૨૦ (૨) તેણે મરેઠી રાજની સત્તા ધણી વધારી ને સિંધીઆ, હોલકર વગેરે સારા સારા સરદારોને મોટી જગાઓ આપી. પ્રથમ ૧૭૩૪ માં માળવાપર સ્વારી કરી. છેવટે તે ૧૭૪૩ માં જીતાયું. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદના સુબા નીઝામ ઉલ્લખની સત્તા ધણી હતી. તેણે ગુજરાતના સુબા ત્રંબકરાવને પેશ્વા બાજીરાવની સામે ઉશ્કેર્યો, પણ બાજીરાવે તે સુબાને ડબોઈ આગળ હરાવીને ગાર્યો ૧૭૩૪. પછી તેના બાળકને ગાદી આપી પીલાજીને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. ૧૭૩૬ માં નીઝામઉલ્લખ તથા બાદશાહની ફાજને હરાવી બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક લીધો; રઘુજી ભોંસલાએ વરાડ અને ચીમનાજીએ ૧૭૩૯ માં દિરંગી પાસેથી વસાઈ લીધું. ત્યાર પછી બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મુઓ. એ બહાદુર લડવઘઓ હતો. તેણે પેશ્વાનું તથા મરેઠી રાજનું માન

વધાર્યું ને પોતાની હેંશિઆરી વડે ધણા મુલક તાંબે કંધા; પણ મુલકનો બંદોબસ્ત ન રાખતો એ તેનામાં ખોડ હતી. મુસલમાની રાજ્યની સત્તા તોડી આખા ભરતખંડના ધણી થવાની તેને ઇચ્છા હતી. શિવાજી અને બાજીરાવ જેવા શુરવીરો મરાઠી રાજ્યમાં બીજા થયા નથી. તેને ત્રણ મુત્ર હતા. બાલાજી, રાયોબા, અને રામશેર બહાદુર. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો—૧૭૪૦ એના વખતમાં શાહુ રાજ ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. તેને પૂત્ર નહીં હોવાથી પેશ્વાએ બીજા શિવાજીના કુંવર રામરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો.

રામરાજ—૧૭૮૮—૧૭૭૭ એ પેશ્વાને બેસાડ્યો ગાદીએ બેઠો, તેથી કેટલાક સરદારો પેશ્વાની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા, પણ પેશ્વાએ શાહુના વખતનો લેખ બતાવ્યો કે શિવાજીનો વંશ ગાદીએ બેસે ને કારભાર પેશ્વા કરે. થોડા વખત પછી રામરાજને પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાનું ધાર્યું, પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહીં, તેથી તેણે સતારાની આબુબાલુલાં કેટલાંક પ્રગણાં લેઈ, બધો અધિકાર પેશ્વાને સોંપ્યો, ને ગાદીપરથી હાથ ડેડાવ્યો. પેશ્વાની ગાદી આ વખતે સતારેથી પુને થઈ. ૧૭૫૧-રામરાજ ૧૭૭૭ માં સતારામાં અપૂત્ર મરણ પામ્યો.

શાહુબીજો—૧૭૭૭—૧૮૦૧—એ રામરાજનો દત્તપુત્ર હતો. તેણે પણ પેશ્વાના બંધનમાંથી છુટવાને તોશાન કર્યું, તેથી પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે પૂત્રને કેદ કર્યા. ૧૮૦૧. પછી અંગ્રેજ સરકારે જ્યારે ૬૦ સં ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ રાજ્યની આખર આણી, ત્યારે એ રાજના કુંવર બાબાસાહેબને ૧૮૧૮ માં સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેનાપર ૧૮૩૯ માં શ્રીતુરનો વહેમ આવવાથી, તેના બાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી ૧૮૪૦. એ આપાસાહેબ ૧૮૪૮

માં અપુત્ર મુઓ, ત્યારે સતારાનું રાજ્ય ઈંગ્રેજો ખાલસા કર્યું ૧૮૪૯. તેના દત્તપુત્ર રામરાજા ભોંસલેને હાલ પચાસ હજાર રૂ. નું પેન્શન મળેછે. એ પ્રમાણે શિવાજીના વંશની પહેલી શાખા નાશ પામી. ને બીજી શાખાવાળા હજુ કોલાપુરમાં ઈંગ્રેજના આશરે તળે રાજ કરેછે.

ખાલાજી બીજો—૧૭૪૦—૧૭૬૧—શાહુરાજના વખતથી પેશ્વાની સત્તા વધી ને રામરાજના વખતથી સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. આ વખતે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય છ શાખા હતી. (૧) માળવામાં હોલ્કર. (૨) ગ્વાલીયરમાં સીંધીયા. (૩) વરોદરામાં ગાય-કવાડ. (૪) વરાડમાં ભોંસલા. (૫) ધારમાં પુતાર વંશનું ને (૬) અકલોટમાં કૃતેશિંગ ભોંસલેનું. એ સિવાય કોલાપુર અને તંજાવરનાં મરેઠી રાજ્ય સ્વતંત્ર હતાં.

(૨) ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં કલ્હાટકના નવાબ તથા મહિસુરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. ૧૭૬૦ માં ચીમનાજીના પુત્ર સદાશિવભાઈએ, નીમનમને ઉદગીર આગળ હરાવી, તેના રાજ્યમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં ભોંસલાએ ખંગાળાપર ચડાઇ કરી, પણ ત્યાંના નવાબે નસાડયો. ફરીને ૧૭૪૩ માં ચડાઇ કરી, તેમાં નવાબ અલીવર્દીખાને તેને ખંગાળાની ચોથ તથા ચોઢી-આ પ્રાંત આપ્યો. ૧૭૫૮ માં પેશ્વાના ભાઈ રઘુનાથરાયે પંમળ ઉપર સ્વારી કરી લાહોર લીધું, ને હિંદુ તથા મુસલમાનોપર શુલ્ક મ કરવા માંડ્યો, પણ એ મુલક અગદક્ષીનો હતો, તેથી તે કોષે બરાબ ૧૭૬૧ માં હિંદુસ્તાનપર પાંચમીવાર ચડી આવ્યો. મરેઠા તથા અ-કલ્હાનોની પાણીપતના મેદાનમાં જંગરી લડાઇ થઈ. રોહિલા તથા અયોધ્યાનો નવાબ વજેરે અગદક્ષીની મદદે આવ્યા ને ભરતપુરનો

બન યુરજગલ તથા રજપૂતો વગેરે મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા. તેમાં સદાશિવભાઈની મૂરખાઈથી મરેઠાની હાર થઈ. પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ, સદાશિવભાઈ જાંકોજી સીંધીયા વગેરે બહાદુર સરદારો રણમાં પડ્યા, ને ઘણી ફેાજ છતાં મરેઠાની ખરાબી થઈ. હોદકર તથા ગાયકવાડ તો લડ્યા વગર નાહા હતા. એ લડાઈને ભાઉચીદાં કહેછે. બાળાજીપેશ્વા એ હારથી ઘણો ખેદ પામી ૧૭૬૧ માં મરણ પામ્યો. તેને ૩ પુત્ર હતા. વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ, નારાયણરાવ.

માધવરાવ—૧૭૬૧—૧૭૭૨—બાળાજીનો મોટો દીકરો લડાઈમાં મરાયાથી રાધોબાએ ખીન્ન દીકરા માધવરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો, ને સતારાના રાજ્યએ તેને પાંચડી બંધાવી. એ ૧૭ વર્ષની ઉમ્મરનો હોવાથી તેનો કાકા રાધોબા કારભાર કરતો, પણ પેશ્વાને સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છા થઈ તેથી રાજમાં કુસંપ પેડો. એવામાં નીન્નમચલી પૂના છુટવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો. એના વખતમાં નાના ફૂડનવીસ તથા સખારામ નામે ચતુર કારભારીઓ, અને રાગ શાસ્ત્રી ન્યાયાધીશ તથા ત્રંચકમાગા સરદાર, એ પ્રખ્યાત પુરૂશો હતા. ૧૭૬૫ તથા ૬૭ માં મલિસુર ઉપર સ્વારી કરી માધવરાવે પુષ્કળ દંડ લીધો. જાંકોજી સીંધીયાની જગા તેના પુત્ર મહાદેજને આપી; તેણે ૧૭૬૯ માં રજપૂત રાજ્યો તથા રોહિલખંડમાં બંડણી ઠરાવી, અને દિલ્હીના બાદશાહને કળંગે કંપ્યા. ૧૭૭૨ માં મલિસુરના રાજા હૈદરને ત્રીજવાર ચેરકુલી આગળ હરાવીને લાભકારી સરતો કબુલ કરાવી. માધવરાવ ૧૭૭૨ માં મરણ પામ્યો. એને પુત્ર નહીં હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ ગાદીએ બેઠો, પણ તેના કાકા રાધોબાએ, રાજ લેવાની લાલચે તેનો ૧૭૭૩ ના અગષ્ટમાં ઘાત કરાવ્યો.

સવાઈ માધવરાવ—૧૭૭૪—૧૭૯૫—નારાયણરાવને મારી

નાંખ્યો તેથી નાના ફૂડનવીસ, સખારામ બાપુ વગેરે સરદારો રાધો-
બાની સામે થયા. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર આવત્યો. તે-
ને સવાઈ માધવરાવ નામ ધારણ કરાવી સરદારોએ ગાદીએ બેસાડ્યો.

મરેઠી પહેલો વિગ્રહ—૧૭૭૬—૧૭૮૨—હવે રાધોબાએ
ગાદી લેવા માટે ઈંગ્રેજની મદદ માગી. મુંબઈ સરકારે સુરત મુકા-
મે ૧૭૭૫ માં તેની સાથે સલાહ કરીને તેના સામાવાળીઆ ઉપર
ફેજ મોકલી, પણ કલકત્તા સરકારે માધવરાવને મદદ કરવાને લ-
ખ્યું, અને પુરંધર મુકામે ૧૭૭૬ માં સલાહ કરી. એવામાં ખજર
મળી કે ફ્રેન્ચસરદાર રાખી મરાઠા-લશ્કર તૈયાર કરેછે, તેથી કલ-
કત્તા સરકારે રાધોબાને મદદ કરવાનું કબુલ રાખ્યું. પછી ૧૭૭૯થી
૧૭૮૧ સુધી કેટલાક લડાઈ ટંટા થયા. આખરે ૧૭૮૨ માં સા-
લ્યાઈની સલાહ થવાથી એનો અંત આવ્યો. ઈંગ્રેજને સાઠી વગેરે
બેટ મળ્યા અને રાધોબાને પેન્સન અપાવ્યું.

મહાદેવ સીંધીઆ ૧૭૯૪ માં ગુજર્યો, તેની પછી દોલતરાવ
બેઠો. ૧૭૯૫ માં નીઝમે ચડાઈ કરી, પણ તેને કુદૃષ્ટાના રણમાંથી
માધવરાવે નસાડ્યો, રાધોબાના પુત્ર બાહરાવને, નાનાએ કેદમાં નાં-
ખ્યો હતો, તેને છોડવાને માધવરાવે નાનાને કહ્યું, પણ તેણે માન્યું
નહીં ને છેવટે નાના ફૂડનવીસના દાયથી કંટાળી તેણે ૧૭૯૫ માં
આપઘાત કર્યો.

બીજો બાહરાવ—૧૭૯૫—૧૮૧૮ સવાઈ માધવરાવને પુત્ર
ન હોવાથી રાધોબાનો પુત્ર બાહરાવ ગાદીએ બેઠો. તે અવિચારી
અને બીકણ હતો. પહેલા બાહરાવનું મેળવેલું રાજ્ય એના વખત-
માં હુપ્પ્યું. સીંધીઆ, હોલ્કર વગેરે મરેઠી સરદારો સ્વતંત્રપણે વર્ત-
વા લાગ્યા, ને એવામાં ૧૮૦૦માં નાનાનું મરણ થયું, તેથી પેશ્વાઈ

રાજ્યની સત્તા ભાગી પડી. સીંધીઆ અને હોલ્કર અરસપરસ લા-
ડ્યા, તેમાં પેશ્વા સીંધીઆની તરફ હતો, તેથી હોલ્કરે પુનાપર મ-
ઝાઈ કરી, બાહરાવ પેશ્વાને નસાડ્યો. પેશ્વાએ અંગ્રેજને શરણે જઈ
વસાઈ મુકામે ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી કે ઇંગ્રેજ સૈન્ય પૂનામાં રા-
ખવું, ને બાહરાવને ખાદી અપાવવી. પછી પ્રાધીનપણે સોળ વર્ષ
રાજ કરી ને ૧૮૧૭ માં ઇંગ્રેજ સામે થયો.

મરેઠી ત્રીજો વીચલ—૧૮૧૭-બાહરાવ સાથે ફરીને ૧૮૧૭
માં સલાહ કરી, તોપણ તે નરમ પડ્યો નહીં. આખરે ખડકી વ-
ગેરે ઠેકાણે હરાવી, સ્મીથ સાહેબે તેને નસાડ્યો, ૧૮૧૮. પછી ઇ-
ંગ્રેજને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે તેને આડલાખ રૂ. તું પેનસન બાંધી
આપ્યું, ને કાનપુર પાસે બીચુરમાં રહેવાની રજા આપી. ૧૮૧૮.એ
પ્રમાણે મરેઠી ત્રીજો ઝઘડો પુરો થયો. બાહરાવ ૧૮૫૩ માં મરણ
પામ્યો, તેના પુત્ર નાના સાહેબે ૧૮૫૭ ના બળવામાં ધણું દુષ્ટ કા-
મ કર્યું પછી તે નાશી ગયો, અને મરેઠી વંશની આખર આવી. પ-
છી અંગ્રેજે બીજા શાહુના પુત્ર બાલા સાહેબને ૧૮૧૮ માં સતારા-
ની માદીએ બેસાડ્યો તેની આખરપાછળ કહેવાપ્રમાણે ૧૮૪૯માં આવી.

મરેઠી પાંચ મુખ્ય શાખાઓ.

પેશ્વા—એની હકીકત પાછળ કહેવા પ્રમાણે પુરી થઈ.

સીંધીઆ—એ રાજ સ્થાપનાર રાણોજી કરીને પેહેલા બા-
હરાવનો ખાસદાર હતો. પછી જંગલ (જયાપા) બેઠો. તે ૧૭૬૧
માં પાણીપતમાં મુઓ. તેનો દીકરો મહાદજ થયો, તેણે ઉત્તર મા-
ળવા, વગેરેમાં જીત કરીને દિલ્લીના ગાદશાહને કબજે કર્યો. તેનું ૧૭૯૪
માં મરણ થયું પછી દોઝતરાવ બેઠો તેની સાથે ૧૮૦૩ માં ઇ-
ંગ્રેજને લડાઈ થઈ. તેમાં વેલ્સલી સાહેબે હરાવી સલાહ કરવાની જ-

૩૨ પડી. તેને મરેડી બીજો વિગ્રહ કહે છે. તે ૧૮૨૭ માં મુચ્ચો. તેના વંશજો હાલ ગ્વાલીયરમાં રાજ કરે છે.

૩ હોલકર—એનું રાજ્ય માળવામાં હતું. એનો મૂળ પુરુષ મહારાજ કરીને બાહરાવ પહેલાનો ઘોડેસવાર હતો. તે ૧૭૬૬ માં ગત થયો, ને તેનો પુત્ર ખડેરાવ, તેના પહેલાં ગુજરી ગયો હતો, તેથી તેની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ તુકાજીને બોળે લીધો. તે ૧૭૯૭ માં મુચ્ચો. પછી યશવંતરાવ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજને લડાઈ થઈ, પણ તેણે હારીને ૧૮૦૫ માં સલાહ કરી, એ લડાઈ મરાઠી બીજા વિગ્રહમાં ગણાય છે. એણે બાહરાવ તથા સીંધીયાને હરાવ્યા હતા. તે ૧૮૧૧ માં મુચ્ચો ને તેનો પુત્ર મલાવરાવ ગાદીએ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૧૭ માં લડાઈ થઈ ને ત્યારથી તેના રાજમાં ઇંગ્રેજ સૈન્ય રહ્યું છે. હાલમાં તેના વંશજો ઇંદોરમાં રાજ કરે છે.

૪ ભોંસલા—એ રાજ્યનો પાયો ૧૭૫૩માં રાધોજીએ નાંખ્યો. તેની રાજધાની નાગપુરમાં હતી, તે ૧૭૫૫ માં મુચ્ચો. તેની પછી કેટલાક રાજા થયા, પછી રાધોજી થયો. તે ૧૮૧૬ માં મુચ્ચો. તેણે મરતા લગી પોતાના રાજમાં ઇંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું નહોતું. પછી પરસાજી બેઠો. તે ગાંડા જેવા હોવાથી તેનો પિત્રાઈ આપાસાહેબ કારબાર કરતો. તેણે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખી સલાહ કરી હતી. પરસાજીને મારીને તે ૧૮૧૭ માં ગાદીએ બેઠો, પણ ઇંગ્રેજ સામે ૧૮૧૭માં લડાઈ કરીને નાહો. પછી બીજો રહ્યો બેઠો. તે અપુત્ર મરાજુ પાગવાથી, ઇંગ્રેજે તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૧૮૫૩.

૫ બાયકવાડ—એ રાજ્યનો સ્થાપનાર બાહરાવનો સરદાર પીલાજી હતો. તેણે ૧૭૩૧ માં વડોદરામાં ગાદી કરી. એ શાખાની સત્તા ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ વગેરેમાં ફેલાઈ હતી, હાલ પણ

ત્યાં થોડો થોડો મુત્રક છે. ૧૮૧૭ ના છેલ્લા મરાઠી વિગ્રહ પછી ઈંગ્રેજ સૈન્ય સાથે ત્યાં રેસીડેન્ટ રહે છે. ૧૮૭૫માં મલાવરાવ ગાયકવાડ ઉપર ખરાબ રીતે રાજ ચલાવ્યાનું તથા રેસીડેન્ટને ઊંચે દીધાનું તટ્ટાગત આવવાથી, તેને મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ત્યાં તે ૧૮૮૨ માં મુજબો. લાલ શિયાળરાવ ગાદીપર છે. એ બધી શાખાઓનું વિશેષ વર્ણન ઈંગ્રેજ રાજ્યના સંબંધમાં આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

યુરોપી પ્રજાનું આવડું. ઇં ૨૦ સં ૧૫૦૦—૧૭૦૦

(૧) હિંદુસ્તાનની દોલત અને મોટાઇ ઉપર મોહિત થઇ પરદેશી લોકો વારંવાર તેના ઉપર હુમલા કરતા. સિકંદર વિગેરે આવી ગયા પછી ઘણા દિવસ સુધી હિંદના રાજાઓએ પરદેશી હુમલા બહાદુરીથી ખાળી, પોતાનાં રાજ્ય સાચવી રાખ્યાં, પણ તે વખતે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આરબ વગેરેની મારફતે વેપાર તો ચાલતો. અરબસ્તાનના વેપારીઓ લાલસમુદ્રની વાટે હિંદુસ્તાનમાંથી માલ લઈ જતા; તેમની પાસેથી ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલાં ઈટાલી દેશનાં વેનીસ અને જીનોઆનાં બંદરમાં ખરીદાતો અને ત્યાંથી પછી યુરોપમાં ફેલાતો; પણ એ માલ ધણો મોંઘો પડવાથી યુરોપી પ્રજાને ખારોખાર હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ઉત્કંઠા થઈ.

(૨) હિંદુસ્તાનમાં આવવા જવાનો જમીન માર્ગ અધરો હતો, તેમ જળમાર્ગની ખરાબ ખબર નહોતી, તેથી યુરોપી પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવી શકતી નહીં, પણ પંદરમા સૈકાની આખરે યુરોપી પ્રજાનું લક્ષ હિંદુસ્તાન તરફ વધારે ખેંચાયું, ને તેનો પ્રથમ લાભ

સ્પેન તથા પોર્ટુગાલે લીધો. પોર્ટુગીઝ લોકો પ્રથમ આફ્રિકાના પશ્ચિમ ભાગમાં સફરો કરતા, ને તેમનો એક સરદાર તે ખડની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી ૧૪૮૭ માં ગયો હતો, એ માર્ગે તેમણે હિંદુસ્તાન જવાનું ધાર્યું, પણ વડાણુ વગેરેની તૈયારીમાં ૧૦ વર્ષ વીતી ગયાં. એવામાં સ્પેનના રાજાએ કેટલાંક વડાણુ આપીને ૧૪૯૨ માં ક્રોલેઅસ નામે સરદારને હિંદુસ્તાનની શોધ માટે આટલાંટીકમાં મોકલ્યો, પણ તેનાં વડાણુ પશ્ચિમ તરફ ઘસડાવાથી અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો, ને તેમાં સ્પેનના રાજાને ઘણો લાભ મળ્યો, તેથી યુરોપની પ્રખ્યાત વધારે ઉત્કૃષ્ટતા.

(૩) સ્પેનનું પરાક્રમ બેઠા તેના પાંડેશી પોર્ટુગાલના રાજાએ ૧૪૯૭ માં વાસ્કોડીગામા નામે વડાણુનટીના હાથ નીચે, વડાણુનો એક કાફલો લીરબોન શહેરથી બરનખંડ રવાના કર્યો, તે આફ્રિકાની પશ્ચિમ તરફ આટલાંટીકને રસ્તે કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ થઈ, ૧૧ માસે ૧૪૯૮ નામે માસમાં હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે કાલીકટ જદરે ઉતર્યો તેને કાલીકટના આંગ્રેજીના રાજા બેટે પ્રથમ દોનરતી થઈ, પણ મૂર જાતના ગુસલમાન વેપારીઓની શીખવણીથી આંગ્રેજીના મન પ્રરી ગયું, તેથી વાસ્કોડીગામાને જરાબર લાભ મળ્યો નહીં, ને ત્યાં છ માસ રહી તે સ્વદેશ તરફ પાછો ગયો. તે વખતે આંગ્રેજીને પોર્ટુગાલના રાજા ઉપર અરસપરસ માલગી આપ, લે, કરી વેપાર ચલાવવાની ખુશીનો પત લખી આપ્યો હતો.

૪ હી ગામની બોજી સફર ને પોર્ટુગીઝ ગવરનરો.

૧૫૦૨ માં ૨૦ વાડાણુના જગરા કાફલા સાથે વાસ્કોડીગામા બીજવાર હિંદમાં આવ્યો, ને કાચીન તથા કાનાનોર જદરો સાથેનેજે વેપાર ચલાવ્યો. પછી તે જદરોને મદદ કરી આંગ્રેજીને હરાવ્યો,

ને ત્યાર પછી સ્વદેશ ગયો. તેની પછી ૧૫૦૩ માં આલ્ફ્રેન્સો આલ્ફ્રુકર્ક નામે સરદાર હિંદમાં આવ્યો. પછી ૧૫૦૫માં આલ્ફ્રેડો નામે ભરતખંડના પેહેલા પોર્ટુગીઝ ગવરનરના હાથ નીચે મોટો કાંકરો મોકલ્યો હતો.

૧૫૦૬ માં તેની પછી આલ્ફ્રુકર્ક ગવરનર થયો. તેણે પોર્ટુગીઝ સત્તા ધણી વધારી. તેણે પ્રથમ કાલીકટ ખંદર ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં ન ફાવતાથી ૧૫૧૦ માં દોવ ને ૧૫૧૫ માં ગોવા જીતી લીધાં. પછી તેણે પૂર્વ તરફ હિંદી મહાસાગરમાં મલાકા ખંદર સુધી, ને સીયામ તથા મલાકાના બેટો સાથે વેપાર ચલાવ્યો. ત્યાંથી પાછા આવી ઇરાની અખાતમાં હોર્મઝખેટ લીધી, ને પછી ગોવે આવી ૧૫૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી ૧૫૨૪ માં વાસ્કોડીગામા ત્રીજવાર આવ્યો. તે કોચીનમાં ૧૫૨૭ માં મરણ પામ્યો.

૫ પોર્ટુગીઝ રાજ્યની પાછલી હાલત—૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં પુર્વ તરફનો બધો વેપાર એકલા પોર્ટુગીઝ લોકના હાથમાં હતો, પણ તેઓ ધર્મી અને રાજ પ્રકરણી બાબતમાં હુશિયાર ન હોવાથી તેમની સત્તા બરાબર જામી નહીં. હિંદુસ્તાનમાં કેટલોક મુલક જીતતાં એમણે ધણી કૂરતા વાપરી હતી. પ્રકટ આલ્ફ્રુકર્કે હિંદુ, મુસલમાનનો પ્યાર મેળવી સારી આબરૂ મેળવી હતી. તેમને દમણ ૧૫૫૮માં મળ્યું હતું. ૧૫૮૦માં સ્પેન, પોર્ટુગાલનું રાજ્ય જોડાઇ ગયું ત્યારે સ્પેનની સત્તા નાંચે તેઓ આવ્યા, તેથી રાજ્યનો બરાબર વધારો ન થયો. ફરી ૧૬૪૦માં પોર્ટુગાલ જીતી પડ્યું, પણ તે વેળા હિંદી મહાસાગરનાં બેટોમાં વજ્રદા તથા અંગ્રેજ વેપારીઓનું જોર વધી પડવાથી તેમને બરાબર ફાવ્યું નહીં.

૬ (પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનની અર્થાચીન હાલત-૧૮૭૧-

હાલ હિંદુસ્તાનમાં દીવ, હમણ ને ગોવા એ ત્રણ મુખ્ય ખંદર તેમના કબજામાં છે. મુખ્ય ગાદી ગોવામાં છે. એ બંધાતું ક્ષેત્રફળ ૧૦૮૬ ચો. મૈલ ને ૪ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં કેટલાક હાઈકાસ્ટ છે. (યુરોપી અને દેશીના સંબંધીથી પેદા થએલા) તે બંન્નાના ને મુ'આઈમાં મળી ૫૦ હજાર છે. તે બધા રોમન કાયોલીક ધર્મ પાળે છે, ને તેમને ફીરંગી કહે છે.

વલંદા લોક.

૧ પોર્તુગીઝનો લાભ જોઈ જીજી યુરોપી પ્રજા ઉચ્ચકાર્ય તેમાં વલંદા મુખ્ય હતા. તેમણે પોર્તુગીઝ સત્તા તોડી પાડી. પ્રથમ હૈટ-માન નામે સરદાર આફ્રિકાને કિનારે થઈ સુગાત્રા ને જનવામાં ગયો. તેમની સન ૧૫૯૩ પછી જીજી કંપનીઓ ઉત્પન્ન થઈ પણ ૧૬૦૨ માં બંધી બેઠી દીધી.

સન ૧૬૦૫ માં પ્રથમ વલંદાએ આમ્બોયના ખંદર લઈ ત્યાં રાજધાની કરી. પછી ૧૬૧૯ માં જ્ઞવાના બટેવીયા શેહેરમાં કરી, ને બધો વેપાર સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગ્યા, પણ થોડા વખતથી અંગ્રેજ લોકો ત્યાં વેપાર કરતા, તેથી અરસપરસ લડાઈ થતી. આખરે ૧૬૨૩ માં આમ્બોયનાની કતલ થવાથી, અંગ્રેજોને હિંદીમહા-સાગરનો વેપાર છોડી દઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૨ હવે વલંદા એતરફ એકલા ધુમવા લાગ્યા, ને તેમણે પોર્તુગીઝનાં સંસ્થાન એક પછી એક લેવા માંડ્યાં. ૧૬૩૫માં ફ્રોમોસા ને ૧૬૪૦ માં મલાકા લીધું, તેથી પોર્તુગીઝ લોકની પડતી આવી. વલંદા ૧૬૪૭ માં પલાર નદીને કાંઠે સાદ્રાસ શેહેરમાં વેપાર કરતા. ૧૬૫૧ માં તેમણે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કાંઠે એક સંસ્થાન વસાવ્યું, અને ૧૬૫૨ માં મદ્રાસની પાસે પુલીકટમાં તેમણે કોટી નાંખી. ખં-

ગાળાના ચિન્સુરામાં પણ તેમની સત્તા હતી. તેમણે ૧૬૫૮ માં સિંહલદ્વીપમાં પોર્તુગીઝ તાબાનો બદનાપટણ કિલ્લો લીધો, અને ડ્રાચીન તથા કલિકટ ૧૬૬૪ માં લીધાં. ૧૬૫૯ માં મક્કાસરમાંથી પોર્તુગીઝને હાંકી કાઢ્યા.

તેમની અધિચારી રાજનીતી—વસંદા લોકની વેપાર કરવાની રીત વિચારવાળી નહોતી. બહેળો પ્રદેશ છતાં એકલે હાથે બધો નફો લેવાના ઇરાદાથી તેઓ બીજી પ્રજા પર અદેખાઈ કરતા, ને દેશી પ્રજા ઉપર પણ પ્રિતી રાખી નહીં, તેથી તેમની પડતી આવતી. ૬૦ સ. ૧૬૫૯ માં કલાઇવે ચિન્સુરા ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારથી તેમની સત્તા પરવારી, ને તેમનાં ઘણાંખરાં થાણાં ઈંગ્રેજો લઈ લીધાં. બીજા બેટ ઈંગ્રેજો છતી તેમને ૧૮૧૬ માં પાછો આપ્યો, ને ૧૮૨૪ માં મક્કાકા ઈંગ્રેજો રાખી સુમાત્રા તેમને આપ્યો. હાલમાં વસંદાનું એક શેહેર હિંદમાં નથી. ફક્ત ચિન્સુરા, નેગાપટણ, બદનાપટણ તથા કોરોમાંડળ ને મક્કાના કાંડાપરનાં કેટલાંક બંદરોમાં તેમનાં કામની નિશાનીઓ છે.

અંગ્રેજલોકો.

(૧) પંદરમા તથા સોળમા સૈકામાં ઈંગ્રેજો હિંદુસ્તાનની વાવવ્ય તરફનો રસ્તો શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ને ઉત્તર મહાસાગરમાં થઇ, પાસિફિક મહાસાગરમાંના મસાલાના બેટો સાથે વેપાર કરવાને પણ મહેનત કરી હતી, પણ તે બંનેમાં તેમને લાભ મળ્યો નહોતો.

સ્ટીવન્સ નામે ઈંગ્રેજ પહેલ પહેલો હિંદમાં આવેલો જાણુય છે. તેની પછી ૧૫૮૩ માં ફ્રીચ, ન્યુબેરી, ને લીડસ નામે ત્રણ વેપારી આવ્યા હતા. ૧૫૯૬ માં હાઇમાન નામે વસંદાએ કેપઓફ-

ચુડહોપનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, તે રસ્તે થઇ વેપાર ચલાવવા-
ને ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓને હીંમત આવી.

(૨) ઈંગ્લાંડમાં ફેટલાક વેપારીઓની ટાળીએ, ત્યાંની રાણી
ઈલીઝાબેથ પાસેથી હિંદુસ્તાનના પૂર્વના બેટામાં વેપાર કરવાની
૧૬૦૦ માં સનંદ લીધી. તે કંપની ૧૬૦૨ માં હિંદુસ્તાનના પૂર્વના
બેટા સાથે વેપાર કરવા લાગી. હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગી-
ઓએ તેમને પેસવા દીધા નહીં. આખરે ૧૬૧૧ માં તેમણે સુરત-
માં કોહી ધાત્રી, ને ખંભાત ખંદરથી માલ ભર્યો. ૧૬૧૫માં
કમ્પાન બેસ્ટે તારીખના મુખ આગળ પોર્તુગીઝ લોકના વહાણોનો પ-
રાબવ કર્યો. તેજ સાલમાં ઇંગ્લાંડના ૧ લા જેમ્સ બાદશાહે જહાં-
ગીરના દરબારમાં, વેપાર સંબંધી હક્ક લેવાને સરકારગસરોને મોક-
લ્યો હતો.

આમ્બોઇનાની કતલ—ઇંગ્લેન્ડ અને વત્તંદાને સલાહ સંપ-
થી વેપાર કરવાની સરત હતી, તે છતાં ૧૬૨૩ માં આમ્બોઇનાના
વત્તંદા અમલદારે ૧૮ ઇંગ્લેન્ડને તેમના વાકર સાથે કપટથી માર્યા.
જેથી ઇંગ્લેન્ડ ગુસ્સે થયા, ને તેમની તપાસ માટે કમીશન નીમાયું.
તેમાં કતલ થએલા ઇંગ્લેન્ડના કુટુંબને વત્તંદાએ ફેટલાક રૂપિયા
આપવા એમ હતું.

(૪) **મદ્રાસનાં ઇંગ્લેન્ડ થાણાં**—મસાલાના બેટામાં વત્તંદા-
એ ઇંગ્લેન્ડને સુબેથી વેપાર કરવા ન દીધો તેથી ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ
હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬૧૦ માં મહલીપટણમાં તથા ૧૬૨૬
માં આર્મો ગામમાં કોહી ધાત્રી હતી. આખરે ૧૬૩૮માં ચંદ્રગીરીના
રાજાએ તેમને મદ્રાસમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપી.
આહી તેમણે ફોર્ટસેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધી મદ્રાસ આ-

ખાદ કર્યું. તે ૧૧૫૩ માં સ્વતંત્ર ઇલાકો બન્યો.

(૫) મુંબાઈનાં થાણું - પશ્ચિમ કાંઠે ઇંગ્લેન્ડ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. એ શહેરથી ઘોઘા, અમદાવાદ ને ખંભાત જોડે તેઓ વેપાર ચલાવતા. પોર્તુગીઝના રાજની કુંવરી વેરે ઈંગ્લાંડનો ખીજો ચાર્લસ રાજ પરણ્યો, તેની પહેરામણીમાં મુંબાઈ એટ મળ્યો ૧૬૬૨. એ એટ ચાર્લસે વરસે સો રૂપિયા લેવા કરી કંપનીને આપ્યો. ૧૬૬૮. એ પ્રમાણે મુંબાઈનું નિર્ભય સ્થળ કંપનીને હાથ આવ્યું, ને સુરતથી કોઠી ઉપાડી ૧૬૮૭ માં ત્યાં નાંખી.

(૬) અંગાળામાં થાણું—મદ્રાસ ને મુંબાઈ કરતાં અંગાળામાં ઘણી મુદતે થાણું નાંખાયું. ૧૬૩૪ માં મુગલ બાદશાહે અંગાળાનાં વેપાર કરવાની રજા આપી, પણ દરિયાકાંઠો કબજે નહોતો. ૧૬૪૦ માં હુગલી અને ૧૬૪૨ માં બાલાસોરમાં ફેડી ધાલી. ૧૬૪૫ માં બાકેટન નામે ઇંગ્લેન્ડ ડોક્ટરે શાહજહાંન પાસેથી પોતાના પગાર પેટે ફેટલાક હક કંપનીને અપાવ્યા. ૧૬૮૨ માં અંગાળાને મદ્રાસથી જુદું કર્યું ને અંગાળાના વેપારનો ઉપરી મી. હાલ્ડસને નીમ્યો. ૧૬૮૬ માં નવાબ સામસ્તખાંએ ઇંગ્લેન્ડ વખાસપર હલ્લો કર્યો, તેથી ઇંગ્લેન્ડે ખીજો સ્થળ (સુરાટી) ગયા ને ત્યાં ફ્રેંચિસ વિલીયમ નામે ફિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ઔરંગઝેબના પુત્ર આશમ પાસેથી સુરાટી, ગોવીંદપુર, ને કલકત્તા, એ ત્રણ ગામ વેચાતાં લીધાં. આ વખતે કંપનીનું લક્ષ ઉપજ તથા મુલક વધારવા તરફ લાગ્યું હતું. તેમણે આ કામ માટે સરજોન આઇલ્ડ નામે ઇંગ્લેન્ડને હિંદુસ્તાન ખાતાનો ઉપરી નીમ્યો. ૧૬૮૯

(૭) ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપનીઓની હકીકત—(૧) પ્રથમ હિંદમાં પોર્તુગીઝ લોકો વેપાર કરવા આવેલા. તેમણે રાજને નામે

વેપાર ચલાવ્યો હતો. (૨) ઇંગ્લેન્ડમાં ૪૦ સં ૧૯૦૦ માં કંપની સ્થાપી. તેની હરિશાઇ કરનાર એક બીજી કંપની પણ લંડનમાં ઉભી થઇ હતી. છેવટે ૧૭૦૯ માં બંને કંપની જોડાઇ ગઈ હતી. (૩) ૧૬૦૨ માં વલંદાએ કંપની સ્થાપી. તેમણે પણ રાજ્ય તરફથી વેપાર ચલાવ્યો, તથા સંસ્થાનો લીધાં. (૪) એમની પછી સને ૧૬૦૪ માં ફ્રેન્ચમાં પહેલી કંપની સ્થાપી. પાછળથી ૧૬૧૧-૧૬૧૫-૧૬૪૨ અને ૧૬૪૪ માં તેમની ચાર કંપની ઉભી થઇ. એ બધી કંપની ૧૭૧૯ માં જોડાઈ ગઇ, એમ તેમની છ કંપની થઈ હતી. તેઓ ૧૬૬૪ માં વેપાર કરવા હિંદમાં આવ્યા. ૧૬૭૪ માં તેમણે પાંડી-એરીમાં થાણું કર્યું, ને પછી માછી, કારીકલ વગેરે લીધાં. ૧૭૬૧ માં તેમની સત્તા પડી બાગી, અને ૧૭૯૬ માં ફ્રેન્ચ કંપની બંધ થઇ. (૫) ડેન લોકોએ ૧૬૧૨ માં પહેલી અને ૧૬૭૦ માં બીજી કંપની સ્થાપી. તેમનાં ત્રાંકિવનાર અને શ્રીરામપુર, એ બે સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ ૧૬૪૫ માં વેચાણ લીધાં. (૬) ૧૭૩૩ માં સ્પેનના રાજા તરફથી એક કંપની ઉભી થઇ, પણ તે ફીલીપ્પાઇનમાં વેપાર કરતી. (૭) ૧૭૨૩ માં આસ્ટ્રીઆના બાદશાહની મદદપડે બેલ્જિયમના ઓસ્તેન્ડ શહેરમાં ઓસ્તેન્ડ કંપની ઊભી થઇ. તેણે ૧૭૮૪ માં દેવાળું કાઢ્યું. (૮) ૧૭૩૧ માં સ્વીડન કંપની ઉભી થઇ, પણ તેણે હિંદમાં વેપાર કર્યો નહોતો. એ પ્રમાણે હિંદમાં વેપારાર્થે આઠ કંપની આવેલી હતી. બધીમાં ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડ કંપનીનું જોર વધ્યું, ને છેવટે ઇંગ્લેન્ડે હિંદના ધણી થયા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રેંચ સત્તા.

(૧) હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યનો આરંભ ૧૮ માં સેકાની મધ્ય ભાગે થએલા ફ્રેંચ વિમલથી શરૂ થાયછે. મદ્રાસમાં ઈંગ્લેન્ડનું અને પાંડીચેરીમાં ફ્રેંચનું થાણું હતું. એ બેને પ્રજા કેટલોક વખત સુધી તો મલાલ સપથી વરતી, પણ પાછળથી કુસંપ થયો, તેમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી, અને ઈંગ્લેન્ડ જોરાવર થયા. જ્યૌરંગજેનના મરણ પછી દક્ષિણ દેશ સ્વતંત્ર થઇ ગયો હતો. નીજમગલ્લુમુદક હૈદરાબાદમાં કર્ણાટકનો નવાબ આકાટમાં તથા મહિસુર, ત્રીચીનાપલી, ને તંજાવરમાં હિંદુ રાજા સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા.

(૨) કર્ણાટકનો ૧ લો વિચલ—૧૭૪૬-૧૭૪૮ ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં ફ્રેંચ ને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઇ સળગી, ને તેની અસર હિંદમાં થઈ. ઈંગ્લેન્ડ સત્તા સ્થાપનાર ક્લાઈવ, પ્રથમ મદ્રાસમાં વેપાર ખાતામાં નોકર રહ્યો, પણ તે કામ પસંદ નહીં પડવાથી હાલમાં મદ્રાસના લશ્કરમાં નોકર હતો. તેમ પાંડીચેરીમાં દુપ્લી નામે પ્રખ્યાત ફ્રેંચ સરદાર હતો. ફ્રેંચ સરદાર લાગોદોને ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં મદ્રાસપર હલ્લો કરી તે શહેર લીધું, ને ક્લાઈવ વગેરે દેવિદ કિલ્લામાં બસાયા. પાછળથી કેટલાક રૂપિયા લઈ મદ્રાસ પાછું આપ્યું, પણ રાજ્ય લોભી દુપ્લીને તેથી માફું લાગ્યું, ને તેણે મદ્રાસ પાછું લેઇ દેવિદ કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. લશ્કરી મદદ આવી પહોંચવાથી ફ્રેંચ પાછા હઠી પાંડીચેરીમાં ગયા. પછી ક્લાઈવ તથા લારેન્સે પાંડીચેરી ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તે જતાય એવું નહીં લાગવાથી પાછા રૂપિયા તંજાવરની ગાદીને માટે બે ભાગ લડતા હતા, તેમાંના એકને મદદ કરવાથી ઈંગ્લેન્ડે દેવિકોટા મળ્યો. ૧૭૪૮

પછી યુરોપમાં એલાસાપેલીની સલાહ થવાથી ઇંગ્લેન્ડેને મદ્રાસ વગેરે પાછું મળ્યું, ફ્રેંચને તેમનો મુલક પાછો મળ્યો, અને કર્ણાટકનો ૧ લો ઝંખડો બંધ પડ્યો. ૧૭૪૮.

(૨) કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ—૧૭૪૮—૧૭૬૪—ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રેંચ લોકોએ હવે દેશી રાજનો પક્ષ પકડી એક બીજા સામે લડવા માંડ્યું, જેથી બીજા વિગ્રહનો આરંભ થયો. ૧૭૪૮ માં હૈદરાબાદનો નીજમ મરણ પામ્યો, તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નાસીરજંગ બેઠો. તેમ કર્ણાટકનો નવાબ પણ એજ સાલમાં મુઓ, ને તેની ગાદીએ અનવરદીન બેઠો. એ બંને હાકેમની સામા, દુબલીએ નવા હકદાર ઉભા કર્યા. નીજમની સામે, મુજ્જરજંગ, અને કર્ણાટકની ગાદી માટે આગલા કોઇ નવાબનો જગાઇ ચંદા સાહેબ કરીને હતો, તેને ઉભો કર્યો. ઇંગ્લેન્ડે કર્ણાટકના નવાબની તરફ હતા. પછી ત્રણે સંબંધી હાકેમોએ પ્રથમ કર્ણાટક ઉપર હુમલો કર્યો, ને અંબુરની લડાઈમાં નવાબ અનવરદીનને માર્યો. ૧૭૪૯. તેનો પુત્ર મદનઅલી ત્રીચીનાપલીમાં ભરાયો, ને ચંદાસાહેબ અકાટની ગાદીએ બેઠો. તેણે પાંદોચેરીની આબુગ્યાબુના ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

પુર્રી નામે ફ્રેંચ સરદાર નવાબનો છ'છગઠ લીધો, તથા નાસીરજંગને ત્રીચીનાપલી આગળ હરાવી, મુજ્જરજંગને ગાદી અપાવી. ૧૭૫૦—સ્વતંત્રતા મુજ્જરને કોઇએ મારી નાંખ્યો, તેથી તેના ભાઇ સલામતજંગને પુર્રીએ ગાદીએ બેસાડ્યો. એણે ઉત્તર સરદાર તથા મહમીપટણુ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ પ્રમાણે દક્ષિણમાં ફ્રેંચ સત્તા મજબુત થઇ.

(૪) અકાટની લડાઈ—૧૭૫૧—ફ્રેંચોએ પોતાના પક્ષવાળા નુ કામ સારી રીતે ગતવ્યું, પણ ઇંગ્લેન્ડે કમ્પ કરી શક્યા નહોતા.

તેમની આ વખતે પડતી દશા હતી. મદ્રાસ તથા ખીજા બે કિલ્લા
 રક્ત તાજામાં હતા, ને તેમના મિત્ર મહમદઅલીને ચંદા સાહેબે
 ત્રીચીનાપલીમાં ઘેરી લીધો હતો. હવે તેમણે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો
 હાથવગાનો વિચાર કરવા માંડ્યો. એવામાં ચતુર કલાધરે નવી યુક્તિ
 શોધી કાઢી. એણે કહ્યું કે આપણે ચંદાની રાજધાની અકાંટને ઘેરો
 ધાકવો, જેથી તે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવી અકાંટ પર આવશે. એ
 વાત બધાએ કબુલ કરી, ને ફક્ત ૫૦૦ માણસ સાથે કલાધરને અ-
 કાંટ મોકલ્યો. તેણે અકાંટ જીતી લેઈ ત્યાંનો કોટ મળ્યુંત કયો. એ-
 વામાં ચંદાને ખજર પડી કે પોતાની રાજધાની દુરગને હાથ કરીજે,
 તેથી તેણે ફ્રેન્ચ ફોજની સાથે પોતાના દીકરા રામ સાહેબને મોકલ-
 લ્યો. તેણે ધણી દીવસ સુધી અકાંટને ઘેરી રાખ્યું, પણ આખરે
 હારીને નાઠો ૧૭૫૧ ઇસવે વિજયશાળી થયા, ને તેમની ચડતી થ-
 વા માંડી. જો એ લડાઈમાં ફ્રેન્ચો જીત્યા હોત, તો આજે હિંદુસ્તા-
 નમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય બાગ્યે હોત. એ લડાઈ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં
 પ્રખ્યાત છે. ત્યાર પછી મદ્રાસથી મદદ આવી, તે લેઈને કલાધર,
 રામ સાહેબ પુઠે ધાયો, ને તેને આર્નલ આગળ ૧૭૫૧ માં, તથા
 કોવરેપાક આગળ ૧૭૫૨ માં હરાવી નસાડી મુક્યો.

(૫) ચંદાસાહેબને તેનું લશ્કર છોડી ગયું, ને ફ્રેન્ચો, પાંડીચે-
 રીમાં ગયા. અંગ્રેજોએ ત્રીચીનાપલીમાંથી મહમદઅલીને ઉગાર્યો, ને
 તેને અકાંટની ગાદી આપી. ત્યાર પછી કેટલીક લડાઈઓ ફ્રેન્ચ સાથે
 થઈ તેમાં તેઓ નરમ પડ્યા, ને કલાધર ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં પ-
 હેલીવારનો સ્વદેશ ગયો. દુહલીને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવ્યાથી
 તે ૧૭૫૪ માં ફાન્સ ગયો ને ત્યાં અપમાન પામી ૧૭૬૩ માં મ-
 રણ પામ્યો. તેના પછી ગોધુ નામે ફ્રેન્ચ ગવર્નર આવ્યો.

તેના વખતમાં જાને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ ૧૭૫૪, પણ તે સલાહ ઝાઝા વર્ષ ટકી નહીં.

૬ લાલી—૧૭૫૮ ફ્રેન્ચ સરકારે ગોધુ પછી લાલી નામે સરદારને ૧૭૫૮ માં લિંદમાં મોકલ્યો. તેણે આવતાવેંત દેવિદ કિલ્લો જીતી લીધો, ને એથી કુલાદને તેણે લિંદુસ્તાનમાંથી ઈંગ્લેન્ડને કાઢવાની પેરવી કરવા માંડી. એ અવિચારી ને અહંકારી હતો. તેણે નીમ્મમના રાજમાંથી યુસ્સીને બોલાવી લીધો, તેથી દક્ષિણમાંથી તેમની સત્તા ઓછી થઈ, ને ઈંગ્લેન્ડ સાથેની લડાઈમાં જય મળ્યો નહીં. પાંદેવાસના રજુમાં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર સર આયર ફૂટે લાલી તથા યુસ્સીને હરાવ્યા. ૧૭૬૦-કનંગ ફોર્ડે ઉપરસરકાર ને મજલીપટણ લીધાં. ૧૭૫૯ ને સરકુટે ૧૭૬૧ માં જીંજ તથા પાટીચેરી પણ જીતી લીધાં એ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ સત્તા પડી બાગી. લાલી ૧૭૬૧ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં ફ્રેન્ચ સરકારે તેનાપર રાજ બોલાવેના આરોપ મુકી ફ્રાંસી દીધી. ૧૭૬૬. પછી યુરોપમાં ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં સલાહ અચાંચી ઇંગ્લેન્ડે તેમનાં પાંચ થાણાં પાછાં દીધાં. જે હાલ તેમને તાળે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બંગાળા ને મહિસુરનો વિગ્રહ. ૧૭૫૬—૧૭૬૯

બંગાળાનું રાજ્ય—પાછળ કહેવા પ્રમાણે ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઘણાંક રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં, તેમાં બંગાળામાં મુર્શીદકુલીનખાન નામે નવાબ સ્વતંત્ર થયો હતો. તેની રાજધાની મુર્શીદાબાદમાં હતી. તેની પાસેના કાસીમ બખ્તર શેહેરમાં અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ ને વસંદાની ટાંકીઓ હતી, ને ઈંગ્લેન્ડનું કક્ષકતા, ફ્રેન્ચનું ચંદ્રન-

ગર તથા વલંદાનું ચીન્સુરામાં મુખ્ય સ્થળ હતું. એ નવાબ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના દીકરાને મારી, તેનો બાઈ અલીવર્દખાન જેઠો. તેને ઇંગ્રેજ સાથે સારો મેળ હતો. મરાઠાના હુમલા અટકાવવાને સાર કલકત્તાની આગળ ગાળુ ખાઈ ખોદવાની તેણે ઈંગ્રેજોને પરવાનગી આપી હતી. એની પછી એનો પૌત્ર સુરાજઉદ્દૌલા ગાદીએ જેઠો ૧૭૫૬. એ મૂર્ખ ને અવિચારી હતો, ને ઇંગ્રેજની ચઢતી જોડ જળતો હતો. એવામાં તેની રૈયતમાંનો એક માણસ નાસીને કલકત્તામાં ઇંગ્રેજોને આશરે રહ્યો હતો, તેને ઇંગ્રેજોએ પાછો સોંપ્યો નહીં, તેથી લડાઈ જંગી. નવાબે ગુસ્સે થઈ કાસીમ જાનરમાંની ઇંગ્રેજ વખાસો લૂટી. પછી ૧૭૫૬ માં કલકત્તાપર આવ્યો. કલકત્તાના કિલ્લામાંથી ઘણાં માણસ નાસી છુટ્યાં ને ૧૪૬ પકડાયાં. તે બધાંને ૧૮ ચો. ફુટની અંધારી કોટડીમાં પુર્યાં. ઉનાળાના સખ્ત તાપને લીધે, પાણી તથા પવન વગર તેમાંનાં ઘણાં માણસ મરી ગયાં. નિર્દય નવાબે કેદખાનું ઉઘાડી બીજે દિવસે સવારે જોયું. તો ફક્ત ૨૩ જણ અધમુઆ જેવાં નોકર્યાં ને બાકીનાં મરણ પામ્યાં હતાં.

૨ વેર વાળવાની તૈયારી—૧૭૫૭—એ વાતની ખબર મદ્રાસ પહોંચતાં, કલાઈવ ને વાટસન નામે બહાદુર સરદારો કલકત્તાપર ચડ્યા, ને શહેર લઈ લીધું. એ વખતે નવાબ સામો થયો, પણ તેથી લાભ થશે નહીં એમ ધારી, કલાઈવે તેનો સાથે સલાહ કરી કે, એક બીજાને હરકત કરવી નહીં. ૧૭૫૭. એ પ્રમાણે સલાહ થવાથી લડાઈ બંધ પડી, પણ એવામાં કલાઈવે ફ્રેન્ચનું ચંદ્રનગર છોડી લીધું તેથી નવાબ ગુસ્સે થયો, ને લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. આ વખતે ઇંગ્રેજોએ નવાબની જગા તેના સરદાર શીરજીદરને આપવાનો ફરાવ કર્યો. એ કાવતરામાં કલાઈવ, વાટસન, નવાબનો

ખમ્મનચી રાયદૂલ્લેખ, જગત શેઠ વગેરે સામીલ થયા. તેમણે નવાખ-
ને ઉઠાડી કેટલીક સરતોએ મીરજપુરને ગાદી આપવાનું ઠરાવ્યું.
એવામાં અમીચંદ નામે, નવાખનો વકીલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે
કાવતરું છાનું રાખવા માટે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, પણ ચતુર
કલાઈવે, ખોટો દસ્તાવેજ કરી આપી તેને શાન્ત પાડ્યો.

૩ **ખલાસીની લડાઈ**—૧૭૫૭-એ બધું તૈયાર કર્યા પછી
અંગ્રેજો લશ્કર લેઈ મુર્શીદાબાદપર ચડ્યા. નવાખ પણ પોતાની સેના
લઈ સામે આવ્યો. કલાઈવે પોતાને માટે ઘટાવાળી ઉંચી જગા પસંદ
કરી હતી, પછી નવાખના સૈન્ય ઉપર રાતરે અણુધાર્યો છાપો માર્યો.
નવાખનું લશ્કર નાસવા માંડ્યું ને પોતે પણ નારી ગયો, એથી બં-
ગાળાની સત્તા અંગ્રેજના હાથમાં આવી, ને તેમની ચડતી થઈ, તેને
માટે એ લડાઈ પ્રખ્યાત છે. પછી કલાઈવે વેપાર સંબંધી કેટલાક
હક લખાવી લેઈ તથા અંગ્રેજ અગદારોને નજરાણા બદલ પુષ્કળ
પૈસો અપાવી મીરજપુરને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ વખત અમીચંદને
કંઈ ન મળવાથી તે હુબક ખાઈ મરણ પામ્યો ૧૭૫૭. એ વેળા ઈ-
ંગ્રેજોને કલકત્તાની આજુ બાજુની ૮૮૨ ચો. મૈલ જમીનની ઉપજ
લેવાનો હક નવાખ તરફથી મળ્યો. દિલ્લીના બાદશાહ શાહઆલમે
૧૭૫૯ માં તે હક કલાઈવને બક્ષીસ કર્યો, પણ કંપનીએ વાંધો
ઉઠાવવાથી ૧૭૬૫ થી ૧૭૭૪ (કલાઈવના મરણ) સુધીદસ વર્ષની
ઉપજ કલાઈવને મળી, અને ત્યાર પછી એ હક કંપનીને મળ્યો. હા-
લ એ જમીન ૨૪ પ્રગણાને નામે ઓળખાય છે.

૪ **બંગાળાનો ૧ ગવરનર કલાઈવ**—ઈ.સ. ૧૭૫૮ માં
કંપનીના ડીરેક્ટરોએ કલાઈવને, બંગાળાનો ૧ લો ગવરનર નીમ્યો.
આ વખતે દિલ્લીનો બાદશાહ તથા ફ્રેન્ચો, એ બેના હુમલાની

ધાસ્તી હતી. પ્રથમ આદશાહના પુત્ર શાહઆલમને, પટણા આગળ કલાર્ધવે હરાવીને નસાડ્યો, ને પાછળ કહેવા પ્રમાણે લાલી તથા યુ-રસીને, વાંદેવાસની લડાઈમાં હરાવી ફ્રેન્ચોને પણ નરમ પાડ્યા.

નવાજ મીરજાદરે નીમકહરામ યદ્ધ ઇંગ્લેન્ડને કાઢવાને માટે વાંદાની મદદ માગી. એ વાતની કલાઈવને ખબર પડતાં તેણે ચિન્સુરા આગળ વાંદાના સંન્યો ૧૭૫૯ માં નાશ કર્યો. આ બનાવ બન્યો પછી કલાઈવ ૧૭૬૦ માં પીછવાર સ્વદેશ ગયો, ને ત્યાં ધણું માન પામ્યો. એના ગયા પછી બંગાળનો કારબાર ઘણી અરાય રીતે ચાલ્યો, નોકરો પુષ્કળ પૈસો ભેગો કરવા લાગ્યા, ને રૈયતપર બુલમ થવા માંડ્યો. મીરજાદર પોતાની ફ્રેન્ચનો પગાર આપી શક્યો નહીં, તેથી તેના પૈસાદાર જગાઇ મીરકાસમને ઈંગ્લેન્ડે ૧૭૬૭માં ગાદી આપી. મીરકાસમે તેમને બંદવાન, મેદનીપુર ને સીનાગંગ પ્રગણાં આપ્યાં.

૫ મીરકાસમ—૧૭૬૦—મીરકાસમને ઇંગ્લેન્ડે ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ તે ચતુર ને સ્વતંત્ર માણસ હતો. તેણે પોતાની કાવળી મોંગીર નામે નિર્ભય રચણે કરી, અને લશ્કર તથા હાથઆર વગેરેમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. પછી ઇંગ્લેન્ડની તાલેદારીમાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એવામાં લડાઈ કરવાનું કારણ મળ્યું.

૬ લડાઈનું કારણ ને હુકીકત—રાહદારી ગાલનું દાણ કંપનીનું માફ હતું, ને રૈયતનું લેવાનું; પણ હમણાં કંપનીના નોકર પણ દાણ આપવા ન લાગ્યા, તેથી નવાજની ઉપજને નુકશાન થવા લાગ્યું. આ બાબત કંપનીએ કંઈ બદોલત નહીં કરવાથી નવાજ ગુસ્સે થયો, ને લડાઈ થઇ. એણે તમામ રૈયતનું દાણ માફ કર્યું, ને ઇંગ્લેન્ડ માલની હુકીઓપર હલસો કર્યો, જેથી ઇંગ્લેન્ડે રાગા થયા.

પ્રથમ પટણા ઉપર ઇંગ્રેજો હલ્લો કરી તે શહેર લીધું, પણ મીરકાસમે પાછળથી જીતી લેઇ ૨૦૦ અંગ્રેજોની કતલ કરી ૧૭૬૩. આખરે શ્વેરીએ મુકામે ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૩ માં મોટી લડાઈ થઇ, તો-માં મેજર આદમ્સે તેને હરાવ્યો. આ વખતે નવાબની ગાદી ખુદા મીરજનદ્રને આપી ૧૭૬૩. મીરકાસમ નાસીને અયોધ્યાના નવાબ સુમ્નઉદ્દૌલા પાસે ગયો. ત્યાં દિલ્હીનો પાદશાહ શાહઆલમ પણ આવી ગયો. પછી એ ત્રણેની ઝોક્સંપી ફ્રાન્સે પટણા ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં તેઓ હાર્યા. ફ્રીથી મેજર મનરોએ બકસર આગળ ૧૭૬૪ માં હરાવ્યા. તેથી નવાબ તથા પાદશાહ શરણે આવ્યા, ને મીરકાસમ નાસી ગયો.

૭ કલાઇવનો બીજીવાર કારભાર—૧૭૬૫-૧૭૬૭ કલાઇવ ૧૭૬૫ ના મે માસમાં ત્રિજાયતથી આવ્યો. તેના આવતા અગાઉ ખંગાળાના નવાબની હાર થઇ હતી, તેમ અયોધ્યાનો નવાબ અને શાહઆલમ. પાદશાહ પણ તાબે થયા હતા. મીરજનદ્ર મરી ગયો હતો ૧૭૬૫, અને તેની જગા તેના પુત્ર નજીમઉદ્દૌલાને ફેટલાક પંસા લઇને આપી હતી. કલાઇવે આવીને બે મોટાં કામ કર્યાં. દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી કાયદેસર મુલક મેળવ્યો. (૨) નોકરોનું અંધેર મટાડવું—પ્રથમ તે કલકત્તેથી અલહાબાદ ગયો, ને અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી ૫૦ લાખ રૂ. લડાઈના ખર્ચ બદલ લેઈ તેનો મુલક પાછો આપ્યો, તથા પાદશાહ શાહઆલમને કારા અને અલહાબાદ પ્રાંત દીધા.

એ વખતે ખંગાળા, બાહાર ને ઓઢિઆની વસુલાત લેવાનાં સંપૂર્ણ અધિકાર, દિલ્હીના શાહે કંપનીને આપ્યો, ને તે બદલ ૩ લાખ રૂ. ખંડણી દાખલ પાદશાહને ભરવા તથા ૬૦ લાખ રૂ. ન-

ખાજને બરવા એમ ઠ્યું. એ પ્રમાણે એ પ્રાંતોમાં એ રાજ્યની સત્તા શરૂ થઇ. વસુદાતનું કામ કંપની કરે, અને ફ્રાન્સદારી અધિકાર નવાળ ચલાવે. એ વખતે ઉત્તર સરકારની વસુદાત પણ કંપનીને મળી.

૮ કલાધવનું છેલ્લીવારનું સ્વદેશ જવું—મુલક મેળવ્યા પછી તેણે મુલકી તથા લશ્કરી ખાતામાં સુધારો કર્યો, નોકરોના પગાર વધારી લાંચ લેતા અટકાવ્યા, ને સિપાઈઓનું બેવડું બાથું બંધ કર્યું. એ પ્રમાણે શાંતિ કરીને તે ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં છેલ્લીવારનો સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એને ઘણું માન મળ્યું. પાછળથી એના દુશ્મનોએ તેના પર કામ ચલાવ્યું, તેમાં તે જીત્યો, પણ આપઘાત કરી ૧૭૭૪ માં ગરણ પામ્યો. એ ખરેખરો શૂરવીર, હીંમતવાન, ને ચતુર સરદાર હતો. હિંદમાં કર્ણાટક અને બંગાળાની જીત મેળવી ઇંગ્રેજ રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખનાર એ નર હતો.

મહિસુરનો વિગ્રહ ૧ લો ૧૭૬૭—૧૭૬૨

હૈદરઅલી—મહિસૂરમાં વિજયનગરના રાજ્યનો હિંદુવંશ રાજ્ય કરતો હતો. હાલનો રાજ્ય નાજો હોવાથી બધી સત્તા નંદરાજ નામે પ્રધાનના હાથમાં હતી. તેની ફ્રાન્સમાં શ્રેષ્ઠમહમદ કરીને એક નાયક હતો. એ લડાઈમાં મરાઠા પછી તેનો મોટો પુત્ર શાયાશ નોકર રહ્યો. એના નાના ભાઈનું નામ હૈદર હતું. પાછળથી તે પણ નોકર રહ્યો ને પરાક્રમ કરી મોટી પદવી પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં તેણે નંદરાય તથા રાજ્યને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને પછી બેદનુર તથા કાલીકટ લેઇ ઇંગ્રેજ સરહદ ઉપર આવ્યો. જ્યાં અંગ્રેજોને તેનું બળ અટકાવવાની જરૂર પડી. ચંગામ, ત્રીનોમાલી ને અંબુર આગળ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં કર્નટ સ્મીથ સાહેબે તેને હરાવ્યો, ને

૧૭૬૯ માં સત્તાહ ધણ કે એક બીજાનો મુલક પાછો આપવો, તથા સંકટ વખતે મદદ કરવી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

(૧) કલાધવના ગયા પછી પાંચ વર્ષ સુધીમાં કંઈ જાણવા લાયક બનાવ, હૈદરની લડાઈ સિવાય બન્યો નથી. ૧૭૭૦ માં ઝોન્ડિઆમાં દુકાળ પડવાથી ધણું માણસ મર્યું. કંપનીના દેશી ઇન્સપેક્ટરો તેમ અંગ્રેજ અધિકારીઓ પૈસા મેળવવા માટે કેટલાંક અવધિત કામ કરતા. ૬૦ સંવત્ ૧૭૭૨ માં કૌંસીજનો વડો મેમ્બર વાન્હેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર નીમાયો. એ હિંદુસ્તાનનો જુનો નોકર હતો. તેણે કલાધવની પાંચો નાંખેલી ઈમારત સારી રીતે ચણી. વસુલાત ખાતામાંથી દેશી કારબારીઓને ખાતલ કરી, ઇંગ્રેજ અમલદારો રાખ્યા, તેમને કલેક્ટર કહેતા ન્યાય ખાતામાં તથા પોલીસ ખાતામાં તેણે સુધારા કર્યા. સને ૧૭૭૪ સુધી તે જંગાળાનો ગવર્નર હતો, પણ પાર્લિમેન્ટે કરેલા ૧૭૭૩ ના “રેગ્યુલેટીંગ” આક્ટના ધારાથી જંગાળાનો ૧ લો ગવર્નર જનરલ કહેવાયો; તેને મદદ કરવાને મી. બાવેલ, મી. ફ્રાન્સીસ, જનરલ કલેવરીંગ, અને કર્નલ મોન્સન, એ ચાર જણની કૌંસીજ નીમી; ગવર્નર જનરલની સત્તા મુજબ અને મદ્રાસના ગવર્નરો ઉપર ઠરાવી ને કલકત્તામાં નવી અદાલત સ્થાપી; એ પ્રમાણે ધારો થયો કૌંસીજમાં બાવેલ સિવાયના ત્રણ મેમ્બરોના સામા થવાથી, તથા કલેક્ટરોની ઉપરા ઉપરી નાણાં માગણીને લીધે તેણે કરેલાં કેટલાંક અવધિત કામથી તે નીકળ્યો.

(૨) ઉપજ વધારવાનાં અયોગ્ય કામ—(૧) જંગાળાના નવાખને પેનશન મળતું, તેમાંથી ઘટાડો કરી ૧૬ લાખ રૂ, બચાવ્યા.

(૨) કોરા તથા અગ્રહાવાદ પ્રાંત કલાર્ધવે દિલ્લીના બાદશાહને દીધા હતા, તે તેની પાસેથી ખુંચી લીધા, કેમકે તે ૧૭૭૧ થી મરેકાના કળખમાં હતો. એ પ્રાંતો ૫૦ લાખ રૂ. લેઈ અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. (૩) તેમ જાંગાના, જહાર વગેરે પ્રાંતોની ઉપજ લેવા બદલ બાદશાહને ૩૦ લાખ રૂ. ખંડણી બરવી પડતી તે પણ ખંધ કરી. (૪) અયોધ્યાના નવાબને રાહિયા લોકો નડતા હતા, તેમને મારી કાઢવાને ઠરાવ પ્રમાણે મદદ કરવી પડી, એમાં વણુ ખરચ થયું. એ કામમાં તેના ત્રણ સામાવાળીઆ ઉલટા હતા. (૫) નાણાની તંગી મટાડવાના ધરાવાથી કાશીના રાજા પાસેથી તથા અયોધ્યાની બેગમ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. કાશી પ્રગણને પેટે ત્યાંના રાજા ચૈયનસિંગ પાસેથી ૨૨૦ લાખ રૂ. ખંડણી મળતી. એ પ્રાંત ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબ અસોફઉલ્લાએ આપ્યો હતો. હુમ્મીએ તેની પાસે વધારે પૈસા માગ્યા, તેથી તે સામો થયો. તેને ૧૭૮૨ માં દરાવી નસાડ્યો. પછી વધારે ખંડણી ઠરાવીને તેના ભવિષ્યને ગાદી આપી. (૬) ચૈયનસિંગને મદદ કરવાનું તહેમત મુઝી અયોધ્યાની બેગમને દેડ કર્યો. તે તેણે આપવાની ના પાડવાથી, બુલમ કરી નાણાં મેળ્યાં. એ પ્રમાણે તેણે કેટલાંક ગેરવાજાની કામ કર્યાં.

(૩) ૧ લો મરાઠી વિગ્રહ—૧૭૭૫—૧૭૮૨ પુનાની ગાદી માટે પાછળ કહેવા પ્રમાણે તકરાર ચાલી હતી. તેમાંના એક હિમેદવાર રઘુનાથરાવને મદદ કરવાનું મુંબાઈ સરકારે ધાર્યું, ને તેના બદલામાં સાપ્ટો વગેરે ગેટ લેવાની, સુરત મુકામે, સંઘોળા સાથે સલાહ કરી ૧૭૭૫; પણ કલકત્તા સરકારને એ વાત પસંદ નહિ પડવાથી તેમણે ખરા હકદાર માધવરાવને મદદ કરવાને લખ્યું, ને તેની સાથે પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬ માં સલાહ કરી. હવે મુંબઈથી સૈન્ય નીકળી

ચુક્યું, ને કલકત્તાનું સૈન્ય રસ્તામાં હતું, પણ પાછળથી માલગે પ-
ડ્યું કે ફ્રેંચ ફ્રેંચ રાખી મરેદા લશ્કર તૈયાર કરેછે; એથી કલકત્તા
સરકારે મુંબાઈ સરકારનો આગલો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો, પણ એવા
માં મુંબાઈના લશ્કરની પુના આગળ ૧૭૭૬ માં હાર થઇ, ને તેણે
વારગામ મુકામે નામોશી ભરેલા કરાર કબ્જા કર્યા. બંગાળાનું લશ્કર
હજી આવી પહોંચ્યું નહોતું, તેથી હેસ્ટીંગ્સે તે દુકડીના ઉપરી લે-
રલોને પાછો બોલાવી તેની જગાએ કર્નલ ગોર્દોને મોકલ્યો. તેણે
સને ૧૮૮૦ માં સુરત તથા અમદાવાદ લીધાં, ને મરેદાને હરાવ્યા.
આખરે સાલગાંધ મુકામે સન ૧૮૮૨ માં સલાહ થવાથી પહેલો ઝ-
ઘડો પતી ગયો. આ વખતમાં કપ્તાન પોશામે બ્વાલીયર ગઢ છતી
લીધો હતો. ૧૭૮૦

(૪) બીજો મહિસુર વિગ્રહ-૧૭૮૦—૧૭૮૪-૬૬૨ ઉપર
મરેદા ૧૭૭૨ માં ચઢી આવ્યા, ત્યારે તેને ઈંગ્રેજો ગદદ ન કરી ત-
થા માલીની ઘડમાં તેનો કેટલોક મૂલક ડબાવ્યો, એથી ચુરસે ગઇ
હૈદરે બીજો વીગ્રહ આરંભ્યો. પ્રથમ ૧૭૮૦ માં કર્નલ બેલી પેરા-
ગબોકગ આગળ હાર્યો, ને સર આયરકુટ ૧૭૮૧ માં ચીલામ્બગ
આગળ હાર્યો; પણ પાછળથી કુટે પોર્ટોનોવો, પોલીલોર ને શેલી-
ગર આગળ ૧૭૮૧ માં તથા પનીઆની આગળ ૧૭૮૨ માં હૈદરને
પરાભવ કર્યો. એવામાં ૧૭૮૨ માં ચિતુરમાં હૈદરનું મરણ થયું તે-
ની પછી તેના પુત્ર ટીપુએ લડાઈ જરી રાખી, પણ આખરે કંઈ
ન ચાલવાથી ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી, તેથી એક
બીજાનું લીધેલું પાછું મળ્યું, ને બીજો ઝઘડો પૂરો થયો.

(૫) કારભારના અંત—હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં કલકત્તાના
નંદકુમાર નામે બ્રાહ્મણે તેનાપર શરિઆત માંડી હતી, પણ પાછળથી

તે બ્રાહ્મણે ખોટા લેખ જનાવેલો માલગ પડવાથી, તેને ફાંસો દીધી, ૧૭૭૫-હેસ્ટીંગ્સ ૧૭૮૬ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમો વગરના કામ સંબંધી તેના પર ખર્ચ સાહેબે તહા-મત મુકામાં સન ૧૭૮૮ થી ૭ વર્ષ સુધી તેની તપાસ થઇ તેમાં ઘણું ખર્ચ કરીને છુટયો. ડીરેક્ટરોએ પાછળથી તેને આરી મદદ આપી હતી. તે ૧૭૫૦ થી હિંદુસ્તાનમાં નોકર રહ્યો હતો.

(૬) પીટનુ બીસ—હિંદુસ્તાનના કારભાર સંબંધી વિલાયતમાં વારંવાર ચર્ચા થતી સન ૧૭૮૩ માં ફ્રેકસ નામના પ્રધાને એક બીલ મૂક્યું કે કંપનીએ વેપારનું કામ કરવું, અને રાજ્યકાર-ભાર પાર્લમેન્ટ ચલાવે, પણ તે મંજૂર થયું નહીં ત્યાર પછી ૧૭૮૪ માં પીટ નામના પ્રધાને બીલ મૂક્યું. તેમાં એ મતવજબ હતી કે, કં. પનીના ૨૪ ડીરેક્ટરોને માથે ત્રણ માણસની છુપી કમીટી નીમવી. તથા તે જાંધાને માથે છ માણસની એક કમીટી નીમવી. (૨) કલકત્તાની કૌંસીલમાં ૪ ને જદલે ત્રણ સભાસદ રાખવા, ને મુંબાઇ તથા મદ્રાસ માટે પણ કૌંસીલ ઠરાવવી. એ બીલ મંજૂર થયું.

લાઈ કાર્નવાલીસ — ૧૭૮૬—૧૭૯૩

હેસ્ટીંગ્સના ગયા પછી ૨૦ માસ સુધી મેકફર્સન સાહેબે કામ ચલાવ્યું. પછી ૧૭૮૬ માં કાર્નવાલીસ આવ્યો. તેના વખતમાં મુખ્ય બે જનાવ જન્યા.

જમાબંધીનો સુધારો—હેસ્ટીંગ્સે વસુલાત ખાતામાં સુધારો રજૂ કર્યો હતો તે કામ કાર્નવાલીસે પુરૂ કર્યું. તેણે જમાબંધીના ત્રણ નિયમ બાંધ્યા. (૧) મોટા જમીનદારોએ ખોતાના તાખાની જમીનનો કુલ આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૨) લોકોએ ખોતાના ગામની કુલ ઉપજનો આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૩) પ્રત્યેક બેડુને

પોતાની જમીનને માટે ઠરાવેલી વીંધોટી ભરવી. પહેલી રીત જંગા-
ળામાં ને ત્રીજી મદ્રાસ તથા મુંબાઈ ઇલાકામાં ચાલેછે.

(૨) ત્રીજો મહિસુર વિગ્રહ—૧૭૯૦-ઈંગ્રેજના મિત્ર ત્રા-
વણકારના રાજા ઉપર ટીપુએ ચડાઈ કરી તેથી ઇંગ્રેજ ગુસ્સે થયા,
ને ઇંગ્રેજોએ નીજમને પોતાના મિત્રનાં નામ લખી આપ્યાં, તેમાં
ટીપુનું નામ નહોતું તેથી ટીપુને બહાનું જડ્યું. કાર્નવાલીસ ૪૩૯ લ-
ડવા ગયો. શીમોગા અને ચરીકેરા આગળ ૧૭૯૧ માં લડાઈ થઈ.
તેમાં ટીપુ હાર્યો ને ઇંગ્રેજો બેંગલોર તથા નંદીદુર્ગ જીતી લીધાં. ૫મી
૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ જળરી લડાઈ થઈ, તેમાં ટીપુની
હાર થઈ, ને તેણે પોતાનું અડધું રાજ તથા લડાઈના ખર્ચ બદલ
૩૩) કરોડ આપી સલાહ કરી. ૧૭૯૨

(૩) કાર્નવાલીસ ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. હિંદમાં આવેલો
અમીરોમાં તે પહેલો હતો. ૧૭૫૮ માં વીશ વર્ષની ઉંમરે હિંદમાં
નોકર રહ્યો હતો. તેણે જંગાળા, મદ્રાસ ને મુંબાઈનાં કામ જુદાં
પાડ્યાં, વસુક્ષાત ને ન્યાય ખાતાં જુદાં પાડ્યાં, તથા કલકત્તામાં
હાઇકોર્ટ સ્થાપી.

સરજનશોર ૧૭૯૩—૧૭૯૮.

(૧) એ ૧૭૯૩ માં આવ્યો, તેનો વિચાર એવો હતો કે દે-
શી રજવાડામાં હાથ ન ધાલતાં, સલાહ શાંતીથી કારભાર ચલાવ-
વો. તેણે દેશી રાજાઓને મદદ દીધી નહીં, તેથી નીજમે સીકંદ્રા-
બાદની છાવણી ઉઠાવી લીધી, તથા ફ્રેંચ સરદાર રાખી લસ્કરને ક-
વાયત શીખવવા માંડી.

(૨) કર્ણાટકનો નવાજ મહમદઅલી ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો.
તેના પુત્રને ઇંગ્રેજો ગાદી આપી, પણ તે અરાજક ચલાવી શક્યો ન-

હો, તેથી આગળ જતાં ૧૮૦૧ માં તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું. તેમ અયોધ્યાનો નવાબ અસોફીદલા ૧૭૬૭ માં મુઓ, ને તેની પાછળ ગાદીની તકરાર પડી. અંગ્રેજો મરનારના ભાઇ સાદતઅલીને ગાદી આપી ને ખીજા ઉમેદવાર વજીરઅલીને કેદ કર્યો. એ પ્રમાણે કારભાર કરી, તે ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાઈ વેલ્સલી ૧૭૯૮-૧૮૦૬

(૧) એને મોર્નીંગ્ટન પણ કહેછે. તે ૧૭૯૮ માં આવ્યો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને તાબે કરી, અંગ્રેજ સત્તામાં વધારો કરવો. આગલા ગવર્નરના વખતમાં દેશી રાજ્યોને મદદ મળી નહીં, તેથી નીજામ, ટીપુ, મરેઠા વગેરે ફ્રેંચ ફ્રાન્સ રાખી મરજી મુજબ વર્તતા હતા. વેલ્સલીએ બધાને તાબે કરવાનો હસાવ કર્યો. પ્રથમ નીજામ સાથે સલાહ કરી તેને પક્ષમાં લીધો. તેણે ખીજા યુરોપી પ્રજાને રાજમાં ન રાખવાની સરત કરી, પાછી પોતાના રાજમાં ઇંગ્રેજ હાવણી રાખી. ૧૭૯૮

(૨) મહિસુરનો ચોથો વિગ્રહ—શ્રીરંગપટણની સલાહ થયા પછી ટીપુ વધારે ક્રોધે ભરાયો હતો. તે ફ્રેંચ તથા અધધાનો નેકે કાગળ લખી, ઇંગ્રેજ સામે થવાની તૈયારી કરતો હતો, તેમ નીજામના જેવી સંધી કરવાની તેણે ના પાડી, તેથી લડાઈ થઈ. માલવેલી આગળ હારીશે, સલાહીર આગળ સ્કુઅર્ટ, ને શ્રીરંગપટણ આગળ જનરલ બેયર્ડ ૧૭૯૯ માં તેનો પરાભવ કર્યો. પછી ટીપુ રણમાં પડ્યો, ને મહિસુરના વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૩) ટીપુના રાજની વહેંચણી—ટીપુનું રાજ ત્રણ ભાગે વહેંચાયું. (૧) શ્રીરંગપટણ અને આગળ જાગુતો ભાગ ઇંગ્રેજો રાખ્યો. (૨) મહિસુરનો ભાગ, આગલા હિંદુ રાજાના વંશને ગાદીએ બેસાડી આપ્યો. (૩) બાકીનો ભાગ નીજામ, મરેઠા વગેરે મદદગાર રાજ્યોને આપ્યો.

કર્નલ વેલ્સલીએ (ગવર્નન-નો ભાઈ) શ્રીરંગપટ્ટણમાં રહી સારી રીતે કારભાર ચલાવ્યો. ટીપુના બે પુત્રોને વેલોરમાં કેદ કર્યા. પાછળથી તેમને કલકત્તે મોકલ્યા હતા.

(૪) ૧૮૦૦ માં સુરતના નવાબને પેન્શન બાંધી આપી સુરત તથા તેની આબુઆબુનાં ગામ કબજે કર્યાં, તેમ અયોધ્યાનો નવાબ પોતાની ખંડણીનો આંકડો બરાબર ભરતો નહીં, તેથી તેની પાસેથી ૪૦ સ. ૧૮૦૧ માં લખનૌરમાં કરાર લખાવી બેઈ હમેશને માટે વાયવ્ય પ્રાંત લીધા. આ વખતે કર્ણાટકના નવાબને તથા તંબવરના રાજાને પણ પેન્શન બાંધી આપી તેમનાં રાજ્ય ખાલસા કર્યાં.

(૫) બીજો મરાઠા વિગ્રહ—૧૮૦૩ ટીપુના વિગ્રહમાં મરાઠાએ જોઈએ તેવી મદદ આપી નહોતી. તેમનાં આ વેળા પાંચ મોટાં રાજ્ય હતાં. પેશ્વા, સીંધીઆ, હૅલ્કર, ગાયકવાડ ને ભોંસલા. બધામાં વડો પેશ્વા હતો, પણ તેની સત્તા બરાબર ચાલતી નહોતી. હૅલ્કરે તેના પર ૧૮૦૧ માં ચડાઈ કરીને નસાડ્યો. તેથી તે ઈંગ્રેજોને શરણે ગયો, અને વસઈ મુકામે ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી, પણ એ સલાહથી સીંધીયા તથા ભોંસલા નારાજ થયા, ને તેમણે ઈંગ્રેજની સાથે લડાઈ જોડી, તેને મરાઠી બીજો વિગ્રહ કહેછે.

(૬) લડાઈની હુકીકત—પ્રથમ આર્થર વેલ્સલીએ અસાઈ તથા આરગમ આગળ સન ૧૮૦૩ માં જાને મરાઠા રાજાને હરાવ્યા, ને અહમદનગર લીધું; તેમ લોડં લેકે દિલ્લી તથા આગ્રા લીધાં. દિલ્લીના આંધળા શાહને આ વખત છોડાવ્યો. પછી સીંધીઆ તથા ભોંસલાએ હાર થવાથી સલાહનાં કેહેણ મોકલ્યાં, તેથી ઈંગ્રેજે સીંધીઆ સાથે સીરહઅંને ગામ આગળ ને ભોંસલા સાથે દેવગામ આગળ ૧૮૦૩ માં સલાહ કરી.

(૭) હોલકર-એ તામે થયો નહોતો. એણે સીખ તથા ભરતપુરના રાજા વગેરેને ઉશ્કેર્યા, ને ઈંગ્રેજોને પાંશરો જવાખ દીધો નહીં, તેથી લડાઈ થઈ. પ્રથમ મોન્સનની હાર થઈ, પણ પાછળથી તેણે તથા જનરલ ફ્રેન્ચે મળીને હોલકરને દીગ આગળ ૧૮૦૪ માં હરાવ્યો. ભરતપુરના રાજાએ હોલકરને આશરો દીધો હતો, માટે લોર્ડ લેકે તે ગદ થયો, પણ જીતાયો નહીં. ૧૮૦૫ લોર્ડ લેકે ૧૮૦૪ માં ફરકાખાદ આગળ ફરીથી હોલકરને હરાવ્યો, પરંતુ તે તામે થયો નહીં. એ પ્રમાણે વેલ્સલી સાહેબે વાવ્યપ્રાંત, પુના, મલિસુર વગેરે જીતીને, ઈંગ્રેજ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, ને પોતાની ધારણા પાર પાડી. તે ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લોર્ડ કાર્નવાલીસ બીજીવાર—૧૮૦૫-વેલ્સલીના ગયા પછી કાર્નવાલીસ બીજીવાર ગવર્નર જનરલના હોદ્દાપર આવ્યો; પણ તેનાથી ઝાઝી મુદત ભોગવટો થયો નહીં, કેમકે લોર્ડ લેકેને મળવા જતાં ગાજીપુર આગળ ૧૮૦૫ માં તે મરણ પામ્યો. તેની જગા કૉંસીલના મુખ્ય મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાર્લોને મળી.

સર જ્યોર્જ બાર્લો—૧૮૦૫-૧૮૦૭ એણે સલાહ શાંતીથી રાજ ચલાવ્યું. હોલકર આ વખતે સીખ રાજાની મદદ માટે ગયો હતો, પણ મદદ ન મળવાથી તેણે ૧૮૦૫ માં ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી; તેમ સીંધીઆએ પણ એજ સાલમાં ફરી સલાહ કરી. વેલ્સલીના સિપાઇઓએ ટીપુના કુંવરોની શીખવણીથી ખંડ ઉડાવ્યું, તે ગીલેસ્પીએ ૬૦ સૈ ૧૮૦૬ માં સમાવ્યું ને ટીપુના કુંવરને ત્યાંથી કલકત્તે મોકલ્યા. દેશી રાજાઓને મદદ ન આપવાથી તેઓ નાખુશ થયા. બાર્લો ૧૮૦૭ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ મીન્ટો ૧૮૦૭—૧૮૧૩.

તેણે વેલ્સલીનું જીતેલું રાજ્ય આખાં કર્યું. તેના વખતમાં ફ્રેન્ચના મારીસ, જુર્બેન જેટ મળ્યા. જાવા પણ તેણે જીત્યો. ૧૮૦૯ આ વખતે રશિયન સરકારની ખીકથી, સરહદનાં રાજ્યો સાથે સલાહ કરવાને વકીલો મોકલ્યા. તેમાં પંજાબમાં મેલ્કાશ, અફઘાનીસ્તાનમાં એલ્ફીન્સ્ટન ને ઈરાનમાં માલકમ ગયો. એના વખતમાં કંપનીના પટામાં ૧૮૧૩ માં ફેરફાર થયો. તેમાં કંપનીને ફક્ત ચીનના વેપારનો પટો આપ્યો, અને હિંદના વેપારની છુટ બધા ઈંગ્રેજોને આપી. તે ૧૮૧૩ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ (મોઘરો) ૧૮૧૪-૧૮૨૩ એ ૧૮૧૪ માં કલકત્તે આવ્યો. તેના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) નેપાળ સાથે વિગ્રહ. (૨) પીંઢારી વીગ્રહ. (૩) છેલ્લો મરાઠી વિગ્રહ.

૧ ગુર્ખાની લડાઈ—ચૌદમા સૈકામાં કનોજનું રાજ તુટ્યું, તે વારે તેમાંથી એક શાખાએ નેપાળમાં રાજ સ્થાપ્યું હતું. ૧૭૬૭ હાલના રાજ્યે સરહદપરનો કેટલોક ઈંચિજી મુલક દબાવ્યો ને ઈંગ્રેજ લશ્કરને નુકશાન કર્યું, તેથી લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. પ્રખ્યાત સરદાર ઝોકટરસોનીને આગેવાન કર્યો ને તેની સાથે ગીલેસ્પી, લુક, માર્લી, વીગેરે સરદારો મોકલ્યા. પ્રથમ ગીલેસ્પીને જય ન મળ્યો, પણ ઝોકટરસોનીએ નલગઢ લીધો ૧૮૧૪ પછી ત્રણ મોટી લડાઈ થઈ. તેમાં મહાન આગળ ૧૮૧૫, મકવાનપુર આગળ ૧૮૧૬, ને હરિહર આગળ ૧૮૧૬ માં ગુર્ખા હાર્યા. છેવટે સરહદપરનો કેટલોક મુલક આપી ૧૮૧૬ માં તેમણે સેગાહલી ગામમાં સલાહ કરી.

૨ પીંઢારી વિગ્રહ—પીંઢારા એ એક જાતના લૂટારા હતા. તેમનામાં ઘણી જાતો એકઠી થઈ હતી. તેમના ૩ મુખ્ય સરદાર હ-

તા. અમીરખાન, કરીમખાન ને ચીતુ. તેઓનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદમાં હતું, પણ ત્યાંથી તેઓ ઘણે દૂર સફર મારતા. હેસ્ટીંગ્સે સવા લાખ માણસનું લશ્કર તેમના નાશ માટે જુદે જુદે ઠેકાણે રાખ્યું. આખરે તેઓ શરણે આવ્યા. અમીરખાનને ઠાંક સંસ્થાનની જગીર આપી; કરીમખાન ગોરખપુરમાં ગયો; ને ચીતુના વાઘે પ્રાણ લીધા. એમાં સરખન માલકમે સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૧૭

૩ મરેઠી ત્રીજો વિગ્રહ—એ વખતે પેશ્વા, હોલકર ને ભોંસલાએ લડાઈ આરંભી. (૧) પેશ્વા વિષે—પસાઇની સલાહ થયા પછી પેશ્વા બાહરાવ, ઈંગ્રેજ સામે થવાને કાવતરાં કરતો. તેને ત્રીજા કજી નામે ખરાબ મંત્રી હતો. ગાયકવાડે નાણાં સંબંધી હિસાબ કરવાને ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુત્રે મોકલ્યો. તેનું ત્રીજા કજીએ ૧૮૧૫ માં પંદરપુરમાં ખુન કરાવ્યું. પછી અંગ્રેજે ત્રીજા કજીને પકડીને કદ કયો ને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં સલાહ કરી, તોપણ તે શાન્ત થયો નહીં. તેણે ૪૦ સ. ૧૮૧૭ માં ઈંગ્રેજ રેસીડેન્ટ એલ્ફીન્સ્ટનના બગલા પર હુલ્લો કર્યો, તેથી ઈંગ્રેજ લશ્કર લડવાને આવ્યું. ખડકી અને દારે-ગામ આગળ ૧૮૧૭ માં તથા આપ્ટી આગળ ૧૮૧૮ માં જનરલ સ્મીથે પેશ્વાને હરાવ્યો. બાહરાવનો પ્રખ્યાત સરદાર બાપુ ગોખરે મરવાથી તે રણભૂમિમાંથી નાઠો, પણ આખરે માલકમને શરણે આવ્યો. ઈંગ્રેજે તેને આઠ લાખ રૂ. નું પેનસન બાંધી આપી, બીથુરમાં રાખ્યો, ને પુનાનું રાજ્ય છતી લેઈ બીજા શાહુના કુંવર બાબા સાહેબને ઈંગ્રેજના આશરે નિચે સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો ૧૮૧૮.

ભોંસલા—નાગપુરમાં પરસાજી કરીને ગાંડા જેવો રાજા હતો, તેથી તેનો પિતરાઈ આપાસાહેબ કારબાર કરતો. પરસાજીને મારી ૧૮૧૭ માં તે ગાદીએ બેઠો, ને ઈંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રાજ્ય-

માં રાખી તેણે સલાહ કરી, પણ પાછળથી તેણે ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ જેન્કીન્સન ઉપર હક્કો કર્યો, તેથી અંગ્રેજે તેને જખમપુર તથા નામપુર આગળ ૧૮૧૭ માં હરાવી સીતાયદ્દીની છાવણીનું રક્ષણ કર્યું, પછી આપાસાહેબ નાંઠો, ને તેની જગાએ બીજા રધુજીને બેસાડ્યો. તે ૧૮૫૩માં અપુત્ર મરણ પામવાથી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

૩ હોલકર—જસવંતરાવ ૧૮૧૧માં મુઝો તેથી તેની સ્ત્રી તુલસીબાઈએ પેતાના બાળપુત્ર મલાવરાવને ગાદીએ બેસાડી કાબજી કરવા માંડ્યો. તેની મરજી ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ રાખવાની હતી, પણ તેના સરદારો વિરુદ્ધ હતા તેમણે તુલસીબાઈને મારી નાંખી ઇંગ્રેજ સામે લડાઈ જોડી. ઇંગ્રેજ સરદાર સર ટામસ હીસ્લોપે માહીદપુર આગળ હોલકરના લશ્કરને હરાવ્યું. ૧૮૧૭. પછી સરદારોએ કેટલોક મુલક આપી ૧૮૧૭ માં ગંદેસર આગળ સલાહ કરી. એ પ્રમાણે છેલ્લા મરાઠા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં ફ્રેંચ, ડચ, વગેરેનાં થાણાં પાછાં આપ્યાં, ઇ.સ. ૧૮૧૬માં સિંઘાપુર મળ્યું, કેળવણી વધી, વર્તમાન પત્ર નીકળ્યાં, ને કેટલાક સુધારા થયા. હેસ્ટીંગ્સ ૧૮૨૩ માં સ્વદેશ ગયો.

આમહર્સ્ટ ૧૮૨૩—૧૮૨૮

આમહર્સ્ટ આવતા પહેલાં મી. આદમ્સે કેટલાક દહાડા કામ ચલાવ્યું, પછી આમહર્સ્ટ આવ્યો. તેના વખતમાં બે મોટા બનાવ બન્યા.

૧ બ્રહ્મી વિગ્રહ—એ બૌદ્ધ ધર્મી રાજ્યનો ઉદય ઇ.સ. ૧૭૫૦ માં આલોખ્રા નામે સરદારે કર્યો. હાલના રાજ્યએ શાહપુરી બેટનું ઇંગ્રેજ થાણું ઉડાડી મૂક્યું, ઇંગ્રેજ મુલકમાં તુકશાન કર્યું અને ઇંગ્રેજના મિત્ર (કાયરના) રાજા ઉપર ચડાઈ કરી, એથી ઇંગ્રેજોને લડાઈ

કરવા જરૂર પડી. રંગુન, ગ્રેમ ને પગામ આગળ સર આર્શિઆદ-કેમ્પબેલ નામે સરદારે તેમને હરાવ્યા. બ્રહ્મી લોકો કાષ્ટકોટથી લડતા. મહાયાંદુલા ને નરકાધિપતિ નામે તેમના પ્રખ્યાત સરદાર હતા. તે બધા ૧૭૨૫ માં હાન્ન, ને આખરે તેમણે લડાઇનું ખરચ તથા આસામ, કક્કર, તીનાસરીમ વગેરે પ્રાંત આપી ચાન્દાઓ ગામમાં સલાહ કરી. ૧૮૨૬.

૨ ભરતપુરનો ઘેરો—ત્યાંનો રાજા ૧૮૨૬ માં મુઓ. તેના પછી તેનો પુત્ર બળચંતસિંહ બેઠો; પણ તેને ઉઠાડી તેનો પિત્રાર્થ દુર્જનસાલ બેઠો. તેથી ઈંગ્રેજો ખરા વારસનો પક્ષ કરી ભરતપુરને ઘેર્યું. ટ્રાન્સગેરીયર નામે બહાદુર સરદારે ભરતપુરનો ગઢ છત્તી લીધો, ને ૧૮૦૫ માં લોઈ લેકને મળેલી નામોસી ટાળી. ૧૮૨૭. આ-મહરૈ ૧૮૨૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાઈવુલીયમ બેન્ટીક—૧૮૨૮—૧૮૬૫

એના સાત વર્ષના અગત્યમાં સુધારા ઘણા થયા (૧) વસુલાત ખાતામાં સુધારો કરી બ્રહ્મી વિગ્રહમાં ૧૪ કરોડ ૩ નું ખરચ લાગ્યું હતું તેનો ટોટો તેણે માળવી અફીણ અને જમીન ઉપર કર નાંખીને તથા હમેશના ખરચમાં ઘટાડો કરીને પુરો પાડ્યો.

(૨) સતી થવાનો અટકાવ કર્યો—ધણીની પાછળ હળશે વિધવા બળી મરતી, તે બાબત કલકત્તાના રાગમોહનરાયની મદદથી બેન્ટીકે સુધારો કર્યો, ને એ બાબત કાયદો ઠરાવ્યો કે, એ કામમાં દાખલ થનારને ખુની માફક સજા કરવી (૩) ફ્રાંસીયા લોકોને વશ કર્યા. એ લોકો ગળે શંસો દેધ માણસોનો માત્ર લૂટી જતા. બેન્ટીકે ૧૫૬૨ ઠગને પકડ્યા, ને તેમની કબુલાતપરથી બીજા પણ પકડાયા. પછી એ લોકોને બંધે લગાડી, તેમનો ધંધો બંધ પાડ્યો. એમાં સ્ત્રીમન

સાહેબે સારી મદદ કરી હતી, ૧૮૩૦. (૪) મહિસુર ને કુર્ગની ગો-
ઠવણુ-મહિસુરના રાજ્યનું અંધેર મટાડવા ૧૮૩૦ માં એ રાજનો
વહિવટ સરકારે હાથ લીધો. પછી બાળરાજને ૧૮૮૧ માં તેનું રાજ
પાછું સોંપ્યું કુર્ગનો રાજ જંગલી અને કૂર સ્વભાવનો હતો, તેથી
રૈયતનું દુઃખ ટાળવા એ રાજ સરકારે ૧૮૩૪ માં ખાલસા કર્યું.
ને રાજને કાશીમાં રાખ્યો. (૫) કંપનીના પટામાં ફેરફાર કરી બેન્ટીક
૧૮૩૪ માં નવી સનંદ આપી કે, હિંદ તથા ચીનમાં બધા ઈંગ્રેજોને
વેપાર કરવાની છુટ છે, ને કંપનીએ વેપારનું કામ બંધ કરી રાજ
સત્તા ચલાવવી. (૬) બીજા સુધારા,-દેશીઓને મોટી નોકરી આપ-
વાનો ધારો કર્યો. કાયદાનું કમીશન લોડ મેકાલેના ઉપરીપણા નીચે
ઠરાવી સુધારા કર્યા, આગળોટો શરૂ થઈ, ઇંગ્રેજ નિશાળો સ્થાપી,
અને યુરોપમાં જવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો. એ પ્રમાણે સુધારા કરી-
ને બેન્ટીક ૧૮૩૫ માં સ્વદેશ ગયો.

સરચારલસ મેટકાફ-૧૮૩૬-૧૮૩૬

બેન્ટીકના ગયા પછી એક વર્ષ સુધી કૌંસીતના મેમ્બર મેટકાફ
કામ ચલાવ્યું. તેણે હાપખાનાને છુટ આપી માન મેળવ્યું. પછી
આકલાન્ડ આવ્યો. ૧૮૩૬

લોડ આકલાન્ડ ૧૮૩૬-૧૮૪૨

એના વખતમાં અફઘાન વિગ્રહ થયો, એ મુખ્ય બનાવ છે.
૧૮૩૭ માં અયોધ્યાનો નવાબ મરણ પામ્યો, ને તેની બેગમે બીજો
વારસ ઉભો કર્યો, પણ આકલાન્ડે મરનારના કાકાને કાયમ રાખ્યો.
સતારાના રાજ બાબાસાહેબે ફિતુર ઉઠાવ્યું, તેથી તેને ઊઠાડી તેના
બાબ આપાસાહેબને ગાદી આપી, ૧૮૪૦.

અધ્યાન લડાઈ—અહમદશાહ અગદલ્લીનું મરણ થયા પછી ગાદીને માટે ઘણી તકરાર મઘ. એવામાં શાહસુજા ગાદીએ બેઠો. મીન્ટોએ સલાહ કરવા વકીલ મોકલ્યો હતો, તે વખતે તેને પદબ્રષ્ટ કરી તેનો ભાઇ મહમદ ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ૧૮૦૯. પછી તેને મારી નાખીને ૪૦ સં ૧૮૨૧ માં તેનો પ્રધાન દોસ્તમહમદ બેઠો. આ વખતે શાહસુજા, ઈંગ્રેજના આશરથી લુધિઆનામાં રહેતો હતો. રશિયન ધાસ્તીને લીધે કેટલાક ઠરાવ કરવા સાર આકલાંડે અમીર પાસે ૧૮૩૭ માં કપ્તાન બર્નસને મોકલ્યો, પણ અમીરે તેનું કહેવું સ્વીકાર્યું નહીં, તેથી ઇંગ્રેજોએ શાહસુજાને ગાદી આપવાનું ધાર્યું. આકલાંડે રણજીતસિંહ સાથે ૧૮૩૮ માં સલાહ કરી; અને ઇંગ્રેજ, શાહસુજા તથા સીખ રાજાની ફ્રેન્ડે, બોલનધાટને રસ્તે અધ્યાનિસ્તાનમાં પેઠી ૧૮૩૯. ઇંગ્રેજ સરદાર સર બનકીન હતો. તેણે કંદહાર, બિજની અને કાબુલ જીતી લેઈ, ૧૮૩૯ માં શાહસુજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી ત્યાં જનરલ સેલ તથા જનરલ નાટના હાથ નીચે થોડું સૈન્ય રાખ્યું. દોસ્તમહમદ બુખારાબણી નાઠો હતો, તે મદદ ન મળવાથી પાછો આવી સામે થયો, પણ પરવાન આગળ જનરલ સેલે ૧૮૪૦ માં તેને હરાવ્યો, ને પકડીને હિંદમાં રાખ્યો.

ખીજાર તોફાન—૧૮૪૧—શાહસુજાપર પ્રજાનો પ્રેમ નહોતો, તેથી દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાંની આગેવાની નીચે, ખીલજી લોકોએ દંગો કર્યો. સેલ તથા નાટ પોતાની જગાએ સાચવી રહ્યા. બંડખોરોએ સલાહ કરવાનું બહાનું કાઢી, ઇંગ્રેજ વકીલ મેકનોટનનું ખુન કર્યું. ૧૮૪૧, તેમ શાહસુજાને પણ મારી નાંખ્યો. પછી ધરડા એલ્ફીન્સ્ટને નામોશી ભરેલા કરાર કર્યા ત્યારે અકબરખાંએ તેમને સુખે જવા દેવાનું વચન આપ્યું, પણ તે તેણે પાળ્યું નહીં;

અને ૧૮૪૨ ના જાનેવારીમાં કાપ્પુલ છોડી બધું લશ્કર હિંદમાં જતું હતું, તેમના પર અધધાનોએ હલ્લો કર્યો. તેમાં ધણાં માણસ બૂખ તરસથી માર્યાં ગયાં, ને સેડી સેત્ર, સેડી મેકનોટન, એક્ઝીન્સ્ટન વગેરે કેદ પકડાયાં. ફક્ત ડોક્ટર વ્રાઈડોન એકલો બચ્યો. તેણે જલાલાબાદમાં જઈ સેલને બધી ખીના કહી. એટલી ખીના બન્યા પછી આકલાન્ડ સ્વદેશ ગયો. ૧૮૪૨—એના વખતમાં ચીનદેશ સાથે લડાઈ થઈ હતી.

ચીનની લડાઈ—૧૮૪૦—૧૮૪૨—હિંદુસ્તાનમાંથી ધણું અફીણ ચીન જતું, તેથી લોકો ખરાબ થતા. એ હરકત ટાળવાને માટે ચીનના રાજાએ એ વેપાર બંધ પડાવ્યો, તો પણ ઈંગ્રેજ વેપારીઓ બુલ્લમથી જતા. એથી ચીનના મહારાજે ગુસ્સે થઈ તેમની અફીણની પેટીઓનો નાશ કર્યો, એ કારણથી લડાઈ જાગી. ૧૮૪૦ માં ગોણ સાહેબે તેમને હરાવ્યા, ને હોંગકોંગ બેટ લીધો, તથા કંતાન વગેરે ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની મંજૂરી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૪૨.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર—૧૮૪૨—૧૮૪૪ એણે આવીને અકબરખાંએ કરેલા અપમાનનું સાટું વાળવાની તૈયારી કરી ૧૮૪૨. જનરલ સેલ જલાલાબાદમાં ટકીરહ્યો હતો, તેની મદદે જનરલ પોલોક; અને જનરલ નોટ કંદહારમાં હતો, તેની મદદે જનરલ ઈંગ્લાંડને મોકલ્યો. બંને ફ્રાન્સેએ મળીને કાપ્પુલ પર સ્વારી કરી, અને તે શહેર લઈ બંડખોરોને હરાવ્યા. અકબરખાંએ જેના હવાલામાં ઇંગ્રેજ બંધીવાન સોંપ્યા હતા, તેણે લાંચ લઈ તેમને છોડી મૂક્યા, અને શાહસુજ મરી ગયો હતો, તેથી ખીજા કોઈ માટે લડવાનું રહ્યું નહીં, તેથી એ દેશમાં ફરીને હાથ ધાલવાનું માંડીવાળી ઇંગ્રેજ સૈન્ય હિં-

દમાં પાહું આવ્યું. સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૨, એમાં પ્રહી લડાઈ જેટલાં માણસ (૨૦ હજાર) મુઆં ને ૧૫ કરોડ રૂ. ખર્ચ થયું.

સિંધ વિગ્રહ—૧૮૪૨—અફઘાન લડાઈ પાંધ પડ્યા પછી સિંધ સાથે લડાઈ જાગી. અફઘાન લડાઈ વખતે મુઘાલના લશ્કરને સિંધમાં થઇને જતાં અમીરોએ હરકત કરી હતી, તેથી તેમની સાથે લડાઈ થઈ. પ્રથમ સરજેમ્સ ઔટ્રામને સમાધાન કરવા અમીરો પાસે મોકલ્યો, પણ તેમણે માન્યું નહીં તેથી હૈદરાબાદ અને મીઆની આગળ ૧૮૪૩ માં સરચાલસનેપીયરે તેમને બારે હાર ખવરાવી, સિંધદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૩.

૩ સીંધીઆ સાથે બીજો વિગ્રહ—આ વખતે જકોબ સીંધીઆ મરણ પામ્યો, ને તેની સ્ત્રી તારાયાઇએ છયાભારવને દત્તક લેઇ કારબાર કરવા માંડ્યો, પણ તેને ઈંગ્રેજના નીમેશ કારભારીઓ સાથે બન્યું નહીં, જેથી લડાઈ કરવી પડી. મહારાજપુર આગળ લોડે ગોફે, અને પનિઆર આગળ જનરલ ગ્રે સાહેબે ૧૮૪૩ માં સીંધીઆનું લશ્કર હરાવ્યું. પછી તેમણે સલાહ કરી. ૧૮૪૪

લોડે હારડીંગ ૧૮૪૪—૧૮૪૮

એ ૧૮૪૪ માં આવ્યો. યુરોપની એક લડાઈમાં તેનો એક હાથ કપાઇ ગયો હતો. તે બાહાદુર લડવૈયો હતો. તેના વખતમાં સીખ સાથે લડાઈ થઈ.

સીખની હુકીકત—સીખ લોકો નાનકપથી છે. તેનો મુળ પુરુષ નાનક (કપીરનો એક્કો.) ૧૪૯૬ માં જનમ્યો. તેની પછી દશ-મો ગુરૂ ગોવિંદસિંહ કરીને થયો, જેણે મૂગલ લોક સાથે જખરા જંગ મચાવ્યા હતા. તેમણે ધીમે ધીમે નાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. કેટલીક

મૂલે તેમાં રણજીતાસિંહ કરીને બાહાદુર રાજા પેદા થયો. તેનો જન્મ ૧૭૮૦ માં થયો, ને તે ૧૮૦૦ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાનું લશ્કર સાફ કેળવ્યું. તેનું રાજ્ય પંજાબમાં હતું. તેની સાથે ૧૮૦૬ માં લોર્ડ મોન્ટોએ સલાહ કરી હતી, તે તેણે પોતાના મરણ સુધી પાળી. ૧૮૩૬ ત્યાર પછી રાજમાં ગરબડ થઈ. છેવટે ૧૮૪૩ માં તેનો આઠ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંહ બેઠો, ને તેની મા ચંદાકુંવરે બાલસા નામે સભા ઠરાવી કારબાર કરવા માંડ્યો. તેમાં તેનો પ્રધાન લાલસિંહ, બાઈ જુહારસિંગ, બામુનો રાજા ગુલામસિંહ તથા છત્રસિંહ નામે સેનાપતિ, એટલા સામેત્ર હતા. પછી લશ્કરી બળ વધી પડવાથી તે ઈંગ્રેજ સરદાર પર લડવાને આવ્યું, તેથી ઈંગ્રેજે પાણ તૈયાર થયા. મુઝફ્ફી અને ફરીશ્વરપુર આગળ ૧૮૪૫માં ને અલિવાળ તથા સોમનાથ આગળ ૧૮૪૬ માં જંગમાં લડાઈઓ થઈ. તેમાં સીખ હાર્યા, ને તેમણે સલાહનું કહેણ મોકલાવ્યું. સીખના સરદાર શ્યામસિંહ, તેજસિંહ, ગુલામસિંહ ને લાલસિંહ હતા. ઈંગ્રેજના સર હેનરી સ્મીથ, તથા લોર્ડ ગોશ, એ પ્રખ્યાત સરદાર હતા. ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે સલાહ થઈ ને ત્યાં હેનરી લ. રેન્સને નીમ્યા. રોકડ નાણાં ન હોવાથી કાશ્મીર અને હજારા પ્રાંત લડાઈના ખર્ચ પેટે મળ્યા. તેમાંથી કાશ્મીર ગુલામસિંહને એક કરોડ રૂપીએ વેચ્યો.

પાછળથી શાન્તીના વખતમાં હાર્ડીંગે સતી થવાનો તથા શંસીયા લોકોનો અટકાવ કર્યો, ઝોદીઆને મધ્ય હિંદના અનાય લોક નરમેષ કરતા તે બંધ પાડ્યું. છોડીઓને દુધ પીતી કરવાનો રીવાજ અટકાવ્યો. વગેરે સુધારા કરી ૧૮૪૮ માં તે સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ ડેલોઝી ૧૮૪૮-૧૮૫૬

એ ૧૮૪૮ માં કક્કતે આવ્યો, તેના વખતમાં ૪ મોટા બનાવ

ખન્યા. (૧) ખીજો સીખ વિગ્રહ. (૨) ખીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૩) નાગ-
પુર વગેરે રાજ્યોનું ખાલસા થવું. (૪) રેણવે વગેરે સુધારાનાં કાગ-

(૧) ખીજો સીખ વિગ્રહ.—મુલતાનના સૂબા લાલા ગુજરાજે
તોફાન મચાવી ઇંગ્રેજ સામે યવાની તૈયારી કરી તથા ઇંગ્રેજના બે
અમલદારોને મારી નાંખ્યા, તેથી ખીજો સીખ વિગ્રહ શરૂ થયો.
સરએડવર્ડ તથા લોર્ડ ગોડ, એ બે ઇંગ્રેજ સરદાર હતા. અને શે-
રસિંગ, છતસિંહ તથા મુજરાજ, એ સીખ સરદાર હતા. કીનેરી,
સદુસેનને રામનગર આગળ ૧૮૪૮ માં, ને બીલીયનવડા તંથા
ગુજરાત આગળ ૧૮૪૯ માં મોટી લડાઇ થઇ. તેમાંની બીલીયન-
વડાની લડાઈમાં ઇંગ્રેજને ઘણું નુકશાન થયું, ને એથી હિંદુસ્તાન
તથા ઇંગ્લાંડમાં ગારે ગરારાટ થયો, પણ પાછળથી ગુજરાતની
લડાઈમાં લોર્ડ ગોડે સીખનો પરાભવ કર્યો, તેથી ઇંગ્રેજની શ્રેષ્ઠ
થઇ. છેવટે પંજાબને ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યું, તે બાળ રાજા દુલિ-
પસિંહને ૫૮૦૦૦૦ વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. હાલ ને ઇંગ્રેજથી રીસા-
ઇને રૂશિયામાં ગયો છે. પંજાબ છતાં પછી ત્યાંની રૈયતનાં હથિયાર
લઈ લીધાં, ને સડકો વીગેરે બંધાવી સુધારો કર્યો. સરરાજઈ ને પી-
ચર તથા સરમન લારેન્સે ત્યાં સાફ માન મેળવ્યું.

(૨) ખીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ—રંચુનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપા-
રીઓને નુકશાન કર્યું, ને તે બાબત આવના રાત્ર પાસે એક વડીલ
મોકલ્યો તેનું કહેવું માન્યું નહીં, તેથી લડાઇ થઇ. લેમ્બર્ટ તથા જનર-
લ ગોડવીનને ફ્રાન્સ આપી મોકલ્યા. તેમાં રંચુન અને પેશુ આગળ
૧૮૫૨માં જનરલ ગોડવીનને તેમને હરાવ્યા, ને આગળ મળેલા આસામ વીગેરે
પ્રાંતમાં પેશુ ખાલસા કરી ઉભેર્યો. ૧૮૫૨—ઇંગ્રેજ રાજના આશરો
તળે આવવાથી રંચુન, આમહર્સ્ટ, અક્યાળ વગેરે શહેરો વરતી અને વે-

પારમાં વધી ગયાં, તથા રૈયતને ઘણું સુખ મળ્યું.

(૩) **ખાલસા કરેલાં રાજ્ય**—ઘોડે ઉલોછએ દત્તપુત્રનો ભક કાઢી નાંખી, તથા ખરાળ વર્તણૂકવાળાને ઉઠાડી મૂકી ઘણાં દેશી રાજ્ય ખાલસા કર્યાં, જેના પોદારથી ૧૮૫૭ માં જયારૂં ૫૬૩ જગતું (૧) સતારા—આંહીનો રાજા આપાસાહેળ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઓ, તેને દત્તપુત્ર ન. લેવા દીધો, ને તે રાજ્ય ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યું (૨) ઝાંસી—એ રાજ્યનો વારસ નહી હોવાથી લેઈ લીધું. ૧૮૫૩. (૩) નાગપુર—રઘુજી ખીજે ૧૮૫૩ માં અપુત્ર હુએ જેથી આ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જેનો હાલ મધ્ય પ્રાંત ગન્યો છે. (૪) વરાડ નીમ્નમને ત્યાં ઇંગ્રેજનું કંટીજન્ટ લશ્કર રહેતું તેના ખર્ચ પેટે ૧૮૫૩ માં વરાડ લીધો. (૫) કરણાટકનો નવાજ, તાંજોરનો રાજા અને પુનાનો પેશ્વા એ ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યા, તેથી તેમને મળતાં પેનાશન જંવ કર્યાં; તેમાં પહેલાં એના કુટુંબને ઘોડી છવાઈ આંધીઆપી, પણ બાછરાવના પુત્ર નાનાસાહેળ પાસે તેના બાપની મિલકત ધણી હતી તેથી તેને કંઈ આપ્યું નહીં, ને એથી તે જળવામાં સામેલ થયો. (૬) અયોધ્યા—અહીંનો નવાજ વાછદઅહીં હતો, તેના રાજમાં ઘણું અધેર આવતું. સરકારે તેને રાજપરથી હાથ ઉઠાવવા ૧૮૫૫ માં લખ્યું, પણ તેણે માન્યું નહીં, તેથી ઉલોછએ કાઠે આફ્રીકીરકટરના અનુગતથી તે રાજ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં ખાલસા કર્યું, ને ત્યાંના રેસીડેન્ટ જેમ્સ ઔટ્રામને બધો કારબાર સોંપી રૈયતનું દુઃખ ટાળ્યું. નવાજને બાર લાખનું વર્ષાશન આંધી કલકતે રાખ્યો ને ત્યાં ૧૮૬૭ માં મરણ પામ્યો.

૪ સુધારા—તેના વખતમાં પહેલવહેલી રેલવે બંધાઈ, તાર નંખાયા, જાહેર બાંધ કામનું આવું કાઢી, ખેતીના લાભને માટે નહેરો

ખંધાવી. વગેરે ધણા સુધારા કર્યા; પણ તેણે આગસા કરેલાં દેશી રાજના ખુલાટથી ૪૦ સં ૧૮૫૭ નો બળવો ઉઠ્યો, તેથી તેના કારભારને જરા ઝાંખ લાગી. તે ૧૮૫૬ ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો, ને ત્યાં ૧૮૬૦ માં ૪૮ વરસની ઉંમરે ગત થયો. તે હિંદના રાજ્ય કર્તાઓમાં સાથી પ્રખ્યાત હતો, તેના વખતમાં ૧૮૫૩ માં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો. તેમાં ત્રીસને બદલે ૧૮ ડિરેક્ટર રાખ્યા, બંગાળમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્યો; સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા હિન્દુસ્તાન માટે ખુલ્લી મુકી, ને આજસુધી પટાની હદ જે પીસ વરસની હતી તે પાર્લામેન્ટે મરજી મુજબ રાખી.

હાર્ડ કેનીંગ—૧૮૫૬-૧૮૬૧ એ ૧૮૫૬ માં આવ્યો. તેના વખતમાં ૧૮૫૭ નો બળવો થયો એ મુખ્ય બનાવ છે.

બળવાનાં કારણ—(૧) સિપાઇઓને હુકમ કર્યો કે તેમણે સરકાર મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવી. (૨) દેશી રાજ્યોના દત્તપુત્ર લેવાના હક્ક હુખ્યા, તથા રાજના અધેર માટે રાજ્ય જવા માંડ્યાં. જેથી દેશી રાજ્યોનાં મન ઉંચાં થયાં (૩) હિંદુ તથા મુસલમાનને ખ્રિસ્તી કરવાની ગયો ચાલી; તે એવી રીતે કે બંદુકમાં નાંખવાની કાર્તુસો, જે દાંતવડે ખોલવી પડે છે, તેને ગાય અને સુવરની ચરખી ચોપડેલી છે. (૪) લશ્કરમાં બુદ્ધીમાન અમલદારોની ખોટ વગેરે કારણથી બળવો શરૂ થયો.

૨ બળવામાં સામેલ માણસો—(૧) આઝરાબનો દત્તપુત્ર ધુન્કુપંથ કે નાનાસાહેબ. (૨) દિલ્હિનો આદશાહ મહમદ અહમદશાહ અને તેના બે પુત્રો (૩) અયોધ્યાની બેગમ. (૪) ઝાંસીની રાણી. (૫) તાત્યા ટોપી. (૬) ગરેલીનો નવાબ. (૭) દેશી લશ્કર તથા રૈયત.

૩ બળવો સમાવનાર—(૧) હેનરી લારેન્સ, (૨) સરજન લારેન્સ. (૩) જનરલ હેવલોક. (૪) જન. ઔટ્રામ. (૫) એડવર્ડ (૬) નીકલ્સન (૭) સેનાધિપતિ કેમ્પબેલ (૮) હડ્ડસન (૯) નીલ (૧૦) રોઝ.

૪ હુકીકત—પ્રથમ ૧૮૫૭ ના મે માસમાં મીરતના સિપાઇઓએ બળવો ઉઠાવ્યો, ને છાવણીમાં તોફાન મચાવી, તેઓ દિલ્લી તરફના દેશી લશ્કરને ઉશ્કેરવાને ધાયા. આ વખતે મીરતના સરદારોએ તાર કરી દિલ્લી ખતર મોકલી, પણ સામગ્રી છતાં તેઓએ કંઈ કર્યું નહીં, દીલ્લીના ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોએ દારૂખાનું સળગાવી દીધું, કે તે હુશ્મનના હાથમાં ન જાય. એ પ્રમાણે બંડખોરોનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્લી થયું; ને ત્યાંથી વાઝ્યપ્રાંત, અયોધ્યા ને બંગાળામાં બંડ જાગ્યાં, દરેક ઠેકાણે યુરોપી સ્ત્રી પુરૂષોની કતલ ચાલી તથા અમલદારોને ખોટાં વચન આપી પકડયા. પંજાબના કમીશનર સરજન લારેન્સ તથા તેના મદદગાર એડવર્ડ અને નીકલ્સને સીખફોજને કબજે રાખી, ત્યાંથી દિલ્લી તરફ મદદ મોકલી. બંગાળી ફોજ જુદે જુદે ઠેકાણે વેરાઇ ગઇ. દક્ષિણે નીજમની ફોજ, સર સાલારજંગ પ્રધાનના દાબથી વફાદાર રહી, તેમ મુઆઇ અને મદ્રાસની ફોજ પણ શાન્ત રહી હતી.

૫ કાનપુરનું બંડ—અહીંનો આગેવાન નાના સાહેબ હતો. તે બળવાખોરનો આગેવાન થઇ, ૧૮૫૭ ના જુન માસમાં બહાર પડ્યો. તેણે ૪૫૦ અંગ્રેજોને અલાહાબાદ સુધી સુખે લેઈ જવાનું વચન આપી નદીમાં મરાવ્યા, તથા ૧૨૫ માણસને કેદ કર્યાં. જનરલ હેવલોકે એ બંડ સમાવ્યું ૧૮૫૭.

૬ લખનોર—અહીંની બેગમ મુખ્ય આગેવાન હતી. અહીં-

ના કમીશનર હેનરી હારેન્સે, અગાઉથી ચેતીને છાવણી મળ્યુત કરી રાખી હતી. જુલાઈ માસમાં તેણે જળવાખોરો સામે બાય બી-ડી, પણ તે ગરાયો; પાછળથી હેવલોક તથા આટ્રામે આવી જવાય કર્યો, ને છેવટે કેમ્પબેલે આવી શાન્તી કરી. એમાં નીલ તથા હેવલોક ગરાયા, નવેમ્બર ૧૮૫૭.

૭ દિલ્લી—અહીંયાં ગીરતના બંડખોરોએ, બાદશાહને ઉભો કરી તોફાન મચાવ્યું. જળવાખોરોનું ૩૦ હજાર અને ઈંગ્લેન્ડનું ૮ હજાર લશ્કર હતું. પંજાબથી નીકલ્સને આવી ટક્કર લીધી, પણ તે મુઝે. પછી હડયન નામે સરદારે, બાદશાહ તથા તેના બે પુત્રોને પકડયા. બાદશાહને પાછળથી રજુન મોકલ્યો, ને કુવરેને તોપે હિટાવ્યા.

(૮) અયોધ્યા—સર કેમ્પબેલે (લૉર્ડક્રૅડ) અહીં એકઠાં થ-એલાં નાના સાહેબ, અયોધ્યાની બેગમ, બરેલીના નવાબ, રોહીલા વગેરેને હરાવી, અયોધ્યા તાબે કર્યો. આ વખતે નેપાળના પ્રધાન સરજંગ બાહદુરે સારી મદદ કરી હતી. ૪૦ સ૦ ૧૮૫૬ ના ફે-બ્રુઆરી સુધીમાં બધું શાન્ત થયું.

(૯) મધ્ય હિંદનું બંડ—અહીં ઝાંસીની રાણી તથા ના-ના સાહેબનો ભવિષ્ને તાત્કાલે મુખ્ય હતાં. ૧૮૫૭ ના અક્ટોબર-માં સીંધીયાની ફટીબંટ ફેળે તોફાન મચાવ્યું, તેમાં તેઓ સામેલ થયાં, ને ગ્વાલ્કીયર જીતી સીંધીયાને નસાડ્યો. ૧૮૫૮. એ બંડ સ-માવવાને સરહુરૌઝ આવ્યો. તાત્કાલે કાલ્પી આગળ હારી નાસી ગયો. અને ઝાંસીની રાણી ગ્વાલ્કીયર આગળ હારી રજુમાં પડી. જુન ૧૮૫૮. તાત્કાલે પાછળથી પકડાયો ત્યારે તેને ઇ. સ. ૧૮૫૬ના એપ્રિલમાં ફાંસી દીધી. એ પ્રમાણે બધું શાન્ત કરી, સીંધીયાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ઉપર પ્રમાણે જાંધે શાન્તી થઇ ગઇ, ને જળવાનો મુખ્ય આ-
જેવાન નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાઠો. આ જાંડમાં નીઝાગ, સીં-
ધીયા, શીખ, ગાયકવાડ, બાવલપૂરનો નવાજ, ગુર્ખા અને સતારાના
રાજા તરફથી સરકારને સારી ગદદ મળી હતી.

(૧૦) રાજ્ય નીતીમાં ફેરફાર—(૧) જળવો સમ્યા પછી
પાર્લમેન્ટે, કંપની પાસેથી રાજ્યકારભાર લેઇને રાજાને સોંપ્યો. (૨)
હિંદુસ્તાન ખાતાનો એક સેક્રેટરી વિજ્ઞાનમાં નીમ્યો, ને તેને ગદદ
કરવા ૧૫ સલામત નીમ્યા (૩) હિંદુસ્તાનના ગવર્નરનરનરને વા-
ઈસરોયનો ઈલાકાત મળ્યો. (૪) હિંદુનું યુરોપી લશ્કર ઇંગ્લેન્ડ મોટા
સૈન્યમાં બેળી દીધું, ને દરિઆઇ લશ્કર કાઢી નાંખ્યું. (૫) દરેક
ઈલાકામાં લાર્ડશાઈ સ્થાપી.

(૧૧) મહારાણીનું જાહેરનામું—જળવો સમ્યા પછી
મહારાણીએ, હિંદુસ્તાનનાં રાજા રૈયતને શાન્ત પાડવા માટે મોટું
જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. તેમાં દત્તપુત્ર લેવાના, ધર્મ કે જાતિભેદ ઉ-
પર આધાર ન રાખી મોટી નોકરી આપવાના, તથા જીન ક્રેટલાક
રખતને લાભકારી ઠરાવ હતા. એ જાહેરનામું ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર
માસની પહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનના દરેક મોટા શહેરમાં વાંચવા-
માં આવ્યું હતું.

(૧૨) ધરાન સાથે વિમ્લ—૧૮૫૭ ધરાની શાહને ઇંગ્લેન્ડે-
એ હેરાત છતવા દીધું નહોતું. તેથી તે ગુસ્સે થયો હતો. હમણાં
તે ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોને અપમાન આપવા લાગ્યો, જેથી જનરલ
ઓટ્ટોમે ચકાઇ કરી તેને નરગ પાડ્યો ૧૮૫૭. અપમાન માટે શાહે
માફ માગી અને હેરાત તથા અફઘાનીસ્તાન ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો.

(૧૩) જીને ચીન વિમ્લ—કંતાનના મુખ્ય એ ઇંગ્લેન્ડ વે-

પારીઓને નુકશાન કર્યું, તેથી ઈંગ્લાંડથી એલ્જીનને લડવા મોકલ્યો. તેણે ચીના લોકોને હરાવ્યા, ને ચીનનાં પાંચ ખંદરોમાં યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને વેપાર કરવાની મંજૂરી લીધી ૧૮૫૭. એલ્જીને જળવામાં મદદ આપી હતી.

(૧૪) વિશેષ હકીકત—જળવાના સંબંધમાં આશરે પચાસ કરોડ રૂ. નું ખર્ચ થયું. તે ખોટ પૂરી પાડવાને, વિજ્ઞાનના વસુદાત ખાતાનો ઉપરી મીં વીલ્સન હિંદમાં આવ્યો. તેણે કમાણી તથા ધંધાપર વેરો નાંખ્યો, ને જકાત લેવાની રીત સુધારી, પણ એવામાં તેનું મરણ થયું ૧૮૬૦ માં ફ્રેન્જદારી કાયદો મંજૂર થયો, તથા ૧૮૬૧ માં ફ્રેન્જદારી અને દીવાની વહિવટના કાયદા મંજૂર થયા. દયાળુ કાનીંગે જળવામાં જે શાન્ત રીતભાત ચલાવી હતી, તે વખાણવા લાયક હતી. એ ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો ને ત્યાં જીનમાં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લોર્ડ એલ્જીન—૧૮૬૨-૧૮૬૩ એ સન ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં આવ્યો. તેણે કાયદા બાંધવાને, ૩ દેશી ગૃહસ્થ તથા ૩ ઇંગ્રેજ વેપારીઓની કૌંસીસ હરાવી-વાયવ્ય તરફ વાહાણી લોકે તોફાન કર્યું તે સમાવ્યું. અમેરિકાનું રૂ. ઈંગ્લાંડ નહીં જવાથી હિંદુસ્તાનના રૂની કીંમત ઘણી વધી, ને સદ્ગતિ આપ્યા. ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં સીમલા આગળ એલ્જીન ગત થયો.

લોર્ડ લારેન્સ—૧૮૬૩-૧૮૬૮ તે સન ૧૮૬૪ ની શરૂઆતે કલકત્તે આવ્યો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ જનાવ જન્યા.

૧ ભૂતાનપર ચડાઈ—આસામની તળેટીએ આવેલા દુવાર પરગણાને માટે, ભૂતાનના રાજાને સરકાર ફેટલાંક નાણાં આપતી,

પણ તે રાજ નહોતો, તેથી તેણે લડાઈ કરી. તેમાં ઇંગ્લેન્ડને હારી થઈ. આખરે પચીસ લગ્નરૂ ૩ આપવા કરી પરગણું તાબે લેઈ સલાહ કરી ૧૮૬૪.

૨ ઓઢીઆનો દુકાળ—૧૮૬૬ માં ઓઢીઆ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો, તેથી સરકારે રેલવે વગેરે નવાં કારખાનાં કાઢ્યાં, તે દુકાળની જવાબદારી ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓને માથે ઠરાવી.

૩ પરચુરણ—કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ તાજાના વાઘેર લોકે ખંડ કર્યું, તે સમાન્યું. કામુલમાં દોરતમદમદ સન ૧૮૬૩ માં મુઓ, તેના કુંવરોમાં લડાવડી થયા પછી શેરઅલીએ ગાદી લીધી, તે લા-રેન્સે તેને કમુલ રાખ્યો, ફના સદા ચાત્રવાથી ખરાબી થઈ. અયો-ધ્યાના ખેડુતને માટે કાયદો કરી લઈ આપ્યા. એ પ્રમાણે કારભાર કરી ૧૮૬૮ ની આખરે સ્વદેશ ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં ધણા હોદ્દા ભોગવ્યા હતા. તે લંડનમાં ૧૮૭૯ માં મરણ પામ્યો.

લોઈ મેયો—૧૮૬૯—૧૮૭૨—એ ૧૮૬૯ના આરંભે કલકત્તે આવ્યો. શેરઅલીને માટે અંગાલામાં દરખાસ્ત ભરી, તેને માનપૂર્વક અગ્રીર માન્યો, ઈ. સ. ૧૮૬૯. એ સાલની આખરે મદારા-ણીના કુંવર ડયુક ઓફ એડીનબરો હિંદમાં આવ્યા. તેમને રાજ્ય રજવાડાએ સાફ માન આપ્યું.

મુધારો—ખેતીવાડીનું નવું ખાતું કાઢ્યું. પ્રાંતવાર ઉપજાત ખર્ચની રીત ચાલુ કરીને, દેશની ઉપજાતમાં વધારો કર્યો, મીકાની જકાતમાં સુધારો કર્યો; રેલવે, સડક, નહેરો વગેરે બધાન્યાં. પછી તે આન્ડામાન બેટમાં કેદીઓની તપાસ માટે ગયો, ત્યાં એક દુષ્ટ અફઘાન કેદીએ ખીનકારણે તેનો ઘાત કર્યો. ૧૮૭૨ ફેબ્રુઆરી.

લોર્ડનાથમુક—૧૮૭૨—૧૮૭૬—તેણે આવીને પ્રથમ નીચલા

ખંગાળામાં પહેલો દુકાળ મટાડ્યો. ૧૮૭૪.

ગાયકવાડ કેસ—વડોદરામાં મહાવરાવ ગાયકવાડ ગાદીપર હતો. તેનાપર ખરાબરીને રાજ્ય સલાહ્યાનું તથા વડોદરાના રેસીડેન્ટ કનેક્ત ફેર સાહેબને ઝેર દીધાનું તહેામત આવ્યું ૧૮૭૫. એ બાબત ત્રણ દેશી તથા ત્રણ ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓની મારફત તપાસ ચાલી. તેમાં દેશીના મનમાં યુનો લાગ્યો નહીં, પણ ઇંગ્લેન્ડને લાગ્યો, ને વાઇસરાયનો વિચાર પણ ઇંગ્લેન્ડને મળતોજ હતો, તેથી તેને પદબ્રજ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યો ૧૮૭૫. પછી તેની ગાદી હાલના શિયાણરાવ ગાયકવાડને આપી. મદ્રાસણીના વડા કુંવર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ સન ૧૮૭૫ ના નવેમ્બરમાં લિંદમાં પધાર્યા, તેમને રાજ્ય રૈયતે ધણું માન આપ્યું. નોર્થવુલ્ક ૧૮૭૬ માં પોતાની પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થયા પહેલાં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ લીટન—૧૮૭૧—૧૮૮૦—એ ઇ૦સ૦ ૧૮૭૬માં આવ્યો. તેના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા.

૧ **દિલ્હીનું દરબાર**—૧૮૭૭ ના બનેવારીની પહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં, મોટા મોટા રાજા નવાબ, સરકારી અમલદારો, દેશી ગ્રહસ્થો, વગેરેને તેડાવ્યા; અને મહારાણીએ “ કૈસરેલિંદ ” પદ ધારણ કરચું તે વાંચી સંભળાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં આવું કામ પહેલુંજ થયું.

(૨) **દુકાળ અને વેરા**—૧૮૭૭ ની સાલમાં મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં દુકાળ પડ્યો, તેમાં પરા લાખ આદમી મુઆને ૧૧ કરોડ રૂ, તું ખર્ચ સરકારને થયું. ૧૮૭૮માં એ ખોટ પૂરી પાડવાને માટે; ધંધા રોજગાર ઉપર વેરા નાંખ્યો (લાઈસેન્સટેક્સ) ને મુઆઈ તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની કીંમત વધારી.

ગાન્ઝેસ્ટરના વેપારીઓની ફરિયાદપરથી વિધાયતી સુતરાઉ કાપડની જગત કાઢી નાંખી. દેશી હાપા ઉપર સખ્તાઇ કરી.

૩ અધધાન મામલો—લોર્ડ મેયોએ શેરઅલ્લી સાથે સલાહ કરી હતી, છતાં તે રૂશ લોકોને મદદ કરતો જણાયો, માટે તેની સાથે ફરીથી સલાહ કરવાને, ૧૮૭૮ ના નવેમ્બરમાં, એક એલચી ખાતુ મોકલ્યું, તેને અમીરે પોતાના મુલકમાં પેસવા દીધું નહીં, અને રૂશિયન વકીલને માન આપ્યું તેથી લડાઇ થઈ.

૪ હુકીકત-અ.—ખૈયર, કુરમ અને બોલન ધાટને રસ્તે થઇને ખ્રીટીશ લશ્કર, અધધાનિસ્તાનમાં પેહું. તેણે જલાલાબાદ અને કંદહાર જીતી લઈ કાબુલ લીધું. અમીર શેરઅલ્લી, પોતાના દીકરા યાકુબખાનને રાજ્ય સોંપી ખુખારા તરફ નાઠો. ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. યાકુબે લડાઈ ન કરતાં ગંદામક સુકામે, ઇંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી જુન ૧૮૭૯.

બ—એ સલાહ થયાને ૩ માસ ન થયા એટલામાં હેરાતની ફેાજે કાબુલમાં તોફાન મચાવી ખ્રીટીશ રેસીડેન્ટ સર લુઇ કાવાન્યારીને, તેના રસાલા સાથે દગાથી માર્યો. એથી ઇંગ્રેજ લશ્કર, જનરલ રોબર્ટના હાથ નીચે કાબુલ પર ચડ્યું. તેણે કાબુલ લીધું, અને તોફાન કરનારને શંસી દીધી, તથા યાકુબખાન અને તેના સસરા વગેરે ઉપર વહેમ આવવાથી તેમને હાંદુસ્તાનમાં કેદ કર્યા. ૧૮૭૯.

ક—૧૮૭૯ ના ડીસેમ્બરમાં જનમહમદ તથા મીરખુયાખાની સરદારી તળે, અધધાન સાગા થયા. તેમને રાજાઈ સજડ હાર ખવરાવી ૧૮૮૦ અને યાકુબખાનના દીકરા મુસાખાંએ ધિજનીમાં તોફાન મચાવ્યું હતું, તેને કંદહારવાળા જનરલ રટુઅર્ટ હરાવ્યો. એ પ્રમાણે

દક્ષીકત ગાન્ધા પક્ષી લીટન સ્વદેશ ગયો. ૧૮૮૦

લોડરીપન—૧૮૮૦--૧૮૮૪—અધધાન મામલા બળતે, ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેન્ટની નવી સુટણી થઇ. તેમાં કોન્ઝરવેટીવ પક્ષની હાજર થઈ, તેથી તે ગંડજે પ્રધાનપદ છોડ્યું. લીટન એ મતનો હોવાથી રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો, અને લીબરલ પક્ષનો લોડરીપન આવ્યો, જુન ૧૮૮૦.

૧ લોડરીપન આવ્યો તે વેળા અધધાન લગાઇ ગરામર શાન્ત થઇ નહોતી. હેલમંદ નદી પાસેના મૈવંદ ગામ આગળ મુંગાઇની ક્રાન્તે ચાકુળના બાર્થ અયુગળાને દરાવી, તેથી રાગઈ ત્યાં જઇ અયુગળને નસાડ્યો. સપ્ટે. ૧૮૮૦. ત્યાર પછી અગદુલ રેહમાન નામે સરદારને, કેટલોક સરતો કરી, ઇંગ્રેજો ગાદી આપી, ને ત્યાં સલાહ શાંતી કરી બધું લશ્કર ૧૮૮૧ ના માર્ચમાં પાછું આવ્યું.

રીપનના સુધારા (૧) રીપન સાહેબે હિંદુસ્તાનમાં જોટલું માન મેળવ્યું તેટલું તેની પહેલાંના કોઇ સુખાએ મેળવ્યું નહોતું. અધધાન લગાઈમાં ૨૦ કરોડ રૂ. ખર્ચ થયું. તેમાંથી પાંચકરોડ રૂ. ઇંગ્લાંડ પાસેથી આપાવ્યા. (૨) સ્થાનીક સ્વરાજ્ય એટલે, લોકો પોતાના ગામની કાબજી વલિવટ પોતાની મેળે કરે, અને રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં દેશિયાર થાય તેમ કર્યું. ૧૮૮૩ (૩) દેશી જડજો સુરોપિયન લોકોનો ઈનસાફ કરે, એવું બીજા ઇંગ્લેંડ સાહેબે સુક્યું. તેમાં રીપનને તેના દેશી બાર્થજો તરફથી ઘણું અપમાન વેઠ્યું પડ્યું, તો પણ તે ગમરાયો નહીં, અને કેટલોક સુધારો કરી તે ગંજુર કરાવ્યું ૧૮૮૩.

(૪) દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો ધારો કર્યો. (૫)

જેતુનોપર થતા જીલ્લગ અટકાવ્યા. (૧) વસ્તીની ગણતરી ૯૦ સ૦ ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં કરાવી. (૨) કેળવણીનું કમીશન ડૉ. હંટરના ઉપરીપણા નીચે નીમી તે ખાતામાં સુધારો કરવાનું ધાર્યું. (૩) છા-પખાનાંને છુટ આપી. (૪) દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યું. (૫) સુવેજની નહેર માટે મીસર દેશમાં જળરી લડાઈ થઈ, તેમાં ધણું ખર્ચ થયું. ઈંગ્લેન્ડ સરદાર જનરલ ગોર્ડન તથા તેના સાગા પક્ષનો મહાદી જાને ગુજરી ગયા, ને લડાઈ પતી. (૧૧) સેલમના હુલ્લડમાં પકડાએલા ખીનચુન્હેગારોને, તપાસ કરી આન્ડામાનમાંથી છોડ્યા.

એ પ્રમાણે તેણે ધણું દેશહિતકારી કામ કર્યું. ૧૮૮૩ ના નવેમ્બરમાં મહારાણીના કુંવર ડચુક ઓફ ક્રોનોટ હિંદમાં પધાર્યા, ને તેમણે મીરતની ફ્રાન્સનું ઉપરીપરીપણું લીધું. બ્રેઈ રીપન ૧૮૮૪ ના ડીસેમ્બરમાં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ ડફીન—૧૮૮૪-૧૮૮૮ એ ડીસેમ્બરમાં કલકત્તે આવ્યો. (૧) રશિયન ધાસ્તીને લીધે અફઘાનીસ્તાનના અમીર સાથે મ-સલત કરવાને, રાત્રવર્ષોડીમાં દરગાહ બરી અમીરને પુષ્કળ ભેટ આપી, તથા ખારલાખ રૂ. નું સાલ્લીઆણું બાંધીઆપ્યું. માર્ચ ૧૮૮૫

૨ ત્રીજી બ્રહ્મી લડાઈ—બ્રહ્મદેશના રાજાએ પોતાના દેશમાં વેપાર કરનારી, મુ'બાઇની કંપનીને નુકશાન કર્યું. ને તેની તપાસને માટે પુજાવ્યું તો પાંસરો જવાબ દીધો નહીં; તથા ફ્રેંચને કેટલાક હક્ક આપવા માંડ્યા, જેથી સરકારે તેની સાથે લડાઈ જોડી. જનરલ પ્રેન્ડરગાસ્ટ અને કર્નલ રહેડન, એ બે મોટા સરદારોએ જઈ, માંડવેજ શહેર તથા મીનલાગઢ વગેરે લીધાં, ને રાજા થીજો શરણે થયો, તેને રાજાગીરીમાં કેદ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. નવે-૮૫

(૩) ગ્વાલિયરનો કિલ્લો સીંધીયાને પાછો સોંપ્યો ૧૮૮૬.

(૪) સીંધીયા હયાહરાવ તથા હોલકર તુકાહરાવ ૧૮૮૬ના જુનમાં ગત થયા. તેમાં સીંધીયાનો પુત્ર માધવરાવ નાનો હોવાથી હયાહરાવે નીમેલા પંચની હસ્તક કારભાર સાથે, અને હોલકરની જગા તેના પુત્ર શીવાહરાવને આપી છે.

(૫) ખત્તી લડાઈમાં જે ખર્ચ થયું, તેની ખોટ પુરી પાડવાના ઈરાદાથી રૈયતને માથે ઇનકમટેક્ષ નાખ્યો, ખરચખુટાણમાં કાપકુપ આપી, અને મીઠા ઉપરના કરમાં વધારો કર્યો.

(૬) મહારાણી કેસરેલીંદને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં, તેની ખુશાલીનો જયુખીલી મહોત્સવ, ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭માં હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં થયો હતો. ઇંગ્લાંડમાં એ ઉત્સવ જન માસમાં થયો હતો.

(૭) સીકોમ ઉપર ચડાઈ—અહીંનો રાજા તેની પરોશમાં આવેલા ટીબેટના લોક સાથે મળીજઈ રૈયતને હેરાન કરતો હતો, તથા ઇંગ્રેજ વેપારને પણ હરકત કરતો, તેથી એ બાબત સરકારે તેને સમજાવતી દેવા છતાં માન્યું નહીં તેથી લડાઈ થઈ. વડા સરદાર જનરલ એલમના હાથ નીચે એક નાનું સૈન્ય મોકલો ટીબેટના લોકનો લીંગડુ નામે પ્રખ્યાત કિલ્લો તથા નેટાંગનું થાણું હાથ કરી લીધું. પછી રાજાએ શરણે થવાનું કહાવ્યું ને ટીબેટના લોક જેલાપા ખાસમાંથી નાસી ગયા, તેથી લડાઈ પતી. અકટો-૮૮

(૮) કાળાપર્વત ઉપર ચડાઈ—સપ્ટે-૮૮—હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફ આવેલી “ કાળાપર્વત ” ને નામે ઓળખાતી જગામાં વસનાર પહાડી લોકોએ તે તરફ પ્રતા જે અંગ્રેજ અગલદારોનાં ખુન કર્યાં, તેથી તેમની સાથે લડાઈ થઈ. જનરલ મેકુધન ના-

મના સરદારે જઈ તેમને નરમ પાડયા, તેથી તેઓ શરણે આવ્યા.
નવે—૮૮

(૬) વેપાર વગેરેના લાભ જળવવા માટે જરૂર તથા સીક્રીમ વગેરેની કરેલી ચડાઈઓથી દેશના કરજમાં વધારો થયો, અને તેથી કરનો બોજો પણ વધ્યો. એ પ્રમાણે કારભાર કરી પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થયા પહેલાં લોર્ડ ડર્રીન, ડીસે-૮૮ માં સ્વદેશ ગયો, ને ત્યારપછી તેજ માસમાં લોર્ડ લેન્સડાઉન આવ્યા.

લોર્ડ લેન્સડાઉન—(હાલના) એ ડીસે-૮૮ માં કલકત્તે આવ્યા. તેમના આવતાવેંત સરહદ તરફ નાની લડાઈઓ જંગી.
(૧) અફઘાનિસ્તાન કારેન પ્રગણનો જંગવાખોર સાવત્રાપા, ઈંગ્રેજ સૈન્યને હરકત કરતો હતો, તેથી તેની સામે કનેઝ હારવી નામે સરદારને મોકલી તેની રાજધાની સાવત્રાન જીતી લીધું, ને તે પંડે નાશી ગયો. જાને-૮૯

(૨) **હુશાઈ લોક સામે ચડાઈ—**ચીતાગોંગની સરહદ તરફ વસતા આ લોકો ખ્રીટીશ રૈયતને દુઃખ દેતા હતા તેમને, તથા હિંદની વાયવ્ય તરફ આવેલી “ નાગાહીલ ” નામે જગામાં વસનાર પહાડી લોકો પણ ખ્રીટીશ પ્રજાને હિંસા કરતા હતા, તેથી તેમને નરમ પાડયા. જાને-૮૯

મુકાબલા.

અકબર અને ઔરંગઝેબ.

ગળતાપણું—(૧) રાજકીય શક્તિ, દૃઢતા, અને ચંચળાઈમાં બંને સરખા હતા; પણ અકબર પોતાની અકબર સીધે રસ્તે વાપરી કામ કાઢી લેતો, અને ઔરંગઝેબ આડે રસ્તે કાઢી લેતો.

શુદ્ધાઈ—(૨) અકબર, ઉદાર, ક્ષમાવાન અને શરણ આપેલા શત્રુપર દયા રાખનાર હતો, પણ ઔરંગઝેબ ઘાતકી, જીલમી, અને પડી ભાગેલા દુશ્મન ઉપર નિર્દયતા વાપરનાર હતો.

(૩) અકબરે રજપુતોને દોસ્ત બનાવી તેમને રાજ્યના સ્થંભ કર્યા, ઔરંગઝેબે તેનાપર જીલમ કરી, દુશ્મન બનાવ્યા.

(૪) અકબરે હિંદુનો જજિઆવેશે માફ કર્યો, તથા તેમને મોટી જગાઓ આપી; પણ ઔરંગઝેબે હિંદુપર જજિઆવેશે નાંખી, તેમને નોકરીમાં રાખ્યા નહીં.

(૫) અકબરે બધા ધર્મનું શોધન કરાવી, કોઈ ધર્મપર જીલમ કર્યો નહીં; પણ ઔરંગઝેબ ધર્માભિમાની હોવાથી તેણે ખીન્નપર જીલમ કર્યો.

વાર્નહુસ્ટીંગ્સ અને કલાઈવ.

(૧) કલાઈવે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો, તેમ હુસ્ટીંગ્સે તેને સાચવી વધાર્યું.

(૨) કલાઈવને રાજ્ય મેળવવામાં જેવાં તર્કટ અને કીસ્સા કરવા પડ્યા; તેવાંજ તર્કટી કામ હુસ્ટીંગ્સને, રાજ્ય સાચવવા માટે કરવાં પડ્યાં.

(૪) કલાઈવનાં કરેલાં કામમાં તેની તરવાર તથા બુદ્ધિ, એ બંનેનો ભાગ છે પણ હુસ્ટીંગ્સના કામમાં ફક્ત, તેના મનનોજ ભાગ છે.

હૈદર અને શિવાજી.

(૧) હલકી જાગીરપરથી વધીને મોટા રાજ્ય સ્થાપક થવામાં જાને સરખા છે.

(૨) ફેર એટલે છે કે શિવાજીએ પોતાના રાજ્યનો એવો મજબુત પાયો નાંખ્યો કે, તેની પછીના નવાજા રાજાઓના વખતમાં પણ, ઔરંગઝેબ જેવો દુશ્મન છતાં, રાજ્ય ટકી રહ્યું; પણ હૈદરનો પુત્ર હોશિયાર છતાં, વખત ફેર હોવાને લીધે તેનું રાજ્ય હુપ્પું.

કલાઈવ અને દુપ્લી.

(૧) કલાઈવે ઇંગ્લેન્ડને રાજ્ય મેળવી આપ્યું, તેમ દુપ્લીએ ફ્રેન્ચને મેળવી આપ્યું.

(૨) કલાઈવ લડવૈયો, દાવપેચી ને બહાદુર હતો, તેઓજ દુપ્લી પણ હતો.

(૩) રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં કલાઈવ ચડિઆતો હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની ચડતી થઈ, અને દુપ્લીમાં તે ગુણની ખામી હોવાથી ફ્રેન્ચ રાજ્ય પડી ભાંગ્યું.

લોર્ડ વેલ્સલી અને લોર્ડ ડેલૌઝી.

(૧) રાજ પ્રકરણી દાવપેચમાં, ધીરજમાં, ને સ્વરાજ્યના વધારાની આદના રાખવામાં જાને સરખા હતા. (૨) દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ઓછી કરવાની રાજ્યનીતિ જાનેની સરખી હતી; પણ તેમાં ડેલૌઝીના જોટલાં અવધિત કામ વેલ્સલીને કરવાં પડ્યાં નહીં. (૩) રૈયત તથા દેશને આપાદ કરવામાં ડેલૌઝી ચલીય તો હતો. ૪ મુંબઈ ઈલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો, વાવ્ય પ્રાંતો, વગેરે મેળવીને વેલ્સલીએ રાજ્ય વધાર્યું; તેમ પબ્બય, મધ્યપ્રાંતો, પ્રક્ષિદેશ વગેરે ખાસસા કરી, ડેલૌઝીએ પણ વધાયું.

(૧૪૪)

વંશાવળી.

બિજનીવંશ—૯૬૨—૧૧૮૬—૨૨૪ વર્ષ આદ્યો.

નામ	બેઠા	ઉઠયો.	રાજકર્ચું.
અણતગીન... ..	૯૬૨	૯૭૭	૧૫
સગકતગીન... ..	૯૭૭	૯૯૭	૨૦
સુતતાન મહમદ...	૯૯૭	૧૦૩૦	૩૩
મસાઉદ (૧)	૧૦૩૦	૧૦૪૦	૧૦
મોદુદ...	૧૦૪૦	૧૦૪૯	૯
અબ્દુલહુસેન	૧૦૪૯	૧૦૫૧	૨
અબ્દુલ રસીદ	૧૦૫૧	૧૦૫૧ માસ	૭
ફરકમદ... ..	૧૦૫૧	૧૦૫૮	૭
ઈબ્રાહીમ... ..	૧૦૫૮	૧૦૮૯	૩૧
મસાઉદ (૨)	૧૦૮૯	૧૧૧૪	૨૫
અરસલાન	૧૧૧૪	૧૧૧૮	૪
બહેરામ... ..	૧૧૧૮	૧૧૫૨	૩૪
ખુશરૂ	૧૧૫૨	૧૧૫૯	૭
ખુશરૂ મલેક	૧૧૫૯	૧૧૮૬	૨૭

ગોરીવંશ ૧૧૫૨—૧૨૧૨—૬૦

અલાઉદ્દીન	૧૧૫૨	૧૧૫૬	૪
સૈફુદ્દીન... ..	૧૧૫૬	૧૧૫૭	૧
અસુદ્દીન... ..	૧૧૫૭	૧૨૦૨	૪૫
શાહબુદ્દીન	૧૨૦૨	૧૨૦૬	૪
મહમદગોરી	૧૨૦૬	૧૨૧૨	૬

(૧૪૫)

શુલાભ વંશ ૧૨૦૬-૧૨૯૦-૮૪

કુતખુદીન...	૧૨૦૬	૧૨૧૦	૪
આરાગ	૧૨૧૦	૧૨૧૧	૧
અલ્તગસ...	૧૨૧૧	૧૨૩૬	૨૫
રકલુદીન	૧૨૩૬	૧૨૩૬	૭ માસ
રજીઆબેગમ	૧૨૩૬	૧૨૩૯	૩
મવજુદીન	૧૨૩૯	૧૨૪૧	૨
અલાઉદ્દીન	૧૨૪૧	૧૨૪૬	૫
નાસરુદ્દીન	૧૨૪૬	૧૨૬૫	૧૯
આસુદીન	૧૨૬૫	૧૨૮૭	૨૨
કૈકુબાદ	૧૨૮૭	૧૨૯૦	૩

ખીલજી વંશ ૧૨૯૦-૧૩૧૦-૩૦

બલાલુદીન	૧૨૯૦	૧૨૯૫	૫
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫	૧૩૧૫	૨૦
ઉમર...	૧૩૧૫	૧૩૧૬	૧
મુબારક	૧૩૧૬	૧૩૨૦	૪
ખુશરુ	૧૩૨૦	૧૩૨૦	૫ માસ

તઘલખ વંશ ૧૩૨૦-૧૪૧૪-૯૪

આસુદીન	૧૩૨૦	૧૩૨૫	૫
મહમદ તઘલખ	૧૩૨૫	૧૩૫૧	૨૬
શીરોખુદીન	૧૩૫૧	૧૩૮૮	૩૭
આસુદીન ખીજો	૧૩૮૮	૧૩૮૯	૧
અખુબકર	૧૩૮૯	૧૩૮૯	૧૧ માસ
નાસરુદ્દીન	૧૩૮૯	૧૩૯૨	૩

(૧૪૬)

મહમદ...	૧૩૯૨	૧૪૧૨	૨૦
સરદાર દોલતખાં	૧૪૧૨	૧૪૧૪	૨

સૈયદ વંશ ૧૪૧૪—૧૪૫૦—૩૬

ખીજરખાં	૧૪૧૪	૧૪૨૧	૭
મુખારક	૧૪૨૧	૧૪૩૩	૧૨
મહમદ...	૧૪૩૩	૧૪૪૩	૧૦
અલાઉદ્દીન	૧૪૪૩	૧૪૫૦	૭

લોદીવંશ ૧૪૫૦—૧૫૨૬—૭૬

બહીલોલખાં	૧૪૫૦	૧૪૮૮	૩૮
સીકંદર...	૧૪૮૮	૧૫૧૭	૨૯
ઈબ્રાહીમ...	૧૫૧૭	૧૫૨૬	૯

મુગલવંશ ૧૫૨૬—૧૮૫૭—૩૩૧

ખાખર...	૧૫૨૬	૧૫૩૦	૪
હુમાયુ...	૧૫૩૦	૧૫૫૬	૨૬
અકબર	૧૫૫૬	૧૬૦૫	૪૯
જહાંગીર	૧૬૦૫	૧૬૨૭	૨૨
શાહજહાં	૧૬૨૭	૧૬૫૮	૩૧
ઔરંગઝેબ(આલમગીર૧લો)...	૧૬૫૮	૧૭૦૭	૪૯
બાહાદુરશાહકેશાહઆલમ૧લો...	૧૭૦૭	૧૭૧૨	૫
જહાંઘીરશાહ	૧૭૧૨	૧૭૧૩	૧
ફરોકશીર	૧૭૧૩	૧૭૧૬	૬
મહમદશાહ	૧૭૧૬	૧૮૪૮	૨૬
અહમદશાહ	૧૮૪૮	૧૮૫૪	૬
આલમગીરખીજે	૧૮૫૪	૧૮૫૬	૫

(૧૪૭)

સાહઆલમખીન્ને.	૧૭૫૯	૧૦૮૬	૪૭
બાકુનરખીન્ને	૧૮૦૬	૧૮૩૭	૩૧
મહમદખાહાદુરશાહ.	૧૮૩૭	૧૮૫૭	૨૦

સુરવંશ ૧૫૪૦—૧૫૫૬—૧૬

શીરશાહ...	૧૫૪૦	૧૫૪૫	૫
સલીમશાહ	૧૫૪૫	૧૫૫૩	૮
આદીલશાહ	૧૫૫૩	૧૫૫૬	૩

મરેઠાવંશ ૧૬૬૪—૧૮૪૮—૧૮૪

શીવાજી...	૧૬૬૪	૧૬૮૦	૧૬
શંભાજી...	૧૬૮૦	૧૬૮૯	૯
રામરામ	૧૬૮૯	૧૭૦૦	૧૧
શીવાજી ખીન્ને	૧૭૦૦	૧૭૦૮	૮
શાહુ	૧૭૦૮	૧૭૪૮	૪૦
રામરાવ	૧૭૪૮	૧૭૭૭	૨૯
શાહુખીન્ને	૧૭૭૭	૧૮૧૮	૪૧
ખાલાસાહેબ(પ્રતાપસિંગ...	૧૮૧૮	૧૮૪૦	૨૨
આપાસાહેબ(શાહજી)...	૧૮૪૦	૧૮૪૮	૮

પંથ ૧૭૧૪—૧૮૧૮—૧૦૪

ખાલાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪	૧૭૨૦	૬
ખાજીરાવ ૧ સો	૧૭૨૦	૧૭૪૦	૨૦
ખાજીરાવ ૨ ને	૧૭૪૦	૧૭૬૧	૨૧
માધવરાવ	૧૭૬૧	૧૭૭૨	૧૧
નારણરાવ	૧૭૭૨	૧૭૭૩	૧
સવાઈમાધવરાવ	૧૭૭૪	૧૭૯૫	૨૧
ખાજીરાવખીન્ને	૧૭૯૫	૧૮૧૮	૨૩

(૧૪૮)

ગયર્નફી.

લોર્ડ કસાઇવ	૧૭૫૮	૧૭૬૭	૯
હેર્સી વેરેલ્સ	૧૭૬૭	૧૭૬૯	૨
જોન કારટીયર	૧૭૬૯	૧૭૭૨	૩
વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ...	૧૭૭૨	૧૭૭૪	૨

ગયર્નર જનરલ.

વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
સરજનનમેકફર્સન	૧૭૮૫	૧૭૮૬	૧
લોર્ડ કાર્નવાલીસ	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
સરજનશોર....	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
લોર્ડ વેલ્સલી(મોર્નીંગન)	૧૭૯૮	૧૮૦૧	૭
„ કાર્નવાલીસ બીજીવાર	૧૮૦૫	૧૮૦૫	૦
સર જ્યોર્જ ગ્રાલે	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
લોર્ડ મીન્ટો	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
„ હેસ્ટીંગ્સ(મોયરો)	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
„ આમ્લસ્ટર્ટ	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
„ બેન્ટીક	૧૮૨૮	૧૮૩૫	૭
સરચારલ્સમેટકાફ	૧૮૩૫	૧૮૩૬	૧
લોર્ડ આકલાંડ	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
„ એલેન્ગરો	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
„ હારડીંગ	૧૮૪૪	૧૮૪૮	૪
„ ડેલહાઉસી	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮

(૧૪૯)

વાઇસરૉય.

બોર્ડ કેનીંગ	...	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
" ઓલ્ડન	...	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
" હારેન્સ	...	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
" મેયો...	...	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
" નોર્થબ્રુક	...	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
" લીટન	...	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
" રીપન...	...	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
" ડફ્રીન...	...	૧૮૮૪	૧૮૮૮	૪
" લેન્સડાઉન	...	૧૮૮૮	ડીસેમ્બર-હાલ છે.	

(૧૫૦)

લડાઇઓ.

જગાનું નામ. સાલ.

પરિણામ.

ઈ. સ. પુ.

પાણીપત	૫૦૦૦
ઝેલમ ઈ. સ. પુ. ૩૨૭	
સોગનાથ ઇ. સ. ૧૦૨૪	
થાણેશ્વર	૧૧૯૧
પાણીપત(૨)	૧૧૯૩
પાણીપત(૩)	૧૫૨૬
સીકરી	૧૫૨૭
બકસર	૧૫૩૯
કનોજ	૧૫૪૦
પાણીપત(૪)	૧૫૫૬
કાશી	૧૬૫૭
આગ્રા	૧૬૫૭
ભિજન	૧૬૫૭
શાહપૂર	૧૭૨૦
કર્નાલ	૧૭૩૮
અંબુર(૧)	૧૭૪૧
મદ્રાસ	૧૭૪૬
સરહીંદ	૧૭૪૭

પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા.
સીકંદરે પૌરસને હરાવ્યો.
મહમદ ગીજનીએ બીમદેવને હૃ
પૃથુરાને શાહમુદીનને હરાવ્યો.
શાહમુદીને પૃથુરાને હરાવ્યો.
બાબરે ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
બાબરે સંગરાણને હરાવ્યો.
શીરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
” ”
બહેરામે હેમુને હરાવ્યો.
દારાએ સુઝને ”
ઔરંગઝેબે દારાને ”
મોરાદ તથા ઔરંગઝેબે જસવંત સિંહને હરાવ્યો.
નીજમે સૈયદ અબદલ્લાને હરાવ્યો.
નાદિરશાહે મુગલોને હરાવ્યા.
મરેઠાએ કર્ણા. નવાબ દોસ્તઅલીને માર્યા.
ફ્રેંચે કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
મુગલોએ આહમદ દુરાનીને ”

(૧૫૧)

ત્રીચીનાપલી	૧૭૫૦	નારીરજાએ મુજફરજાને "
અંબુર (૨)	૧૭૫૦	દુલીએ અન્વરદીનને હરાવ્યો.
અકાટ	૧૭૫૧	કલાઈવે રામસાહેબને હરાવ્યો.
આર્ની	૧૭૫૧	" " "
કાવરેપાક	૧૭૫૨	" " "
બાહુર	૧૭૫૨	મેજર લારેન્સે ફ્રેન્ચોને "
પ્રસારી	૧૭૫૭	કલેવે સુરાજહદાસને હરાવ્યો.
ચીન્સુરા	૧૭૫૯	કર્નલ ફ્રેડે વલ્લદાને હરાવ્યા.
વાંદેવાસ	૧૭૬૦	સર ઇ. ફૂટે ફ્રેન્ચ લાલી તથા ખુ- સીને હરાવ્યા.
પાણીપત(૫)	૧૭૬૧	અહમદઘૂરાનીએ મરાઠાને હરાવ્યા.
પટણા (૧)	૧૭૬૧	મેજર કર્નાકે આદશાહ શાહઆલ- મને હરાવ્યો
ધેરીયા.	૧૭૬૩	ઈંગ્લેન્ડઆદમ્સે મીરકાસગને હરાવ્યો
પટણા (૨)	૧૭૬૪	કર્નાકે, મીરકાં સુલ્તનને શાહઆ- લગને હરાવ્યા.
બકસર	૧૭૬૪	મેજર મનરોએ ત્રણ રાખને હૃં
કાદખી	૧૭૬૫	કર્નાકે સુલ્તહદાસ તથા મરાઠાને "
અંગામ	૧૭૬૭	કર્નલ સ્પીથે હૈદરને હરાવ્યો.
ત્રીનોમાલી	૧૭૬૭	" "
અંબુર (૩)	૧૭૬૭	" "
ચેરકુત્તી	૧૭૬૨	માધવરાવ ખેશ્વાએ હૈદરને હરાં
પોલીશોર (૧)	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલખેલીને હરાં

(૧૫૨)

ચીલામ્પ્રમ	૧૭૮૧	હૈદરે સર ઇ૦ કુટેને ”
પોટોનોવો	૧૭૮૧	સર ઇ૦ કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીસોર (૨)	૧૭૮૧	” ”
શોલીંગર	૧૭૮૧	સર ઇ૦ કુટે હૈદરને હરા૦
પનિઆની	૧૭૮૨	મે. ઝોર્જીગ્ટને હૈદરના પુત્રટીપુનેહ.
શીમોગા	૧૭૮૧	લોડે કાર્નવાલીસે ટીપૂને હરાવ્યો.
ઝેરીકેરા	૧૭૮૧	”
કુર્દલા	૧૭૮૫	ગરેહાએ નીબમને હરાવ્યો.
ગાલવેલી	૧૭૮૬	જનરલ હારીસે ટીપૂને હરાવ્યો.
સદાશીર	૧૭૮૬	” રુઝાઈ ” ”
શ્રીરંગપટ્ટણ	૧૭૮૬	” બેયઈ ” ”
ઈંદોર	૧૮૦૧	દોલતરાવસીંધીઆએ હોલકરને હ૦
પુના	૧૮૦૨	જસવંતરાવ હોલકરે પેશ્વા તથા સીં- ધીયાને હરાવ્યા
અસાઇ	૧૮૦૩	જનરલ વેલ્સલીએ દોલત. તથા રઘુ ભોંસલેને હરા૦
દિલ્હી	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સીંધીયાને હરા૦
લાસવારી	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સીંધીયાને હરા૦
આરગામ	૧૮૮૦	વેલ્સલીએ સીંધી૦ તા. ભોં૦ નેહ૦
દિગગઢ	૧૮૦૪	ફ્રેન્ચર તથા મોનસને હોલકરને હ૦
ફરકાગાઢ	૧૮૦૪	લેકે હોલકરને હ૦
બરતપુરનોઘેરા(૧)	૧૮૦૫	લોડે લેકે શેહેર ઘેરુ પળુ જતાયુનહી

મહુન	૧૮૧૫	જનર ઓકટરલોનીએ ગુર્ખાને હૃં
મકવાનપુર	૧૮૧૬	”
હરિહરપુર	૧૮૧૬	કર્નલ કેલીએ ગુર્ખાને હૃં
ખડકી	૧૮૧૭	કર્નલ બરે પાછરાવને હૃં
કોરેગામ	૧૮૧૭	કપ્તાન સ્ટાન્ટને પાછરાવે હૃં
નાગપુર	૧૮૧૭	જન૦ હોવેટને આપાસાહેબને હૃં
જળલપુર	૧૮૧૭	જન૦ હારડીંગે આપાસાહેબને હૃં
ગાહીદપુર	૧૮૧૭	હીસ્લોપ તથા માન્ડમે હોલકરને હૃં
આરટી	૧૮૧૮	જન૦ સ્મીથે પાછરાવના સરદાર ગોખલેને હરા૦
રંગુન	૧૮૨૪	કેમ્પબેલે બ્રહ્મીઓને હરા૦
બ્રામ	૧૮૨૫	સદર
પગામ	૧૮૨૫	સદર
ભરતપૂરનો ધેરો. (૨) }	૧૮૨૭	લોર્ડ ક્રામ્પ્ટરમીયરે ગઢ જીત્યો.
પરવાન	૧૮૩૬	સર રોગર્ટસેલે દોસ્તમહમદને હરા૦
કંદહાર	૧૮૪૨	જન૦ નોટે અધધાનને હરા૦
મીયાની	૧૮૪૩	સરઆલ્સનેપીચરે સીંધના અમીરો ને હરા૦
હેદ્રાબાદ	૧૮૪૩	સદર
ગાહારાજપુર	૧૮૪૩	લોર્ડ ગોફે સીંધીઆને હરા૦
પનીઆર	૧૮૪૩	જનરલ ગ્રે સાહેબે સીંધીઆને હૃં
મુઝકી	૧૮૪૫	ગોફે સીંધ લાલસિંહને હરા૦

(૧૫૪)

કીરોજશહેર	૧૮૪૫	ગોફે અને સ્મીથે લાલસિંહને હરાવે
અલીવાલ	૧૮૪૬	હુનરી સ્મીથે સીખ ગુલામસિંહને હરાવે
સોબોત	૧૮૪૬	સ્મીથ તથા ગોફે સીખ સ્વામસિંહને હરાવે
કીનેરી	૧૮૪૮	મી. એડવર્ડે લાલામૂળરાજને હરાવે
સદુસેન	૧૮૪૮	સદર
રામનગર	૧૮૪૮	લોડગોફે શેરસિંગ તથા છત્રસિંગને હરાવે
ચીલીયનવલા	૧૮૪૯	લોડ ગોફ અને શેરસિંગ-જીને પક્ષે
		જરાજર
ગુજરાત	૧૮૪૯	લોડગોફે સીખ શેરસિંગને હરાવે
રંગુન	૧૮૫૨	જન. ગોડવીને બ્રહ્મીને હરાવે
ચેંગુ	૧૮૫૨	સદર—

(૧૫૫)

હિંદમાં થયેલા વિગ્રહોની ટુંક નોંધ.

કર્ણાટકનો ૧ લો વિગ્રહ ઈ. સ. ૧૭૪૬—૧૭૪૮

કારણ—યુરોપમાં ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઇ સળગી હતી, તેની અસર હિંદમાં થવાથી લડાઈ જાગી. ઇંગ્રેજ સરદાર ક્લાર્ક તથા મેજર લારેન્સ હતા. ફ્રેંચ સરદાર લામોર્સિનેસ તથા દુપ્લી હતા. મદ્રાસ ફ્રેંચોએ જીતી લીધું, પણ છેવટે ૧૭૪૮ માં યુરોપમાં જાને પ્રજા વચ્ચે એલાશાપેલના કરાર થવાથી એક બીજાનું લીધેલું પાછું આપ્યું.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ ૧૭૪૮—૧૭૫૪

ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લીએ રાજ્ય લોભથી, હેદ્યાનાદ તથા આંકીટની ખાલી પડેલી ગાદીઓપર પોતાની ગરજ પ્રમાણે ઉમેદવારો બેસાડ્યા. તેથી ઇંગ્રેજોએ આંકીટના નવાબ મહમદઅલીનો પક્ષ ધરી સામા થયા ને એથી બીજો વિગ્રહ થયો. ઇંગ્રેજ સરદાર ક્લાર્ક હતા. સામા પક્ષમાં ચંદાસાહેબ, દુપ્લી અને બુરસી હતા. આંકીટ, આર્ની, અને કોવરેપાક આગળ લડાઇ થઇ, છેવટે સામા પક્ષ નરમ પડ્યો, ને ૧૭૫૪ માં સલાહ થઈ.

કર્ણાટકનો ૩ જો વિગ્રહ. ૧૭૫૮—૧૭૬૧

કારણ—ફ્રેંચ સરદાર લાલોએ દેવિદ કિલ્લાપર હલ્લો કરી ઇંગ્રેજોને કાઢવાની પેરવી કરવા માંડી, તેથી લડાઇ થઇ. ઇંગ્રેજ સરદાર સર ઇકુટ, કર્ન૦ ફોર્ડ; અને ફ્રેંચના લાલો તથા બુરસી હતા. વાદેવાસ આગળ ૧૭૬૦ માં જાને ફ્રેંચ સરદાર હાર્યા. ૧૭૬૧ માં ખાંડીચેરી લીધું, ને ફ્રેંચ સત્તા પરવારી.

૧ લો બંગાળી વિગ્રહ. ૧૭૬૭

નવાન સુરાજ ઉદૈલાએ એવું બહાનું કાઢ્યું કે મારી રૈયતમાં નો એક તોહોમતદાર ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ગયેલો પાછો ન આપ્યો એથી લડાઇ જોડી, ઇંગ્રેજ સરદાર કલાર્થવ તથા વાટસન હતા. પ્લાન્સી આગળ નવાજને હરાવી, મીરજનદરને ગાદી આપી. ૧૭૫૭

બીજો બંગાળી વિગ્રહ. ૧૭૬૦—૧૭૬૩

નવાજના રાહદારી માલનું દાણુ કંપનીના નોકરો ન આપતા લાગ્યા તેથી નવાજે ગુરસે થઈ દાણુનાં નાકાં ઉઠાવી ઘેઈ ઇંગ્રેજ માલની હોડીઓ લુટી. તેથી લડાઈ થઇ. પટણા ૧ લી, ઘેરીઆ પટણા ખીજ, અને બકસરની લડાઈઓ થઈ. મીરજાસગ, અયો. નવાજ સુખકુદૈલા, ને દિલ્લીનો આદલાહ શાહઆલમ એ ત્રણે હાર્યા. ઇંગ્રેજ સરદાર મેજર કર્નાક, મેજર મનરો, મેજર આદમ્સ હતા. છેવટે મીરજનદરને ખીજવાર ગાદી આપી. ૧૭૬૩

મહિસુરનો ૧ લો વિગ્રહ. ૧૭૬૭—૧૭૬૯

મહિસુરના રાજા હૈદરઅલીએ જોદનુર વગેરે જીતી લઈ ઇંગ્રેજ સરહદપર નુકશાન કરવા માંડ્યું તેથી લડાઈ થઈ—ચંગામ, ત્રીનો-માલી, અને અંખુર આગળ ૧૭૬૭ માં કર્નલ રમીથે તેને હરાવ્યો, છેવટે ૧૭૬૯ માં મદ્રાસમાં સલાહ કરી.

મહિસુર વિગ્રહ બિજો ૧૭૮૦—૧૭૮૪

કારણ—ઇંગ્રેજો ગાદીની થડમાં હૈદરનો કેટલોક સુલક દબાવ્યો તથા તેનાપર મરાઠા સદીઆવ્યા ત્યારે મદદ ન કરી, એ જો બહાનાં કાઢી તેણે લડાઇ આરંભી—પોલીસોર પહેલી, ચીલાંબ્રમ, પોર્ટો-

(૧૫૭)

મોતો, પોલીસોર ખીજી, શોલિંગર અને પનિઆની આગળ ઝગડા થયા. ઈંગ્રેજ સરદાર કર્નલ જેસી, સરકુટ, અને એર્મીગટન હતા. હૈદર ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો. તે તેના પુત્ર ટીપુએ ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સત્તા હાક કરી.

ત્રીજો મહિસુર વિઘ્નહ. ૧૭૯૦—૧૭૯૨

ઈંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર વગર કારણે ટીપુએ સઢાઈ કરી તેથી ત્રીજો ઝગડો શરૂ થયો. શીમોગા, એરીકેરા ને શ્રીરંગપટ્ટણુ આગળ લોડે કાર્નવાલીસે ટીપુને હરાવ્યો છેવટે ૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણુની સત્તા હાક થવાથી લડાઈ પતી.

ચોથો મહિસુર વિઘ્નહ. ૧૭૯૨

શ્રીરંગપટ્ટણુની સત્તા હાક થયા પછી ટીપુ વધારે ક્રોધે બરાઈ, દ્રૂંગ વગેરેને અંગ્રેજ સામે થવાને ઉશ્કેરતો હતો તેથી લડાઈ થઈ. માલવેલી, સિડાસુર અને શ્રીરંગપટ્ટણુની લડાઈઓ ૧૭૯૯ માં થઈ. અંગ્રેજ સરદાર જનરલ હારીસ, જેયર્ડે ને સ્ટુઅર્ટ હતા, ટીપુ ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં રણમાં પડ્યો, ને મહિસુરના વિઘ્નહનો અંત આવ્યો.

૧ મરાઠા વિઘ્નહ. ૧૭૭૫—૧૭૮૨

ઈંગ્રેજે રાધોગાને મદદ કરી તેથી પેશ્વા સામે થયો. ઇંગ્રેજ સૈન્યને હરાવી વારગામ મુકામે પોતાને ક્ષત્તી સરતો કચ્છલ કરાવી ૧૭૭૯ પછી ફેટલાક ઝગડા થયા આખરે ૧૭૮૨ માં સાલ્વાઈની સત્તા હાક થવાથી લડાઈ પતી.

બીજો મરાઠા વિઘ્નહ. ૧૮૦૩—૧૮૦૪

ગાઝરાવ પેશ્વાએ વસાઈ મુકામે ૧૮૦૨ માં ઇંગ્રેજ સાથે સ-

લાહ કરી એથી ભોંસલા તથા સીંધીયા નારાજ થયા, ને લડાઇ જોડી. દિલ્લી, લાસવારી, આરગમ ને અસાઇ આગળ મોટી લડાઈ-ઓ થઇ. ઇંગ્રેજ સરદાર જનરલલેક તથા વેલ્સલી હતા. છેવટે સીંધીયાએ સીરજીઅંજોગમ આગળ અને ભોંસલાએ દેવગમ આગળ ૧૮૦૩ માં સલાહ કરી.

હોલકર—આ રાજ હજુ શાન્ત થયો નહોતો. તેણે ઇંગ્રેજ હદમાં લુટશાટ ચલાવવા માંડી ને તે બાગત પુછાવતાં પાંસરો જવાબ ન દીધો તેથી લડાઇ થઇ.

દીગ આગળ ફેજર તથા મોન્સને અને ફરકાળાદ આગળ લો-ડ લેકે ૧૮૦૪ માં તેને હરાવ્યો, તોપણ તે તાબે ન થયો. છેવટે ૧૮૦૫ માં તેની મરજી પ્રમાણે ઠરાવ કરી શાન્ત પાડ્યો.

ત્રીજો મરેઠા વિમ્હ. ૧૮૧૭

અ પેન્થા—વસાઇની સલાહ થયા પછી તે ઇંગ્રેજ સામે કાવતરાં કરતો હતો તેથી ફરીને ૧૮૧૭ માં તેની સાથે સલાહ કરી, તોપણ તે શાન્ત થયો નહીં ને તેણે પુનાના ઇંગ્રેજરેસીડેન્ટ એલ્ફીન્સ્ટન ઉપર હલ્લો કર્યો તેથી લડાઈ થઈ. ખડકી, કોરેગમ અને આસ્ટી આગળ તે હાર્યો, છેવટે ૧૮૧૮ માં તેને ૮ લાખ રૂ.નું પેનશન બાંધી આપી રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

બ ભોંસલા—નાગપુરમાં ઇંગ્રેજે આપાસાહેબને ગાદી આપી હતી. તેણે હમણાં ઇંગ્રેજ વિરુદ્ધ કાવતરાં કરી સીતાબદ્દાની ટેકરી ઉપરના ઇ—રેસીડેન્ટ જેન્કીન્સન ઉપર હલ્લો કર્યો તેથી લડાઇ થઈ. નાગપુર અને જળગપુર આગળ ઇંગ્રેજે તેને હરાવીને નસાડ્યો. ને ખીજ રઘુજીને ગાદી આપી. ૧૮૧૭.

ક હોદ્દર—હોદ્દરની સ્ત્રી તુલસીયાધની મરજી ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ સંપ રાખવાની હતી, પણ તેના સરદારો વિરુદ્ધ હતા; તેથી તેમણે તેને મારી નાંખી લડાઇ બેઠી. માહીદપુર આગળ ૧૮૧૭ માં સર ટામસ હીસ્લોપ તથા જન-માલકમે હોદ્દરના સૈન્યને હરાવ્યું. છેવટે મદેસરની સલાહ ચવાથી લડાઇ બંધ પડી ૧૮૧૭.

નેપાળ સાથે વિગ્રહ ૧૮૧૪-૧૮૧૬

ગુરખા લોકે સરહદપરનો કેટલોક મુલક દખાવી ઇંગ્રેજ સૈન્યને હરકત કરી તેથી લડાઇ થઇ મલુન, મકવાનપુર અને હરીહરપુર આગળ ૧૮૧૬ માં લડાઇ થઇ. મલુન, મકવાનપુર અને હરીહરપુર આગળ ૧૮૧૬ માં સેગાઉલીમાં કરાર થયા.

૧ લો બ્રહ્મીવિગ્રહ ૧૮૨૪ --૧૮૨૬

કારણ—બ્રહ્મી લોકે શાહપુરીનું ઇંગ્રેજ ચાલું ઉઠાડી દીધું. (૨) ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજા ઉપર ચઢાઇ કરી. અને (૩) ઇંગ્રેજ પ્રજાને હરકત કરવા માંડી, તેથી લડાઇ સળગી. રંગુન, પ્રોગને પેગામ આગળ ૧૮૨૪-૨૫ માં લડાઈ થઈ. ઇંગ્રેજ સરદાર સર-આર્શીનાદડ કેમ્પબેલ હતો. તેણે બ્રહ્મી સરદાર મહાત્યાંદુલા વગેરેને હરાવી, યાન્દાઓગામ આગળ ૧૮૨૬ માં સલાહ કરી.

બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. ૧૮૫૨

રંગુનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી, ને તે બાબત આવાના રાજાને પુછતાં જરાજર જવાબ ન દીધો તેથી લડાઈ થઇ. રંગુન અને પેગુ આગળ ૧૮૫૨ માં જનરલ ગોડવીને બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા. છેવટે પેગુ આખી સલાહ કરી.

(૧૬૦)

ત્રીજો અઢી વિગ્રહ ૧૮૮૫

અઢી રાજ્યએ અલ્લદેશમાં વેપાર કરનારી સુબાઈની કંપનીને હસ્તક કરી તથા તે બાબતે પાંચરો જવાબ ન દીધો, અને ફ્રેન્ચોને કેટલાક હક આપવા માંડ્યા તેથી લડાઈ જાગી, ઈંગ્લેન્ડ સરદાર જનરલ પ્રેન્ડરગાસ્ટ તથા કર્નલ સ્લેડને જઈ રાજ્ય થીબોને હરાવી તાબે કર્યો. છેવટે અલ્લદેશ ખાલસા કર્યો, ૧૮૮૫

પહેલો અક્રધાન વિગ્રહ ૧૮૭૯—૧૮૪૨

રશિયન ધાર્મિકને લીધે કેટલાક ઠરાવ કરવા સાફ, અગીર દોસ્તમહમદ પાસે એક વકીલ મોકલ્યો, પણ તેનું કહેવું માન્યું નહીં તથા તેણે રશ લોકોના એલચીને માન આપ્યું એથી લડાઈ થઈ. ઈંગ્લેન્ડ સરદાર સર જનકીન, જન. સેલ, જન એલ્ફીસ્ટન, જન નાટ, જન. પોલોક અને જન. ઇંગ્લાંડ હતા. પરવાન આગળ ૧૮૪૦ માં જન. સેલે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો. ને પછી કેદ કર્યો. તેના પૂત અકબરખાંએ ઈંગ્લેન્ડનાં કેટલાંક માણસ કેદ કર્યાં. છેવટે કાબુલ, કંદહાર, બિજની વગેરે જીતી લેઈ, ઈંગ્લેન્ડ બંધીવાનોને છોડાવી ૧૮૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં બધું લશ્કર પાછું આવ્યું.

બીજો અક્રધાન વિગ્રહ ૧૮૮૦—૧૮૮૧

રશિયન ધાર્મિકને લીધે કેટલાક કરાર કરવાને માટે, અગીર શેરઅઢી પાસે એક એલચીખાતુ મોકલ્યું, પણ તેને અગીરે પોતાના મુલકમાં પેસવા ન દીધું તથા રશિયાના વકીલને માન આપ્યું તેથી લડાઈ જાગી. ઈંગ્લેન્ડ સરદાર જન. રાઈડ તથા સ્ટુઅર્ટ હતા. સાગા પક્ષમાં ચાકુખાં, અયુખાં, મુસાખાં, ગીર ખુચાખાં, જનમહમદ વગેરે હતા. મૈવંદ આગળ ૧૮૮૦ માં જન. રાઈડે

(૧૬૧)

અયુગને હરાવ્યો. છેવટે અખ્તુલ રહેમાનને ગાદી આપી લશ્કર પા-
છું આવ્યું. માર્ચ ૧૮૮૧

સિંધ વિગ્રહ. ૧૮૪૨—૧૮૪૩

અફઘાન લડાઈ વખતે મુઝાઘના લશ્કરને સિંધમાં થઈ જતાં,
બીરોએ હરકત કરી ને તે બાજત પુછાવતાં માન્યું નહી તેથી
લડાઈ થઈ. સરચાર્લ્સનેપીયરે મીયાની અને હેદ્રાબાદ આગળ ૧૮૪૩
માં તેમને હરાવી સિંધ બાલસા કર્યો.

સિંધીઆ સાથે વિગ્રહ. ૧૮૪૩—૧૮૪૪

અગાઉના કરાર તોડી મહારાણીએ ઇંગ્રેજના નીમેલા કારબા-
રીને દૂર કર્યો, ને લશ્કર ઉશ્કેરાયું તેથી લડાઈ થઈ. ઇંગ્રેજ સરદાર
લોર્ડ એલ્ગન, લોર્ડ ગોફ અને જન. મે હતા. મહારાજપુર અને પ-
નિયાર આગળ ૧૮૪૩ માં સિંધિયાના લશ્કરને હરાવી, ૧૮૪૪ માં
સલાહ કરી.

પહેલો સીખ વિગ્રહ ૧૮૪૪—૧૮૮૬

લશ્કરી બળ વધી પડવાથી તેણે ઇંગ્રેજ સરહદ પર નુકસાન
કરવા માંડ્યું તેથી લડાઈ બગી. મૂડકી, શીરોજશહેર, અલીવાન ને
સોધ્રોન આગળ મોટા જંગ મચ્યા. ઇંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ ગોફ તથા
હેનરી રમીય હતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોરમાં સલાહ ક-
રી લડાઈ પતવી.

બીજો સીખ વિગ્રહ. ૧૮૪૮—૧૮૪૯

મુલતાનના સૂબા લાલામુળરાજે તોફાનમચાવી જે ઇંગ્રેજ અ-
મલદારોને મારી નાંખ્યા તેથી લડાઈ થઈ. કીનેરી, સદુસેન અને
રામનગર આગળ ૧૮૪૮ માં તથા ચીનીયનવાલા ને શુજરાત આ-
ગળ ૯૦ સ. ૧૮૪૯ માં જંગ થયા. તેમાં ઇંગ્રેજોને બાજુ

નુકશાન થયું પણ છેવટે સીખ હાર્યા. સીખ સરદાર શેરશિંગ તથા છત્રસિંગ અને અગ્રેજ સરદાર એડવર્ડ તથા ગોફ હતા. છેવટે ફ-લિપસિંહને પેનશન બાંધી આપી પંજાબ ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૯

ચીનાઈ ૧ લો વિગ્રહ. ૧૮૪૦—૧૮૪૨

ચીનના રાજાએ ગોતાનો લાભ સાચવવા, ઇંગ્રેજ અફીણ વે-પારીઓને હરકત કરી તેથી લોડ ગોફ ૧૮૪૦ માં ચીનના લશ્કરને દરાવી પાંચ બંદરોમાં વેપાર કરવાની હા પડાવી, ૧૮૪૨.

બીજો ચીનાઈ વિગ્રહ ૧૮૫૭

કંતાનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી માટે બીજા-વાર લડાઈ જાગી. લોડ એલજીને ઇન્ડિયાથી જઈ તેમને દરાવ્યા.

ઘરાન વિગ્રહ. ૧૮૫૭

હેરાતગઢ જીતવામાં ઈરાની શાહને ઇંગ્રેજો અટકાવેલો હતો; તેથી તે ગુસ્સે થયો હતો. હમણાં તેણે ઇંગ્રેજ અમલદારોને અપ-માન આપવા માંડ્યું તેથી જન. ઔટ્રામે શાહને નરમ પાડ્યો.

બુતાન વિગ્રહ ૧૮૬૪

દુવાર પ્રગણું ઇંગ્રેજો પાસે હતું. ને તેના બદલામાં અમુક રકમ રાખને ભરાતી, પણ તેથી તેણે નારાજ થઈ લડાઈ જોડી. આખરે તેને સમજાવી સલાહ કરી.

પરચુરણ વિગ્રહ.

(૧) પીંદારી વિગ્રહ ૧૮૧૭ માં લોડ હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં થ-ગો. (૨) આબીસીનીયા સાથે ૬૦ સં ૧૮૬૮ માં લોડ લારેન્સના વખતમાં લડાઈ થઈ હતી. (૩) મીસર દેશના અરબી બાદશાહ સામે સને. ૧૮૮૨ માં લડાઈ થઈ હતી. હાલમાં ફિલિપસિંહ રશિયાને આશરે રહી કાવાદાવા રચે છે ને મધ્યએશિયામાં રશિયન વગ વ-વતો જાય છે.

તહનામાં.

- ૧ મદ્રાસ.-૧૭૫૪-ફ્રેન્ચ (ગોધુ) અને ઇંગ્રેજ-૧. એક ખીજનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. ૨. દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવું નહીં. ૩. નીજમ તથા નવાબને એક ખીજએ કબુલ રાખવા.
- ૨ કલકત્તા-૧૭૫૭ બંગાળનો નવાબ (સુરા. દોલા) અને અંગ્રેજ (કલાઈવ) ૧. બંગાળનાં સર્વ થાણાં અંગ્રેજને આપવાં. ૨. કલકત્તાનો કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપવી. અંગ્રેજ માલનું દાણુ ન લેવું.
- ૩ મદ્રાસ-૧૭૬૧-હૈદર અને ઇંગ્રેજ-૧. એક ખીજનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. ૨. એક ખીજને અરસપરસ મદદ કરવી.
- ૪ પુરંદર-૧૭૭૯ મરાઠા (માધવરાવ પેશ્વા), અને અંગ્રેજ રાધો-બાનો પક્ષ અંગ્રેજ ન પકડે તો સાબી તથા વસઇ બેટ આપવા.
- ૫ વારંગામ-૧૭૭૯ મરાઠા (માધવરાવ પેશ્વા, અને અંગ્રેજ સાબી વગેરે બેટ લેવાની વાત છોડી દે તો, અંગ્રેજને સુખે જવા દેવા. ૨. એ સરતો પાળતા લગી બે અંગ્રેજને ઝાળમાં મોકલવા.
- ૬ સાલબાઈ-૧૭૮૨ મરઠા અને અંગ્રેજ પુરંદર મુકામે સંધી થયા પછી, મરઠાનો જીતલો મુલક અંગ્રેજ લીધો હોય તે તેમને પાછો સોંપવો.
- ૭ મેંગલુર-૧૭૮૪ ટીપુ અને અંગ્રેજ ૧. એક ખીજનું લીધેલું

પાછું સોંપવું, ને સંપત્તિને રહેવું.

૮ શ્રીરંગપટ્ટણ-૧૭૯૨ ટીપુ અને અંગ્રેજ (કાર્નવાલી) ૧. ટીપુએ પોતાનું અડધું રાજ્ય, અંગ્રેજ તથા તેમની મદદે આવેલા રાજાઓને વહેંચી આપવું. ૨. લડાઈના ખર્ચ ખદલ ૩ કરોડ ૩. આપવા. ૩. અંગ્રેજ બં-દીવાનને છોડી મુકવા. ૪. સરસો પાળતા લાગી, તે-ના બે પુત્રોને અંગ્રેજ હાવણીમાં રાખવા.

૯ હેદ્રાબાદ-૧૭૯૮ નીજમ અને અંગ્રેજ, ૧. ફ્રેંચ અધિકારીને કાઢી મુકવા. ૨. સીકંદરાબાદમાં અંગ્રેજ લશ્કર, ની-જમના ખર્ચે રાખવું. ૩. રાજ્યમાં બીજા યુરોપી અને ને ન રાખવા.

૧૦ સદર-૧૮૦૧ નીજમ તથા અંગ્રેજ--સીકંદરાબાદના સૈન્યના ખર્ચ ખદલ, બાલાઘાટ પ્રાંત આપવો.

૧૧ અયોધ્યા-૧૮૦૧ અયો, નવાબ અને અંગ્રેજ વચ્ચે. અંગ્રેજે નવાબનું રક્ષણ કરવું, ને નવાબે વાવ્ય પ્રાંતનો મુ-લક અંગ્રેજને આપવો.

૧૨ વસાઈ-૧૮૦૨ બાજીરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજ. ૧ પુનામાં પે-શ્વાના ખર્ચથી અંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. ૨. બીજા યુ-રોપી પ્રજાને રાખવી નહીં. ૩. સુરત તથા મુંબાઈ-આશુઆશુનાં ગામ અંગ્રેજને આપવાં. ૪. પરરા-જ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતવવા.

૧૩ દેવગઢ-૧૮૦૩ ભોંસલે રઘુજી અને ઇંગ્રેજ (૧) કટક પ્રાંત તથા વર્ધા નદીની પશ્ચિમ ભણીનો ભાગ અંગ્રેજને આપવો. (૨) બીજા યુરોપી પ્રજાને કાઢી મુકવી.

(૩) પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત ચુકા-

વવા. (૪) એક ખીજના રાજ્યમાં વકીલ રાખવા.

૧૪ સીરજીઅંજે—(અરજીનગામ ૧૮૦૩) સીંધાયા દોલતરાવ અ-
ને અંગ્રેજ-ગંગા જીમના વચ્ચેનો દુઆગ તથા બ-
રચ, અહમદનગર વગેરે ઈંગ્રેજને આપવું. (૬) ખી-
જ રાજ્ય સાથેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.
(૩) ઈંગ્રેજના મિત્ર સાથે લડવું નહીં.

૧૫ સેગાઉલી —૧૮૧૬ ગુર્ખા અને અંગ્રેજ (૧) કાલી નદીની
પશ્ચિમના પ્રાંત જેના હોય તેને સોંપવા. (૨) સર-
હદપરનો સપાટ પ્રદેશ અંગ્રેજને આપવો. (૩) સી-
કીંગના રાજનો મુલક પાછો આપવો. (૪) ખટમ-
ડુના દરખાસ્તમાં રેસીડેન્ટ રાખવો.

૧૬ પુના—૧૮૧૭ પેશ્વા અને અંગ્રેજ (૧) સૈન્યના ખર્ચ માટે,
આગળ કરતાં વધારે મૂલક આપવો. (૨) ખીજાં રા-
જ્ય સાથે અંગ્રેજ મારફત વેહેપાર ચલાવવો.

૧૭ મંદેસર—૧૮૧૭ હોલકર અને અંગ્રેજ (૧) ઈંગ્રેજ સૈન્ય પો-
તાના રાજમાં રાખવું. (૨) સાતપુડાની દક્ષિણનો મુ-
લક ઈંગ્રેજને આપવો. (૩) પીંઢારાને મદદ ન કરવી.
(૪) ખુદી વગેરે રજપુત રાજ્યોપર દાવો ન કરવો.

૧૮ ઈંદોર—૧૮૧૮ બાહરાવ અને અંગ્રેજ (૧) બાહરાવે
પેશ્વાનો દાવો છોડી, ખીથુરમાં આઠ લાખ રૂ. પેન્શન
ન લેઈ રહેવું. (૨) પેશ્વાની આપેલી જગીરો રહેવા
દેવી, તથા ધર્મદા વર્ષાશન પણ ચાલુ રાખવાં. (૩)

બાજીરાવના કુટુંબને બીથુરમાં પહોંચાડવું.

૧૯ ચાન્દાબો-૧૮૨૬-બ્રહ્મી અને ઈંગ્રેજ-(૧) આસામ, આરાકાન, ટેનાસરીમ વગેરે પ્રાંત ઈંગ્રેજને આપવા. (૨) લડાન ઇનું ખરચ ૧ કરોડ ૩, અંગ્રેજને આપવું.

૨૦ ગ્વાલીયર-૧૮૪૩ સીંધીયા અને અંગ્રેજ (૧) સીંધીયાનું લશ્કર ઘટાડવું. ૨. ગ્વાલીયરમાં રેસીડેન્ટના હાથ નીચે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. ૩. રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે પંચ કારભાર ચલાવે. ૪. સીંધીયાની માતારાઆઈ-એ પેનશન લેઈ દૂર રહેવું.

૨૧ લાહોર-૧૮૪૬ સીખ અને અંગ્રેજ (૧) જલંદર દુઆખ અંગ્રેજને આપવો. (૨) રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે પંચ કારભાર કરે. ૩. લાહોરમાં ઈંગ્રેજ સૈન્ય રાખવું. ૪. લડાઇનું ખરચ લાહોર દરબારે આપવું.

૨૨ હિદ્રાબદ -૧૮૫૩ નીજામ અને ઈંગ્રેજ-તરફના ખરચ બદલ વરાડ પ્રાંત આપવો.

૨૩ ગાંધામક-૧૮૭૯ ચાકુષખાન અને અંગ્રેજ ૧. કાચુલ વગેરે કે-ટલોક મુલક ઇંગ્રેજને આપવો. ૨. કાચુલમાં રેસીડેન્ટ રાખી, ઈંગ્રેજ લશ્કર રાખવું. (૩) બીજાં રાજ્ય જોડે ઈંગ્રેજ મારફત વહેવાર ચલાવવો.

હિંદમાં ઇંગ્રેજ સરકારને મળેલો મુલક.

નામ.	સાલ	કાની પાસેથી શીરોતે મળ્યો.
મદ્રાસ ...	૧૬૩૬—	ચંદ્રગીરીના રાજ પાસેથી વેચાણુ
મુંબઇ ...	૧૬૬૮—	ઇંગ્લાંડના રાજ પાસેથી અવેજમાં.
બંગાળા, પાહાર, એઢીયા	૧૭૫૬—	દીક્ષીના પાદશાહ પાસેથી બક્ષીસ.
ઉત્તરસરકાર ...	૧૭૬૫—	નીળમ પાસેથી સલાહમાં
મદિસુર ...	૧૭૯૯—	ટીપુ પાસેથી લડાઇમાં
વાવ્ય પ્રાંત ...	૧૮૦૧—	અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી સલાહમાં
કર્ણાટક ...	૧૮૦૧	} કર્ણાટકના નવાબ પાસેથી રાજના અધેરથી ખાલસા.
ખાલાધાટ ...	૧૮૦૧—	
ભરૂચ, પાવાગઢ ...	૧૮૦૩—	સીધીયા પાસેથી લડાઈમાં
સીલોન ...	૧૮૧૬—	વલંદા પાસેથી સલાહમાં
અમદાવાદ ...	૧૮૧૮—	મરેડા પાસેથી લડાઈમાં
મહારાષ્ટ્ર ...	૧૮૧૮—	પેશ્વા પાસેથી લડાઈમાં
આશામ, આરાકાન ટીનાસરોમ,	}	૧૮૨૬—બ્રહ્મી રાજ પાસેથી સલાહમાં
કુર્ગ		
સિંધ ...	૧૮૪૩—	અગીરો પાસેથી લડાઈમાં
સતારા ...	૧૮૪૬—	ખીનવારસી ખાલસા
પંજાબ ...	૧૮૪૬—	ખીજ સીખ વિગ્રહમાં ખાલસા
નાગપૂર, અંસી ...	૧૮૫૩—	ખીનવારસી ખાલસા
પેયુ ...	૧૮૫૩—	ખીજ બ્રહ્મી વિગ્રહમાં ખાલસા
વરાહ ...	૧૮૫૩—	નીળમ પાસેથી ફ્રેન્ચના ખરચ પેટે
અયોધ્યા ...	}	અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અધેર રાજને લીધે ખાલસા
પંચમહાલ ...		
શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ...	૧૮૮૬—	રાજ્યના અધેરથી ખાલસા

(૧૬૮)

ઉપયોગી હકીકત

મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા—બ્રિટિશ શહેનશાહતનાં માનવતાં દેવી શ્રી તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૧૯ને રોજ જન્મ્યાં. તા, ૨૦ જુન સને ૧૮૩૭ ને રોજ ઈંગ્લાંડની ગાદીપર બેઠાં. ૬૦ સં ૧૮૫૮ માં ઇસ્ટઈન્ડીયા કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી. ૧૮૭૭ માં “કૈસરેહિંદ” નું પદ ધારણ કર્યું. ૧૮૮૭ માં તેમને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ ધયાં તેના જ્યુબીલી મહોત્સવ ખ્રીટીશ રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે મોટી ધામધુંમથી થયો હતો.

કલ્યાણ—એ ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો, અને ૬૦ સં ૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવી વેપાર ખાતામાં નોકર રહ્યો. પાછળથી એ નોકરી પસંદ નહીં પડતાં લશ્કરી ખાતામાં નોકર રહ્યો. ત્રીચીનાપલીનો ધેરો ઉડાવવાને, ચંદાસાહેબની રાજધાની અકાંટ ઉપર હલો કરવાની સુક્તિ એણે બતાવી, અને તેમાં શ્વેત પામવાથી તે પંકાયો. અકાંટ આગળ ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબ તથા તેના મદદગાર ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. એથી અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. આર્ના અને કોવરેપાક આગળ ૧૭૫૧ માં રામસાહેબને હરાવ્યો. ૧૭૫૨માં પહેલીવારનો સ્વદેશ ગયો. ૧૭૫૫ માં મદ્રાસનો ગવર્નર બની પાછો આવ્યો. બંગાળના નવાબ સુરાજઉદ્દૌલાને પ્લાસી આગળ ૧૭૫૭ માં હરાવ્યો. ૬૦ સં ૧૭૬૦ માં બીજીવાર સ્વદેશ ગયો, અને બંગાળની ગાદી મીરજાપુરને આપી. ૧૭૬૫ માં પાછા આવી દિલ્લીના પાદશાહ પાસેથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતોની સનંદ મેળવી, અને લશ્કરી ખાતા વીગેરેમાં સુધારો કરી ૧૭૬૭ માં છેલ્લી વારનો સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેના દુશ્મનોએ તેનાપર કામ ચલાવ્યું. તેમાં નિર્દોષ હોયો તો પણ આપઘાત કરી ૧૭૭૪ માં મરણ પામ્યો.

અફ઼ેટ અને પ્લાસીની પ્રખ્યાત હત કરી હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર થહાદુર નર એ હતો.

દુપ્લી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. ૧૭૩૧ માં હિંદમાં આવ્યો, ૧૭૪૨ માં પાંડીચેરીમાં ગવર્નર થયો. તેણે ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ છ-
ત્યું. તેણે નીજમ તથા નવાબ ચંદાસાહેબને ગાદી અપાવી, અંબુર
આગળ ૧૭૪૮ માં અનવરદીન નવાબને માર્યો. ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપ-
નાર એ પુરૂષ હતો. ૧૭૫૪ માં ફ્રાન્સ ગયો. અને ૧૭૬૩ માં અ-
પમાન પામી મરણ પામ્યો.

લાલી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો, ૧૭૫૮ માં હિંદમાં આવ્યો,
ને તુર્ક ફાર્નસેંટ દેવીદ હતી ટુલાયો. તેણે ઇંગ્લેન્ડ સામે બાથ બી-
ડવાને, નીજમના રાજમાં સત્તાધારી થયેલા અુરસીને, અવિચારથી
ખેલાવ્યો, પણ વાંદેવાસ આગળ ૧૭૬૦ માં બંને હાર્યા. એણે ફ્રે-
ન્ચ સત્તા ખોઈ, તેથી તેને ઈં ૦ સં ૧૭૬૧ માં પાછો ફ્રાન્સ ખે-
લાવી લીધો, ને ત્યાં ૧૭૬૬ માં બેઆખર કરી તેને ફ્રાંસી દીધી.

બુરસી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. નીજમ મુજફરને ૧૭૫૦
માં ગાદી અપાવી, અને તેના રાજમાં ધણી વગ વધારી, મચ્છલી-
પટ્ટણુ તથા ઉત્તરસરકાર મેળવ્યાં. અવિચારી લાલીએ ઇંગ્લેન્ડ સામે
લડવાને તેને ખેલાવ્યો, ને ૪૦ સં ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસની લડાઈ-
માં પકડાયો. તેણે ૧૭૮૧ માં મૈદિસુર વિગ્રહ વખતે હૃદયને સારી
મદદ કરી હતી.

ચંદાસાહેબ—કર્ણાટકના નવાબ હોસ્તઅલીનો, એ જમાઈ
હતો. તેને મરહાએ ૧૭૪૧ માં અંબુર આગળ હરાવી કેદ કયો હ-
તો. પાછળથી દુપ્લી તથા મુજફરને ખેલાવ્યો. ત્રણે જણે ૧૭૪૯
માં અંબુર આગળ નવાબ અનવરદીનને માર્યો, તેથી ચંદાસાહેબને

તે ગાદી મળી. ત્રીચીનાપલ્લીમાં એણે ઇંગ્રેજના મિત્ર ગઢમદઅલી-
ને ઘેરો પણ કલાઈવે એ ઘેરે ઉઠાવ્યો. ચંદાસાહેબ આખરે એક-
લો પડ્યો, અને ૧૭૫૨ માં માર્યો ગયો.

મુજફ્ફરજંગ—એ નીજમમુલ્લમુલ્કનો પુત્ર હતો. પોતાના બાપ
નાસીરજંગને ઉઠાડી, ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લીની મદદથી એણે ગાદી લી-
ધી. ૧૭૫૦ માં એને નાસીરજંગે હરાવી ક્રેદ કર્યો, પણ પાછળથી
ખુસ્સીએ છોડાવ્યો. અંખુરની લડાઈમાં એ દુપ્લીની સાથે હતો. એ
૧૭૫૧ માં મરણ પામ્યો.

નાસીરજંગ—એ નીજમનો પુત્ર હતો, દુપ્લીની મદદથી
તેને તેના બાઈ મુજફ્ફરે ઉઠાડી મૂક્યો ૧૭૪૦, પણ મુજફ્ફર માર્યો
જવાથી ખુસ્સીએ તેને ગાદી આપી.

સુરાજઉદ્દૌલા—એ જંગાળાનો નવાબ હતો. તેણે અંગ્રેજ સામી
લડાઈ ઉઠાવી, કલકત્તાના કિલ્લામાં ૧૪૬ ઈંગ્રેજોને શુંંગળાવી માર્યા.
પલાસીની પ્રખ્યાત લડાઈમાં તે ૧૭૬૭ માં હાર્યો. ને મીરજફ્ફરના
પુત્ર મીરાને તેજ સાલમાં તેને મરાવ્યો.

મીરજફ્ફર—એ જંગાળાના નવાબ સુરાજઉદ્દૌલાનો સેના-
પતિ હતો. તે કુટીને ઇંગ્રેજોને મળી ગયો તેથી ૧૭૫૭ માં ઇંગ્રેજો
તેને ગાદી અપાવી. પાછળથી તેણે ઇંગ્રેજોને કાઢવા માટે વલંદાની
મદદ માગી પણ કલાઈવે ચીન્સુરા આગળ તેમને હરાવ્યા ૧૭૫૬.
આખરે તે પોતાની ફેાજનો પગાર જરાખર આપી શક્યો નહીં તેથી
૧૭૬૦ માં ઇંગ્રેજો તેને ઉઠાડી, તેના ધનવાન જમાઇ મીરકાસીમને
ગાદી આપી. મીરકાસીમ સાથે લડાઈ થતાં, ૧૭૬૩ માં ફરીને મી-
રજફ્ફરને ગાદી મળી. તે ૧૭૬૫ માં મુજો.

મીરકાસમ—એને ૧૭૧૦ માં ઈંગ્રેજો ગાદી અપાવી. એણે પટણાના સુબા રામનારાયણને લૂટીને માર્યો. થોડા દિવસમાં દાણલેવા સંબંધી વાંધો ઉઠ્યો તેથી તેણે અંગ્રેજી માલની હોડીઓ લૂટી, અને અંગ્રેજોની કતલ કરાવી. ઘેરીઆ આગળ ૧૭૬૩ માં હાર્યો. તેને અયોધ્યાના નવાબ અસોફાદલા તથા દિલ્હીના બાદશાહ શાહઆલમે મદદ કરી, પણ તે બધા હાર્યા. મીરકાસમ રખડીને ૧૭૮૦ માં મુઓ.

ચૈયતસિંહ—એ કાશીનો રાજા હતો. ૧૭૮૧ માં તે પદબ્રહ્મ થયો. ઠરાવ કરતાં વધુ નાણાં તેની પાસે વાર્નહેસ્ટીંગ્સે ગામ્યાં તે આપવાની તેણે ના પાડી તેથી હેસ્ટીંગ્સે ગુરસે બરાબ તેને કેદ કર્યો. ૧૭૮૧ પાછળથી કાશીના લોકોએ તેને છોડાવ્યો. તે જ્વાલમીયર-માં ૧૮૧૦ માં મુઓ.

સરદકુટ—એ ઈંગ્રેજ સરદાર ૧૭૫૬ માં હિંદમાં આવ્યો. વાંદેવાસ, પોર્ટોનોવો, પોલીલોર, અને શાલીંગરની લડાઈમાં તેણે બહાદુરી કરી. ચીલાબ્રહ્મ આગળ ૧૭૮૧ માં હાર્યો હતો. ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં ગત થયો.

લોઈ ગાફ—૬૦ સં ૧૮૪૩ માં સીંધીઆસાથે પનીઆરની લડાઈમાં, સીખ સાથેની ૧૮૪૫ ની મુડકી, શીરોજશહેર, સોબોન, એ લડાઈઓમાં તથા ૧૮૪૬ ના સીખ વિગ્રહમાં રામનગર. ચીલી-મનવાલા, અને ગુજરાત આગળ બહાદુરી કરી. ૧૮૬૨ ની ચીનની લડાઈમાં પણ તે હતો.

લોઈ લેક—એણે ૧૮૦૩-૪ માં દિલ્હી, લાસ્વારી ને ૫૩૬૧ બાદ, એ લડાઈમાં ખ્યાતી મેળવી. ભરતપૂરના ઘેરામાં તેને ૧૮૦૫ માં પાછા ફરવું પડ્યું હતું. તે ૧૮૦૮ માં મુઓ.

જન. આર્થર વેલ્સલી એને ડયુક ઓફ વેલ્લીંગ્ટન કહે છે. શેર્ડ વેલ્સલી ગવર્નર ૧૮૦ નો એ બાર્થ ટીપુ સાથેની લડાઈમાં ૧૭૯૯ માં પ્રખ્યાત થયો. ધીબ મરેદી વિગ્રહમાં અસહ અને આરમાગ આગળ મરેદાને હરાવ્યા ૧૮૦૩. તે ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો. યુરોપમાં વાટચલુની પ્રખ્યાત લડાઈમાં નેપોલીયનને હરાવ્યો ૧૮૧૫

જન. માલ્કમ—૧૮૦૩ માં સીંધીયા તથા ભોંસલા સાથે સલાહ કરી. તેણે કલાહવનો, ધરાનનો, દક્ષિણનો અને હિંદનો ઈતિહાસ ખનાવ્યો છે. ધરાન સાથે સલાહ કરવા ૧૮૦૬ માં ગયો. માહીદપુર આગળ હોલકરને હરાવ્યો ૧૮૧૭. પેશ્વા સાથે ૧૮૧૮ માં સલાહ કરી.

સર. જે આર્ટામ—એ સીંધીયા કમીશનર હતો, ૧૮૪૨ માં સીંધના અમીરો સાથે સલાહ કરવા ગયો હતો. ધરાન સાથેની ૧૮૫૬ ની લડાઈમાં બહાદુરી કરી. વડોદરા તથા ગુજરાતમાં પણ ફેરિડેન્ટની જગાપર હતો. લખનૌરના જંગમાં ૧૮૫૭ માં બહાદુરી કરી.

કંપનીના પટાની હકીકત—(૧) પ્રથમ ૧૬૦૦ માં ઈલી-જાખે થ રાણી પાસેથી કંપનીએ હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સત્તા લીધી. (૨) સન ૧૭૦૩ માં થયેલા “રેગ્યુલેટીંગ આક્ટ” ના ધારાથી કંપનીને રાજકિય સત્તા મળી. (૩) જાંગળાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલનો ઈલકાબ મળ્યો. ૩ મુંબઈ અને મદ્રાસમાં ગવર્નર નીમ્યા. ૪ ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા ચાર સભાસદોની કૌંસીલ નીમી. ૫ કલકત્તામાં હાઇકોર્ટ સ્થાપી. (૬) ત્રીજવાર ઈ.સ. ૧૭૮૪ માં પીટનું બીલ મંજુર થયું. જેથી કંપનીના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનારી “ગ્રાંડ ઓફ કંટ્રોલ” નામે સભા ઠરાવી. ૨ ગવર્નર

ઘનરક્ષા ઈન કૌંસીલનું' ૫૬ વપરાવા માંડયું' ૩ મુંબઈ અને મદ્રાસ-
માં ૫૭૫ ટૅંસીલ હરાવી આપી. (૪) ચોથુ-પટાની ૬૬ વીસ વર્ષની
હરાવેલી હતી, તેથી ફરીને લૉર્ડ મીન્ટોના વખતમાં ૧૮૧૩ માં ફે-
રફાર થયો. તેમાં હિંદમાં વેપાર કરવાને તમામને છુટ આપી, કં-
પનીને ફક્ત ચીન સાથે વેપાર કરવાની રજા આપી, અને રાજકિય
ખાજાતમાં વધુ લક્ષ દેવાનું હરાવ્યું' (૫) લૉર્ડ એન્ટીકના વખતમાં
૧૮૩૩ માં કંપનીને ફક્ત રાજકિય સત્તા ચલાવવાનું હરાવ્યું, ને હિં-
દ તથા ચીનના વેપાર માટે સધળા ઈંગ્લેન્ડને છુટ આપી. (૬) લૉર્ડ
ટેલૅમીના વખતમાં ૧૮૫૩ માં છઠીવાર ફેરફાર થયો. એ વેળા
ત્રીસને બદલે ૧૮ ડીરેક્ટર રાખ્યા, બંગાળમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર ની-
મ્મો, સીવીલસર્વિસની પરીક્ષા હિંદુસ્તાન માટે ખુલ્લી મૂકી, અને
પટાની ૬૬ મરજી મુજબ રાખી (૭) છેવટે ૧૮૫૭ નો બળવો થ-
યાથી, તેમ પટાની કંઈ મુદત હરાવેલી નહીં હોવાથી ૧૮૫૮ માં
કંપની પાસેથી રાજકિય સત્તા પાર્લમેન્ટે લઈ લીધી, ને રામના ના-
મથી સિક્કા પાડ્યા.

હિંદપર પરદેશી સ્વારીઓ.—૧ પ્રથમ ઇ. સ. ૫૦૦
પૂ. ૧૮ માં ધરાનના દારા રાજ્યે હિંદના પશ્ચિમ ભાગ તરફ હુમલો
કરી, સિંધુ નદી આગળનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો. (૨) ઇ-
રાનના રાજ્યને હરાવી. ઇ. સ. ૫૦૦ ૩૨૭ માં ગ્રીસ દેશના મહાન
સિકંદર પાદશાહે હલ્લો કર્યો હતો. તે પંજાબ સુધી આવી પાછો
ફર્યો. (૩) ઇ. સ. ૫૦૦ ૧૮૧ થી વીસ વરસ સુધી બાકત્રીયન લોકો
સ્વારી કરી થોડો ભાગ જીત્યો. (૪) ઇ. સ. ૫૦૦ ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦
સુધી સીથીયન લોકો હુમલા કર્યો હતા. (૫) ઇ. સ. ૭૧૨ માં
મહમદ કાસમે સિંધપર સ્વારી કરી હતી. (૬) ઇ. સ. ૯૭૭ માં

(૧૭૪)

સમ્પત્તગીન ધિજનીએ પંખાપર સ્વારી કરી. (૭) ૬૦ સં ૧૦૦૧ થી ૧૦૨૪ સુધીમાં મહમદ ધિજનીએ ૧૭ સ્વારી કરી હતી. (૮) ૬૦ સં ૧૧૭૬-૧૧૯૫ સુધી શાહબુદીને નવ સ્વારી કરી હતી. (૯) ૬૦ સં ૧૨૯૭-૧૩૦૪ સુધી મુગલ લોકોએ અલાઉદ્દીન ખિલજીના વખતમાં સાત હુમલા કર્યા હતા. (૧૦) ૧૩૯૮ માં મહમદ તખલખના વખતમાં તૈમુરે સ્વારી કરી ઘણી ખરાબી કરી હતી. (૧૧) મુગલ બાબરે ૧૫૨૬ માં ઇબ્રાહિમ લોદીના વખતમાં હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરી દિલ્હીમાં ગાદી સ્થાપી. (૧૨) મુગલ બાદશાહ મહમદશાહના વખતમાં ઇરાની નાદિરશાહે ૧૭૩૮ માં સ્વારી કરી. (૧૩) ઈ. સ. ૧૭૪૭-૫૨-૫૬-૫૯ અને ૧૭૬૧ માં મળી ઈરાનના રાજા અહમદશાહ અબ્દલી (નાદીરનો સરદાર) એ હિંદપર પાંચ સ્વારી કરી હતી. છેવટે હિંદના સુભાગ્યે ઇંગ્લિશ રાજ્યનો અમલ થતાં સધળે શાન્તિ થઈ; અને રાજા રૈયત સુખચેતનમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

સૂચના.

આ સર્વ માન્ય થઇ પડેલી સરતી કિંમતની ઉપયોગી ચોપડીની, હુંક વખતમાં નવ આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે, તેથીજ તેનું મહત્વ જણાઈ આવશે. સામટીમાં સારા કમિશન સાથે પોષ્ટ ઓફ થર્સ-કર્ત્તા સિવાય;-મુંબઈ, સુરત, બારમ, અમદાવાદ, નવસારી, ડાકોર, ભાવનગર, રાજકોટ, લીંબડી, ગોંડલ, દ્રોણ અને કચ્છના પ્રખ્યાત મુસ્તકો વેચનાર પાસેથી વાજબી કિંમતે જથ્થાબંધ ખુદા મળી શકશે.

“વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સંગ્રહ” કિંમત આ દયાના-પોષ્ટ માફ-પાંચ પ્રતથી રૂપિયે આના મુજબ અને દશ પ્રતથી દશાંશ કમિશન અપાશે-છટ્ટા ધો. માં બહુ કામની-મુંબઈ છલાકાના તથા વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં ઇનામ, લાઈસેન્સી માટે મંજૂર છે-૧૦૨ ઉપયોગી નિબંધ વર્ણવ્યા છે. ખીજી આવૃત્તિ તૈયાર-કર્ત્તા લીંબડી-કાઠિયાવાડ.

“મૂતલ વગેરેની સમજ” એમાં શુભરાતી છટ્ટા ધોરણમાં ચાત્રતા ભૂતળ, પિંગળ, આરોગ્યવિદ્યા, અને વ્યાકરણ, એ ચાર વિષયો વર્ણવેલા છે-પોષ્ટ માફ-ત્રણ આના-ખીજી આવૃત્તિ-સામટીમાં વીસ ટકા સુધી કમિશન કર્ત્તા લીંબડી.

સહુળી ખુદા રોકડેથી અગર વેદ્યુપેએઅલ તરીકે અપાશે.

